

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Maghad, Raghavji D., 2000, "ગુજરાતી વિષયનાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો", thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/1028>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

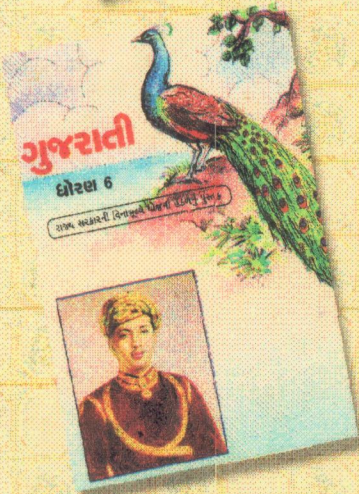
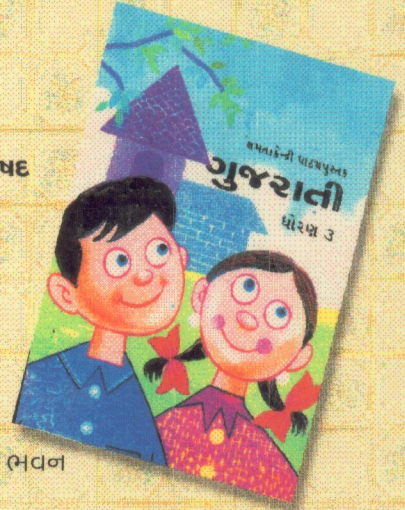
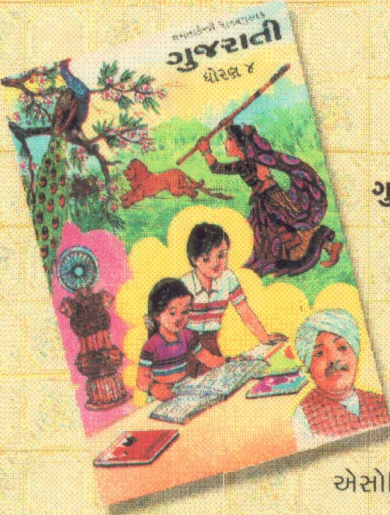
The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

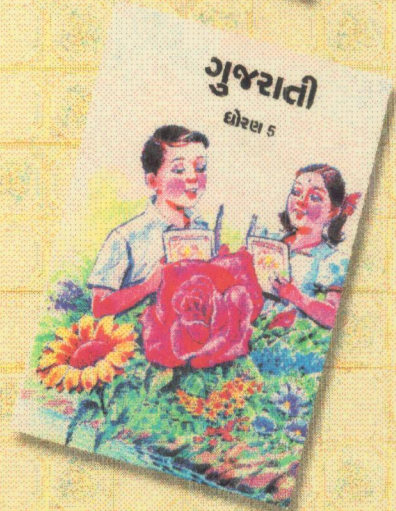
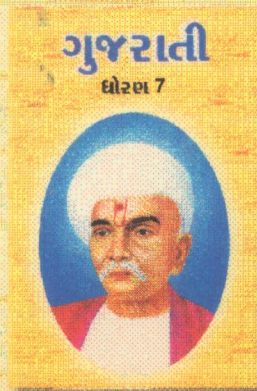
Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં
પીએચ.ડી.ની પદવી નિમિત્તે પ્રસ્તુત નિબંધ

“ગુજરાતી વિષયનાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો.”

૨૦૦૦

પ્રસ્તુતકર્તા
રાઘવજી દાનાભાઈ માધડ

એમ.એ., બી.એડ.
રિસર્ચ એસોસિએટ
ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ
સેક્ટર-૨૧, ગાંધીનગર

માર્ગદર્શક
ડૉ. હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટ

એમ.એ., પીએચ.ડી.
એસોસિએટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્ય ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ - ૩૬૦ ૦૦૫

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં
પીએચ.ડી.ની પદવી માટે પ્રસ્તુત શોધનિબંધ

ગુજરાતી વિષયનાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટેનાં
પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો

પ્રસ્તુતકર્તા :

રાઘવજી દાનાભાઈ માધડ

એમ.એ., બી.એડ.

માર્ગદર્શક :

ડૉ. હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટ

એસોસિએટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્ય ભવન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

રાજકોટ

પ્રમાણપત્ર

આથી હું પ્રમાણિત કરું છું કે શ્રી રાઘવજી દાનાભાઈ માધડે મારા માર્ગદર્શન હેઠળ અને મારા સલાહસૂચન પ્રમાણે “ગુજરાતી વિષયનાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો” નામનો શોધનિબંધ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની વિનયન વિદ્યાશાખાના ગુજરાતી વિષયમાં પીએચ.ડી.ની પદવી માટે તૈયાર કર્યો છે. શોધ નિબંધમાં તેમણે આ વિષય પર અધ્યયન - સંશોધન કરી તેમાં મૌલિક નિરૂપણ કર્યું છે.

વિશેષમાં આ શોધ નિબંધ કે તેનો કોઈ અંશ પ્રકાશિત થયો નથી કે કોઈ પદવી માટે અન્ય યુનિવર્સિટીમાં રજૂ કર્યો નથી.

તા. : - -૨૦૦૦

રાજકોટ

(ડૉ. હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટ)

એસોસિએટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી ભાષા - સાહિત્ય ભવન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

રાજકોટ-૩૬૦ ૦૦૫.

પ્રાક્ટિકલ

આજે આપણે એકવીસમી સદીના કાંઠે આવીને ઊભા છીએ. વિશ્વ ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે. વિસ્મય પમાડે તેમ પરિવર્તિત થઈ રહ્યું છે. આઝાદીના પચાસ વર્ષમાં જે બદલાવ ન આવ્યો તે છેલ્લા દાયકામાં આવ્યો. અને છેલ્લા દાયકામાં ન આવ્યો એટલો બદલાવ છેલ્લા અડધા દાયકામાં આવ્યો. વીસમી સદીના અંતભાગની ઉપલબ્ધિઓને લીધે અકલ્પનીય ફેરફાર થયા. જગત એક 'વિશ્વગ્રામ'(Globe Village)માં ફેરવાવા લાગ્યું છે. પણ માણસ માણસથી દૂર થવા લાગ્યો છે. ભૌતિકતા અને ઉપયોગિતાના પાછળ માણસ ઢસડાવા લાગ્યો છે. પરિણામે માણસ તેના આગવા અને આંતરિક સૌંદર્યને ગુમાવી રહ્યો છે. માનવીય વ્યવહારમાં ઊણો ઊતરવા લાગ્યો છે. મૂલ્યોનો ધ્રાસ થવા લાગ્યો છે. સમાજ અનેક બદીઓથી ખદબદવા લાગ્યો છે. તંદુરસ્ત સમાજવ્યવસ્થા અને સામાજિકતાના પાયામાં લૂણો લાગવા માંડ્યો છે. માણસ મૂલ્ય વિહીણો થઈ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઊજળી પરંપરાને છોડી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની આંગળીએ વળગવા લાગ્યો છે.

આ એકવીસમી સદી એક વસમી સદી પુરવાર ન થાય, માણસ સાહિત્ય પદાર્થ દ્વારા મૂલ્યવાન જીવન સંપન્ન કરે, સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા મૂલ્યોનું સંવર્ધન થાય અને તે પણ પ્રાથમિકકક્ષાની વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જ

થાય તે આશયથી મેં “ગુજરાતી વિષયનાં પ્રાથમિક શાળાઓ માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો”નું શોધકાર્ય કર્યું છે.

મૂલ્યો અનેક રીતે સંપન્ન અને સંવર્ધિત થાય છે. તેમાં સાહિત્ય દ્વારા સવિશેષ સંવર્ધિત થાય છે. પણ પાકા ઘડે કાંઠા ન ચડે એમ મૂલ્યોની વાત પ્રાથમિક કક્ષાએથી જ રજૂ થાય તે જરૂરી છે. પાઠ્યપુસ્તકની સામગ્રી એ કોઈ ને કોઈ સાહિત્ય સ્વરૂપ ધરાવે છે. આ સાહિત્ય સ્વરૂપોમાં રહેલાં મૂલ્યોને તારવી બતાવવામાં આવે તો અધ્યાપન કાર્ય કરાવનાર સારસ્વતોને મૂલ્યોને પ્રતિપોષણ કરવામાં સુગમતા રહે.

મૂળ પ્રાથમિક શિક્ષણનો જીવ, વળી સાહિત્ય સાથેનો નાતો. આમ આ વિષયને ન્યાય આપવાના હેતુથી પ્રાક્કથનમાં આ અંગેની વિગતે વાત મૂકી છે. અને સાથે સાથે દરેક પ્રકરણનો સારાંશ પણ આ શીર્ષક અંતર્ગત મૂકવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

જીવન અને સાહિત્ય :

એકવીસમી સદીના વિસ્મયકારક આવિષ્કારો સાથે ભૌતિકવાદ, ઉપયોગિતાવાદ અને યંત્રમય જીવનશૈલીની વાત આ પ્રકરણમાં કરી છે. ભૌતિકવાદ એ પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનું ફરજંદ છે. જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ તો આધ્યાત્મિકવાદને વરેલી છે. આ ભૌતિકવાદે માણસની જીવનશૈલીને કૃતક અને આડંબરી બનાવી છે. ભીતરથી માણસને ઉલેચી નાખ્યો છે. તેથી

ખાલીપો અનુભવે છે. આ ખાલીપો સાહિત્ય પદાર્થ વડે ભરી શકાય. પણ સાહિત્ય પદાર્થ પામવાની કુરસદ પણ ટી.વી. અને સિનેમાએ ઝૂંટવી લીધી છે. માણસ સંચાર માધ્યમોનો દાસ બની ગયો છે. ઉદાત્ત જીવન મૂલ્યોના અભાવે સસ્તા મનોરંજન અને ભોગ વિલાસમાં રત થવા લાગ્યો છે. આમ વાત કહીને સાહિત્ય પદાર્થની તાત્વિક ચર્ચા કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી કલા અને અભિવ્યક્તિની વાત કરી છે. સાંપ્રત સમયમાં સંવેદનશીલ મનુષ્ય એકલતા, વ્યર્થતા અને અનાસ્થા વચ્ચે ઘેરાઈ રહ્યો છે. ભાવનાશૂન્યતા અને સંવેદનબધિરતાના ગ્રાફની રેખા વધુ ને વધુ ઊંચે જઈ રહી છે. ભાવુક વ્યક્તિને જીવન આકરું લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી માણસને સાહિત્ય બચાવી શકે તેમ છે. પણ સાહિત્યની શક્તિ અને સાહિત્યના પ્રયોજન વિશે કેટલીક ભ્રાંતિઓ છે તેનું નિરસન કરવાનું પણ યોગ્ય લેખ્યું છે. એક બાજુ વિકસતું વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી છે અને સાથે સાથે આ સાહિત્ય પદાર્થ. જગતનો નકશો બદલવામાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનો અગણ્ય ફાળો છે. જ્યારે આપણે માનતા હોઈએ કે, સાહિત્ય જગતનો ચહેરો બદલી શકે ! અતિશયોક્તિ લાગે. આપણે સાંપ્રત સમયમાં ઊભરાતા વિશ્વમાં સાહિત્યનો વિનિયોગ કઈ રીતે કરીએ છીએ તે મોટી બાબત છે. આમ કહીને અંતે ભાવકને નિર્વ્યાજ આનંદ આપવો એ સાહિત્યકળાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે અને માણસને સાચા અર્થમાં 'ઈન્સાન'

બનાવવાનું કઠિન કામ સિદ્ધ કરીને સાહિત્યે પોતાની પ્રસ્તુતતા સાબિત કરવાની છે.

સાહિત્ય-સ્વરૂપ અને મૂલ્ય શિક્ષણ :

સાહિત્યના અર્થને વિવિધ સંદર્ભોના આધારે સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. સાહિત્ય એટલે માનવ હૃદયના મોંઘા સંસ્કાર. સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ. સાહિત્ય એટલે આત્માનાં ઊંડાં સ્વપ્નો. સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિનાં સુખદુઃખનો ઇતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝળહળતો ચંદ્રિકાવટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્ય માત્રને બંધુભાવથી સાંકળતું સ્નેહભવન... આમ સત્ય અગર સૌંદર્યના તત્ત્વને કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય ત્યારે જ તેને લગતો લેખ કે તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકેની કક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે.

સાહિત્ય સંસ્કૃત શબ્દ છે. સહિત + યત્(પ્રત્યય) આમ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ “સાહિત્ય”નો શબ્દાર્થ છે : ‘સાથે હોવું’ સૂચનાત્મક સાહિત્ય, જ્ઞાનાત્મક સાહિત્ય અને રચનાત્મક સાહિત્ય એમ ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરતાંની સાથે ‘સાહિત્ય’ની વ્યાખ્યા આપી છે. આમ તો ‘સાહિત્ય’ની વ્યાખ્યા આપવાનો શતાબ્દિઓથી પ્રયત્ન થતો આવ્યો છે, પરંતુ આજ પર્યંત એની પૂર્ણ સંતોષકારક વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થઈ નથી. છતાંય કેટલીક મહત્વપૂર્ણ

વ્યાખ્યાઓ રજૂ કરી છે. ‘સાહિત્ય’ શબ્દ મૂલતઃ ‘શાસ્ત્ર’ના અર્થમાં પ્રયોજાતો હતો, પરંતુ ત્યારબાદ ‘કાવ્ય’ માટે પણ ‘સાહિત્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો. ભર્તૃહરિએ ‘સાહિત્ય, સંગીત અને કલા’ની ત્રિપુટીમાં ‘સાહિત્ય’ને ‘કાવ્ય’નો પર્યાયવાચક શબ્દ માન્યો છે.

કાવ્યના પ્રયોજન વિશે મતૈક્ય નથી. કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન તો સુખ અને આનંદની પ્રાપ્તિ જ છે. યશ અને અર્થ પ્રાપ્તિ કાવ્યના પ્રેરણાસ્ત્રોત હોઈ શકે પણ યશ, પ્રસંશા, અર્થ વગેરેની ભીતરમાં મનુષ્યની સુખ પ્રાપ્તિ કરવાની ઈચ્છા જ હુપાયેલી છે. કાવ્ય એટલે કલા ને કલા ખાતર કલાની વાત કરી, કલા વિશેનાં અવતરણો મૂકવામાં આવ્યાં છે. જીવન ખાતર કલા અને કલા ખાતર કલા આ બન્ને સિદ્ધાંત વાસ્તવમાં એકાંગી અને અપૂર્ણ છે. બન્નેનો વિવેકપૂર્ણ સમન્વય જ કલા જગત માટે ઉપકારક છે.

સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા શિક્ષણ સંપન્ન થાય છે. શિક્ષણમાં સાધન તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતાં ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકોમાં રહેલાં મૂલ્યો શોધવાનો ઉપક્રમ હોઈ ત્યારે શિક્ષણની વાતને પણ મૂકવી પડે. આ ઉદ્દેશે ‘શિક્ષણ’ના અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. ‘શિક્ષણ’ સંસ્કૃત શબ્દ છે. અને તે ‘શિક્ષ’ ધાતુ પરથી બન્યો છે. ‘સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ’ અનુસાર શિક્ષણનો અર્થ ‘કેળવણી’ અથવા ‘બોધ’ યા ઉપદેશ થાય છે.

સાહિત્ય અને શિક્ષણ વચ્ચેનો સંબંધ વિશેના વિચારને શબ્દસ્થ કરવામાં આવ્યો છે. સાહિત્યના અનેક ઉદ્દેશો છે, એ પૈકી એક મહત્વપૂર્ણ

ઉદ્દેશ છે : માનવીય મૂલ્યોનો ઉત્કર્ષ થાય. આપણે સાચા અર્થમાં ‘માનવ’ બનીએ. આપણે અસદ્માંથી સદ્ તરફ અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ ગતિ કરીએ. બીજો ઉદ્દેશ છે સાહિત્યિક કૃતિઓ દ્વારા બાળકને બોધ - ઉપદેશ આપવાનો. સાહિત્યિક કૃતિઓ દ્વારા સંવેદના, કરુણા, ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, માનવતા જેવાં ઉમદા માનવીય મૂલ્યો બાળક પ્રાપ્ત કરે. આમ શિક્ષણ અને સાહિત્ય વચ્ચે સહસંબંધ છે. પૂરક છે અને અભિન્ન છે.

સાહિત્ય અને શિક્ષણ દ્વારા ક્રમશઃ મૂલ્ય પાસે જવાનું હોઈ જેથી, સાહિત્ય અને શિક્ષણના અર્થ વિભાવના અને વ્યાખ્યાઓ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો તેમ આ પ્રકરણમાં ‘મૂલ્ય’ શબ્દના અર્થ, વિભાવના, વ્યાખ્યા અને ઉપયોગિતા વિશે વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ‘મૂલ્ય’નો પ્રથમ અર્થ ‘કિંમત’, ‘દામ’, ‘મૂલ’ વગેરે થાય છે. આમ છતાં મહાનુભાવોના અવતરણો દ્વારા ચોક્કસ અર્થ સ્થાપિત કરવાનો ઉપક્રમ રહ્યો છે. અને મૂલ્યોના પ્રકારો પણ પ્રસ્તુત કર્યા છે. જેમાં વિગતે અભ્યાસ કરીને ગાંધીજીએ પ્રબોધેલાં મૂળભૂત મૂલ્યો અને વિવિધ તજજ્ઞો દ્વારા વર્ગીકૃત મૂલ્યોને તપાસીને વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યાં છે.

જેમ સાહિત્ય અને શિક્ષણના સંબંધ વિશે તપાસ કરી તેની વાત આગળ રજૂ કરી છે. તેમ સાહિત્ય અને મૂલ્યના સંબંધનો અભ્યાસ કરી તે વિશે પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સાહિત્ય અને મૂલ્ય વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. વ્યક્તિ અને સમાજનું હિત સાધવામાં જે ઉપકારક છે, તે સાહિત્ય

કહેવાય. સાહિત્યને ‘સત્ય’ સાથે પૂરેપૂરી લેવાદેવા છે. તફાવત માત્ર અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિમાં છે. સત્યની કઠોર અભિવ્યક્તિ તે વિજ્ઞાન અને સત્યની રમણીય અભિવ્યક્તિ તે સાહિત્ય. આમ સાહિત્યને સત્ય સાથે અર્થાત્ નીતિ, સદાચાર વગેરે શાશ્વત મૂલ્યો સાથે ગાઢ સંબંધ છે. તેની વિગતે તપાસ કરવામાં આવી છે.

આમ સાહિત્ય પદાર્થનો અર્થ, વિભાવના, વ્યાખ્યા અને કલા. તેમજ સાહિત્ય સાથે શિક્ષણ અને મૂલ્ય અંગેની સદૃષ્ટાંત ચર્ચા કરી છે.

ધોરણ ૧ થી ૭ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો તપાસતા હોઈએ ત્યારે પાઠ્યપુસ્તક વિશે વાત કરવાની જરૂર જણાઈ છે. યુનિવર્સિટી કે કોલેજ કક્ષાએ જેમ સાહિત્યને ‘સ્વતંત્ર’પણે અધ્યયન કરવા - કરાવવામાં આવે છે એમ પ્રાથમિક કક્ષાએ સ્વતંત્રપણે સાહિત્યનું અધ્યયન કરવા - કરાવવામાં આવતું નથી. જેથી પ્રાથમિકકક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો સાહિત્યના અધ્યયન માટે હોતાં નથી. પરંતુ ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સામગ્રી સાહિત્યિક સ્વરૂપ ધરાવતી હોય છે. અને તે દ્વારા પ્રાથમિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ ભાષાકૌશલ પ્રાપ્ત કરે છે, અને સાહિત્યની દુનિયામાં પ્રવેશ કરે છે. સાથે સાથે, મૂલ્યોનું શિક્ષણ પણ મેળવે છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-૧૯૮૬ અન્વયે ક્ષમતાકેન્દ્રી અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકો ૧૯૯૫થી ગુજરાતમાં અમલમાં આવ્યાં. આ ક્ષમતાકેન્દ્રી

પાઠ્યપુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી તેમાં દર્શાવેલ ઉદ્દેશો પણ અહીં જણાવવામાં આવ્યા છે.

પ્રસ્તુત સંશોધનના ખાસ હેતુઓ :

કોઈપણ સંશોધન કાર્ય કરતાં પહેલાં તેના ખાસ હેતુઓ નક્કી કરવામાં આવતા હોય છે. આમ, સાંપ્રત સમયમાં થઈ રહેલ મૂલ્યોના પ્રાસને સંવર્ધિત કરવાના મૂળભૂત હેતુના સંદર્ભે, આ કાર્ય હાથ ધરવામાં આવેલ. આમ છતાં તેના ખાસ હેતુઓ આ પ્રમાણે છે.

૧. ધોરણ ૧ થી ૭નાં ગુજરાતી વિષયનાં ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોને તટસ્થતાપૂર્વક શોધવાં.
૨. એન.સી.ઈ.આર.ટી.એ નક્કી કરેલાં મૂલ્યોના આધારે પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી મૂલ્યો શોધવાં.
૩. મૂલ્યોમાં કેટલી વિવિધતા જળવાઈ છે, તેમજ ક્યાં મૂલ્યો પર કેટલો ભાર આપવામાં આવ્યો છે તે શોધીને સ્પષ્ટ કરવું.
૪. મૂલ્ય શિક્ષણ માટે ભાષા સાહિત્ય એક અસરકારક માધ્યમ છે તે બાબતને સ્વયંસ્પષ્ટ કરવી.
૫. સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપોની ઓળખ સાથે પાઠ્યપુસ્તકમાંથી અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોને સહજતાથી ઓળખી શકે. અને તેનું બાળકો સાથે સંવર્ધન કરી શકે.

આ સાથે સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર અને વિશિષ્ટતાઓ જણાવેલ છે. આજ સુધી શિક્ષણમાં મૂલ્ય સંદર્ભે અનેક સંશોધનો થયાં છે, પણ સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂલ્ય અંગેનાં બહુ ઓછા સંશોધનો થયાં છે. વળી આ કાર્ય ગુજરાતની ભાવિ પેઢીને સીધે સીધું અસરકર્તા સાબિત થશે. આમ વિશિષ્ટતાઓની સાથે મર્યાદાઓ પણ જણાવેલ છે.

પાઠ્યપુસ્તકોમાં નિહિત સાહિત્ય-સ્વરૂપો :

ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકોનું લક્ષ્ય સાહિત્યનું શિક્ષણ નહિ પરંતુ ભાષાશિક્ષણ છે, સાથે સાથે સંસ્કારઘડતરનું શિક્ષણ છે. તેમ પાઠ્યપુસ્તકોના ઉદ્દેશોમાં જણાવેલ છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી સાહિત્યથી પરિચિત થાય એવો ઉદ્દેશ પણ છે. કોલેજ કે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ સાહિત્યનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે એવું પ્રાથમિક કક્ષાએ નથી. પરંતુ ભાષાશિક્ષણના ઉદ્દેશ માટે પાઠ્યપુસ્તકમાં જે સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે સામગ્રી સાહિત્યનું કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપ ધરાવે છે, તેની એકમ પ્રમાણે તપાસ કરીને વિવિધ સાહિત્ય સ્વરૂપનું કોઠાઓમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં સાહિત્ય સ્વરૂપને ચાર વિભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે : ૧. કવિતા, ૨. વાર્તા, ૩. નાટક અને ૪. લલિત ગદ્ય.

ધોરણ ૧ થી ૪ અને ધોરણ ૫ થી ૭ એમ બે કોઠામાં પાઠ્યપુસ્તકની સામગ્રીને વર્ગીકૃત કરી છે. બન્ને કોઠાની સંખ્યા જોતાં લગભગ સામ્યતા જોવા

મળે છે. બન્ને કોઠામાં પદ્ય સ્વરૂપને વધારે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે પ્રતિપાદિત થાય છે. સાથે સાથે લલિતગદ્ય પણ સમાંતરે ચાલે છે, તે કોઠાઓની સંખ્યા પરથી સાબિત થાય છે.

પાઠ્યસામગ્રીમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો :

ધોરણ ૧ થી ૭નાં ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવામાં આવેલ. પ્રાથમિક શિક્ષણના ગુણવત્તાસુધાર અભિયાન અને પાઠ્યપુસ્તકના સમીક્ષક તેમજ એક ભૂતપૂર્વ શિક્ષકના નાતે ઘણી બાબતો આપોઆપ નજરે ચઢતી ગયેલી. તેમાં મૂલ્યો પણ સ્વયંસ્પષ્ટ થયેલાં. એક એકમમાં એક કરતાં વધારે મૂલ્યો અભિવ્યક્ત થતાં જોવા મળ્યાં છે. પણ અહીં માત્ર એકમમાં કેન્દ્રસ્થાને હોય તેવા મૂલ્યને શોધી બતાવવામાં આવ્યાં છે. સમગ્ર એકમ/પાઠમાંથી કેન્દ્રસ્થાને હોય તેવાં મૂલ્યો, એકમના કયા અંશ/ભાગમાંથી અસરકારકપણે અભિવ્યક્ત થાય છે તે માટે એકમનો શબ્દશઃ અભ્યાસ કરીને એ અંશ/ભાગને શોધી બતાવવામાં આવ્યો છે.

સમગ્ર શોધકાર્યના આ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગને વિશદ્ અને ઝીણવટથી તપાસીને સુયોગ્ય રીતે મૂકવામાં આવ્યાં છે.

મૂલ્યોનું વર્ગીકરણ :

પ્રાથમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની રચના રાષ્ટ્રીયકક્ષાની સંસ્થા

“નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ” - દિલ્હી

(NCERT) દ્વારા નક્કી કરાયેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. NCERTએ ૮૪ પ્રકારના મૂલ્યો નક્કી કરેલા છે. આ મૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી તેનો અભ્યાસ કરી તેને પાંચ વિભાગો તળે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યાં છે :

ધોરણ ૧ થી ૭નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોને વર્ગીકૃત વિભાગો તળે વિભાજિત કરીને તેના ચાર કોઠા બનાવવામાં આવ્યા છે.

(૧) ધોરણ ૧ થી ૪ (ગદ્ય અને પદ્ય)

(૨) ધોરણ ૫ થી ૫ (ગદ્ય અને પદ્ય)

(૩) ધોરણ પ્રમાણે મૂલ્યોની ટકાવારી

(૪) ધોરણ પ્રમાણે મૂલ્યોની ટકાવારી (સ્તંભ આલેખ)

આ કોઠાઓ પરથી કયા મૂલ્યને કેટલું સ્થાન મળ્યું છે, તેનું ચિત્ર સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. આમ આ ચર્ચાને અહીં સમેટવામાં આવી છે. યથાવકાશ પદ્ય અને ગદ્યમાં કયા મૂલ્યોને સ્થાન નથી મળ્યું તે મર્યાદાઓનો પણ અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. ઉપસંહારમાં તારણો અને પ્રતિપાદનો પ્રસ્તુત કર્યા છે. અંતે સંદર્ભગ્રંથસૂચિ તથા પરિશિષ્ટ વગેરે પ્રસ્તુત કર્યા છે.

અનુક્રમશિકા

પૃષ્ઠ ક્રમાંક

ભૂમિકા

ઋણ સ્વીકાર

પ્રાકૃકથન

૧. જીવન અને સાહિત્ય	૦૦૧
૨. સાહિત્ય-સ્વરૂપ અને મૂલ્યશિક્ષણ	૦૧૮
૩. પ્રસ્તુત સંશોધનના ખાસ હેતુઓ	૦૫૨
૪. ભાષાના ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકો	૦૬૪
૫. પાઠ્યપુસ્તકમાં નિહિત સાહિત્ય-સ્વરૂપો	૦૭૬
૬. પાઠ્યસામગ્રીમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો	૦૮૩
૭. મૂલ્યોનું વર્ગીકરણ	૨૧૭

ઉપસંહાર

૨૩૧

પરિશિષ્ટ-૧ સંદર્ભ સૂચિ

૨૩૪

પરિશિષ્ટ-૨ સાહિત્યદોહન.

૨૩૮

પરિશિષ્ટ-૩ પ્રસ્તુત સંદર્ભે તજજ્ઞોની મુલાકાતો

૨૪૬

ભૂમિકા

છેલ્લા ઘણા સમયથી પીએચ.ડી.ના અભ્યાસ અંગે મનમાં ગડમથલ ચાલ્યા કરતી હતી. પણ વિષય માટે દિશા સૂઝતી નહોતી. સાહિત્યનો માણસ પણ શિક્ષણનો વ્યવસાય - તે વિષયની અવઢવ રહ્યા કરે.

આજના ભૌતિક અને બદલાતા યુગમાં સંસ્કાર ઘડતર અને મૂલ્યોના થઈ રહેલા હ્રાસ અંગે, શિક્ષણના જીવ તરીકે મન ઉચાટ અનુભવે. આ દરમિયાન ડૉ. શ્રી હિમાંશુ ભટ્ટનો સંપર્ક થયો. તે મારા લેખન-સાહિત્ય તથા કાર્યક્ષેત્રથી પરિચિત હતા. વળી હું પ્રાથમિક શાળાઓનાં ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકો સાથે સંકળાયેલો છું તેનો પણ ખ્યાલ હતો. આમ મારા સર્જનકૌશલ્ય અને કાર્યક્ષેત્રને આનુષાંગિક વિષય પર અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું.

મૂલ્ય અંગે શિક્ષણમાં ખૂબ જ કામ થયેલ છે. પણ સાહિત્યના સંદર્ભે નહિવત્ કામ થયેલ છે. પાઠ્યપુસ્તકની સાહિત્યિક સામગ્રીને કેન્દ્રમાં રાખી તેમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોની શોધ અંગેની શરૂઆત મારે જ કરવાની હતી. આથી આ વિષય મેં પસંદ કર્યો અને મારા માર્ગદર્શકના માર્ગદર્શન નીચે આ શોધકાર્ય મેં પૂર્ણ કર્યું.

ઋણ સ્વીકાર

મારા આ સંશોધન કાર્યની સિદ્ધિ અને સફળતા માટે માર્ગદર્શક ડૉ. શ્રી હિમાંશુ દામોદર ભટ્ટનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેઓની સહાનુભૂતિ અને પ્રેરણાત્મક માર્ગદર્શન વગર આ કાર્ય સિદ્ધ ન થાત તે હું બરાબર સમજું છું.

સંશોધન કાર્ય માટે જેણે મને થોડાં વર્ષો પૂર્વે પ્રેર્યો હતો, સંશોધનાભિમુખ કર્યો હતો અને આ કાર્યની પ્રગતિમાં સતત સ્નેહ ઔદાર્ય દાખવનાર ભાષા-સાહિત્ય ભવનના વડા ડૉ. શ્રી બળવંત જાનીનો આ તકે ઋણ સ્વીકાર કરું છું. સાથે સાથે ડૉ. શ્રી મનોજ જોશીનું હૂંફાળું માર્ગદર્શન એટલું જ પ્રોત્સાહક નીવડ્યું છે. મિત્રભાવે આ આભાર તેને ન ગમે પણ માનવો જ રહ્યો.

હું જે સંસ્થામાં કાર્યરત્ છું, એ ગુજરાતની પ્રાથમિક શિક્ષણના સંશોધન અંગેની વડી સંસ્થા છે. અમારું મૂળભૂત કાર્ય જ સંશોધનનું છે. આમ મારી સંસ્થાના નિયામકશ્રી, અધિક નિયામકશ્રી તથા તમામ શૈક્ષણિક વર્ગનો એટલો જ સહકાર સાંપડ્યો છે. તેનો આભાર માનું છું. વળી આ સંસ્થાના નાતે અનેક મહાનુભાવોને મળવાનું બન્યું છે. તેની સાથે મારા આ શોધ કાર્ય માટે વિશદ્ ચર્ચાઓ થયેલ છે. તેઓએ હોંશભેર ચર્ચાઓ કરી છે.

માર્ગદર્શન પૂરું પાડેલ છે. આમ તેમનો આત્માર માનવો એટલો જ યથાયોગ્ય લેખાશે.

મારું આ કાર્ય, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રકાશિત પાઠ્યપુસ્તકો પર હોઈ પાઠ્યપુસ્તકોના ઉપયોગ, સંશોધન શાખાનો તથા મંડળના સમગ્ર શૈક્ષણિક પરિવારનો સહયોગ સાંપડેલ છે. તેના ઋણસ્વીકારનું મને ગૌરવ છે.

મારા આ સંશોધન કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઉપયોગી થનાર સૌ કોઈ, મિત્રો, સ્નેહીજનો, તજ્જ્ઞો વગેરેનો હૃદયપૂર્વક આત્માર વ્યક્ત કરતાં આનંદની લાગણી અનુભવું છું.

- રાઘવજી માધડ

પ્રકરણ : ૧

જીવન અને સાહિત્ય

આજે જગત ખૂબ ઝડપથી બદલાઈ રહ્યું છે. છેલ્લા ત્રણચાર દાયકાથી વિજ્ઞાનક્ષેત્રે વિસ્મયકારક આવિષ્કારો થયા છે. મનોરંજન અને આનંદનાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો સાધારણ માણસ માટે પણ સુલભ બન્યાં છે. એણે સાહિત્ય, સંગીત, કળા વગેરેને પોતાની લપેટમાં લીધાં છે. આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે હવે સાહિત્યકળાની ગરજ ઘટતી જાય છે. એવું લાગે છે કે આજે સાહિત્ય ઓક્સિજન પર જીવી રહ્યું છે. આ ગતિ ક્યાં જઈને અટકશે, એ વિશે મંથન કરવાનું જરૂરી બન્યું છે. કેટલાક તો ફટ દઈને નિર્ણય આપવા લાગ્યા છે કે સામ્રાટ પરિસ્થિતિમાં સાહિત્ય બિલકુલ અપ્રસ્તુત બની ગયું છે !

સામ્રાટ સમયમાં સાહિત્યની ઉપાદેયતા કેટલી ? એ વિશે અહીં વિચારણા કરવાનો ઉપક્રમ છે. યોગ્ય રીતે વિચારણા કરવા માટે આ વિષયને ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરીશું. (૧) સામ્રાટ સમય અર્થાત્ વર્તમાન યુગની મુખ્ય વિશેષતાઓ કઈ છે. (૨) ‘સાહિત્ય’ની વિભાવના શી છે ? અને (૩) પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સાહિત્ય કઈ રીતે પ્રસ્તુત છે.

પ્રથમ, સામ્રત સમય પર વિચારણા કરીએ. સામ્રત સમયની મુખ્ય ત્રણ વિશેષતાઓ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે : (૧) ભૌતિકવાદ (Meterialism)નું આક્રમણ, (૨) ઉપયોગિતાવાદનું વધતું જતું વલણ અને (૩) યંત્રમય જીવનશૈલી.

ભૌતિકવાદનો ઉદ્ભવ પશ્ચિમના દેશોમાં થયો. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મપ્રધાન ગણાય છે. જો કે આપણે ત્યાં અનેક વિરોધાભાસો જોવા મળે છે. એમાં એક સૌથી મોટો અને કરુણ વિરોધાભાસ એ છે કે આપણે આપણી આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનાં વખાણ કરતાં થાકતા નથી, જ્યારે વાસ્તવ જીવનમાં આપણે ભૌતિકવાદના ચળકાટથી ભારે અંજાઈ ગયેલા છીએ. ભોગપ્રધાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના આક્રમણમાંથી આપણે બચી શક્યા નથી. આપણી આધ્યાત્મવાદી પરંપરાને ભૌતિકવાદનું ગ્રહણ લાગ્યું છે.

આચાર્ય વિનોબાજી જ્ઞાનરૂપી પક્ષીની બે પાંખ જણાવે છે : (૧) વિજ્ઞાનની પાંખ અને (૨) અધ્યાત્મની પાંખ. આજે અધ્યાત્મરૂપી પાંખ લગભગ કપાઈ ગઈ છે. એક પાંખ વડે પક્ષી શી રીતે ઉડ્ડયન કરી શકે ? આજે સુખ-ઉપભોગનાં વિપુલ સાધનો વચ્ચે પણ માણસ બેચેન છે, ઉદ્વિગ્ન છે, દુઃખી છે. એનું મુખ્ય કારણ, અધ્યાત્મરૂપી બીજી પાંખ કપાઈ ગઈ છે, તે છે. સાહિત્ય અને કળાના અનુશીલનથી બીજી પાંખ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી.

જાણીતા લેખક સ્વ. ઈશ્વર પેટલીકરે એક પ્રસંગ નોંધ્યો છે. એક શ્રીમંત વ્યક્તિ પોતાનો આધુનિક ભવ્ય બંગલો પેટલીકરને બતાવે છે.

કહે છે : ‘આ ડ્રોઈંગ રૂમ, આ બેડરૂમ, આ ડાઈનિંગ રૂમ, આ ટોયલેટ વગેરે વગેરે. બંગલો પૂરો જોઈ લીધા પછી પેટલીકર વિચારમાં ડૂબી જાય છે : ‘આ આલિશાન બંગલામાં પુસ્તક માટે તો કોઈ જગ્યા નથી !’ આજે પુસ્તક-સાહિત્ય ઉપેક્ષિત છે. આ છે આપણા વર્તમાન જીવનની એક ગંભીર વિષમતા. આપણાં કેટલાંક દુઃખોનું મૂળ પુસ્તકની આ ઉપેક્ષામાં નથી શું ?

ભૌતિકવાદના આક્રમણને કારણે આજે ઉદાત્ત નૈતિક મૂલ્યોનું અધઃપતન થઈ રહ્યું છે. નૈતિક મૂલ્યોના ધ્રુસનો યુગ શરૂ થયો છે. ઉપર ચળકાટ છે, પણ અંદર વિત્ત નથી ! સડી ગયેલા લાકડા ઉપર સનમાઈકા ખાસ લગાવવામાં આવે છે. સાચા સોના કરતાં રોલ્ડ ગોલ્ડ વધારે ઝગારા મારે છે ! આજે જીવનશૈલી કૃતક અને આડંબરી બની ગઈ છે. ભીતર ખાલીપો છે. આ ખાલીપો સાહિત્યપદાર્થ વડે જ સાચી રીતે ભરી શકાય.

સાંપ્રત યુગની બીજી લાક્ષણિકતા છે : ઉપયોગિતાવાદી દૃષ્ટિકોણ (Utilitarian View Point). આજે પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અને ચીજનું મૂલ્યાંકન તે ભૌતિક રીતે કેટલી ઉપયોગી છે, એને આધારે કરવામાં આવે છે. આચાર્ય વિનોબાજીએ “फायदा क्या है ?” નામના પોતાના લેખમાં આપણા આ ઉપયોગિતાવાદી દૃષ્ટિકોણ પર માર્મિક વ્યંગ કર્યો છે.

કવિ દલપતરામે -

‘પોલું છે તે વાગ્યું, એમાં કરી તેં શી કારીગરી,

સાંબેલું વગાડે તો હું જાણું કે તું શાણો છે !’

- પંક્તિઓ દ્વારા ઉપયોગિતાવાદ પર કેવો ચાબખો ફટકાર્યો છે !
ઉપયોગિતાવાદે આપણા જીવનને નીરસ બનાવી મૂક્યું છે. આ નીરસ જીવનને જો સાહિત્ય-કળાનો સ્પર્શ થઈ જાય તો તે સ-રસ થઈ જાય, એમાં કશી શંકા નથી.

સાંપ્રત પરિસ્થિતિની ત્રીજી વિશેષતા છે, યંત્રમય જીવનશૈલી. આજે યંત્રનો પ્રભાવ એ હદે વધી ગયો છે કે તે માણસને લગભગ મળી ગયું છે. કરુણતા તો જુઓ ! માણસે યંત્ર બનાવ્યું અને આ યંત્ર એના સ્વામીને જ હડપ કરી ગયું ! માણસ આજે યંત્રનો ગુલામ બની ગયો છે. યંત્ર સેવક મટીને સ્વામી થઈ બેઠું છે ! મોટા નગરમાં વિદ્યુત પુરવઠો જો થોડા સમય માટે જ ખોરવાઈ જાય તો ? ન્યૂયોર્કમાં એકવાર વિદ્યુતપ્રવાહ બંધ પડી જવાથી બધે અંધારપટ છવાઈ ગયો, અને દાનવતા પણ લાજી મરે એવા બીભત્સ બનાવો બની ગયા !

યંત્ર આપણને કુરસદ આપશે, ને કુરસદમાં આપણે સાહિત્યકળામાં ગતિ કરીશું એ ખ્યાલ પણ ઠગારો નીવડ્યો છે. સાધારણ આદમીની કુરસદ તો ઝૂંટવાઈ ગઈ છે. અમીર વર્ગને કુરસદ મળી છે ખરી, પણ એનો ઉપયોગ ઘણુંખરું તો ક્લબ, નાટક-સિનેમા કે ટી.વી.-વીડીઓની શરણાગતિમાં

થાય છે. ઉદાત્ત જીવનમૂલ્યોના અભાવે સસ્તા મનોરંજન અને ભોગવિલાસમાં એ ખતમ થઈ રહ્યો છે.

યંત્રપ્રધાન સભ્યતાની સૌથી મોટી અનિષ્ટ અસર છે, માણસ સ્વયં યંત્રવત્ બની ગયો છે તે. સમાજ જાણે કે એક વિશાળ યંત્ર છે, અને વ્યક્તિ પોતે એ વિશાળ યંત્રનો એક નિર્જીવ દાગીનો છે ! વિરાટકાય યંત્રમાં વ્યક્તિની વ્યક્તિમત્તા નામશેષ થઈ ગઈ છે. માણસના જીવનમાંથી લાગણીની ભીનાશ, ઉષ્મા અને ઉત્સાહની બાદબાકી થઈ ગઈ છે. માણસ ગૌરવહીન બની ગયો છે. રાગ તત્ત્વ, જે આપણા જીવનને જીવવાલાયક બનાવે છે, તે આજની યંત્ર-સભ્યતામાં ભસ્મીભૂત થઈ જવા લાગ્યું છે. પ્રેમ, મમતા, આત્મીયતા વગેરે ઉમદા મૂલ્યો આપણા પારિવારિક અને સામાજિક જીવનમાંથી અલોપ થવા લાગ્યાં છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો સંતાનોના સ્નેહથી વંચિત મા-બાપો હિજરાયા કરતાં હોય છે. આ બાબતને ‘વિષયવસ્તુ’ બનાવીને ત્યાં સાહિત્યકૃતિઓનું સર્જન થાય છે. આ બાબતને ‘વિષયવસ્તુ’ બનાવીને ત્યાં સાહિત્યકૃતિઓનું સર્જન થાય છે. ભવેત્ વિશ્વ એકનીડમ્ અથવા વસુધૈવ કુટુંબકમ્ માં માનનારી આપણી સંસ્કૃતિનો નીડ પણ હવે પીંખાઈ રહ્યો છે. આ અભિશાપમાંથી આપણને કોણ ઉગારશે ?

આટલી પશ્ચાદ્ભૂમિકા પછી હવે આપણે સાહિત્ય પદાર્થ શી બાબત છે, એ વિશે વિચારણા કરીશું. આપણે ત્યાં પ્રાચીનકાળથી કાવ્યશાસ્ત્ર અર્થાત્ સાહિત્ય વિશે વિચારણા ચાલતી આવી છે. પરંતુ આધુનિક યુગમાં પશ્ચિમના

વિચારકોએ સાહિત્ય વિશે જે વિભાવના રજૂ કરી, તેને કારણે આપણી વિચારણાના સ્થિર અને શાંત જળમાં અવનવાં વમળો પેદા થવા લાગ્યાં છે.

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યચિંતક વાલેરી 'શુદ્ધ કવિતા' (Pure Poetry)ની વાત કરે છે, પરંતુ આપણા માટે આ વાત સાવ નવી નથી. પ્રાચીનકાળમાં સમસિંધુ નદીને તીરે વસતા ઋષિઓના કંઠેથી સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત, સંધ્યા વગેરે રમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્યો જોઈને જે સહજ ઉદ્ગાર સરી પડ્યા, તે શું Pure Poetry નથી ? નટખટ નટવરની બાળલીલાનાં ભક્ત સૂરદાસજીએ લીલયા વર્ણનો કર્યા, મીરાંના આહત હૃદયમાંથી વેદનાના જે ઉદ્ગાર સહજ સરી પડ્યા, તે Pure Poetryની કક્ષામાં જ આવે. પન્નાલાલની પ્રારંભિક નવલિકા-નવલકથાઓમાં વૈવિધ્યપૂર્ણ રાગાત્મક અનુભૂતિઓનું જે નિર્ભેળ નિરૂપણ થયું છે, તે 'શુદ્ધ સાહિત્ય'ની કોટિમાં જ સમાવિષ્ટ થાય. આપણે ત્યાં 'શુદ્ધ કવિતા' અથવા 'શુદ્ધ સાહિત્ય' : એ નામકરણ ભલે પ્રચલિત ન થયું, પરંતુ એ કોટિનું વિપુલ સાહિત્ય રચાયું છે.

પાશ્ચાત્ય ચિંતક કોચે અભિવ્યંજનાની ચારુતાને કલાનું અનિવાર્ય અંગ માને છે. Art is expression, and nothing but expression દ્વારા તે Art = Expression એનું સમીકરણ આપે છે. આપણે ત્યાં રમણીય ઉક્તિને 'કાવ્ય' માનવામાં આવ્યું છે. આ રમણીયતા, તે અભિવ્યક્તિની જ રમણીયતા ને ! કોચેના અભિવ્યંજનાવાદ સાથે તે કેટલી બધી મળતી આવે છે ! વળી આચાર્ય કુન્તક, કાવ્યની આત્મા બાબતમાં ચર્ચા

કરતાં કહે છે : ‘વક્રોક્તિ કાવ્યજીવિતમ્’ અર્થાત્ ઉક્તિની વક્તાને કુન્તક કાવ્યનું પ્રાણતત્ત્વ માને છે. હિન્દીના પ્રસિદ્ધ આલોચક આચાર્ય રામચન્દ્ર શુક્લ કોચેના ‘અભિવ્યંજનાવાદ’ અને કુન્તકના ‘વક્રોક્તિવાદ’ને એકબીજાની અતિ સમીપ માને છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ એક પ્રશ્ન થાય કે સાહિત્યમાં મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત કઈ : Expression (અભિવ્યક્તિ) કે Content(સામગ્રી) ? આ સવાલ બીજ મહત્ત્વનું કે વૃક્ષ ? એના જેવો છે. બીજ એ જો Content છે, તો વૃક્ષ એ Expression છે. બીજ વિના વૃક્ષનું અસ્તિત્વ અસંભવિત છે, એ દૃષ્ટિએ બીજ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તો વળી બીજનું કેવળ બીજરૂપે ખાસ મહત્ત્વ નથી. એ વૃક્ષરૂપે વિકસે એમાં જ એની ચરિતાર્થતા છે. ટૂંકમાં બંનેનું પોતપોતાની રીતે મહત્ત્વ છે.

પરંતુ Expressionism સાહિત્યક્ષેત્રે કેવળ અભિવ્યક્તિ સૌંદર્યને જ મહત્ત્વપૂર્ણ માને છે. પણ મૂળ સવાલ તો એ છે કે સર્જક “શાની” અભિવ્યક્તિ કરશે ? એ ‘જેની’ અભિવ્યક્તિ કરશે, તે તો ‘સામગ્રી’ (Content) ન ગણાય ને ! આમ ‘અભિવ્યક્તિ’ એ કાંઈ હવામાં કે શૂન્યાવકાશમાં થઈ શકતી નથી. એને માટે સામગ્રીરૂપ આધાર આવશ્યક છે જ. સામગ્રીની અસર અભિવ્યક્તિ પર પડે છે જ. આકારનિર્મિતિનો મુખ્ય આધાર સામગ્રી છે. જેવી સામગ્રી તેવો આકાર, એમ કહેવામાં કશું ખોટું નથી. સામગ્રીનો મૂલાધાર છોડીને કેવળ અભિવ્યક્તિ સૌંદર્યમાં રાચતું

પ્રવર્તમાન સાહિત્ય, માત્ર અર્થહીન પ્રલાપની કક્ષાએ આવી ગયું છે. પરિણામે સર્જક અને ભાવક વચ્ચે કોઈ સેતુ રચાતો નથી. આવું સાહિત્ય સમ્પ્રેષણ(Communication)ની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ પુરવાર થયું છે. સહૃદય ભાવક માટે તે કેવળ નિરર્થક વિતંડારૂપ બની ગયું છે. જો કે કલાવાદી સમીક્ષક કહેશે કે અમે ‘સમ્પ્રેષણ’માં માનતા જ નથી ! પરંતુ કેવળ અભિવ્યક્તિચારુતા મોટેભાગે તો ચાતુરી કે ચબરાકિયામાં સરી પડે છે, તે નિઃસંશય હકીકત છે. કેવળ અભિવ્યક્તિસૌંદર્યનો આગ્રહ એ તો નિર્જીવ પ્રસ્તર પ્રતિમાને શણગારવા બરાબર છે.

“કલા ખાતર કલા” સૂત્રને કાકાસાહેબ કાલેલકર લાક્ષણિક રીતે ઘટાવે છે. તેમના મંતવ્ય મુજબ ‘કલા ખાતર કલા’ એટલે અર્થ ખાતર કલા નહીં તે, કાકાસાહેબનું આ મૌલિક અર્થઘટન છે. કેવળ કલા ખાતર રચાયેલી કૃતિઓ માટે એક પ્રગલ્ભ મિત્ર કહે છે : ‘જવા દો, એ તો લખવા ખાતર લખાયેલી છે !’

આમ છતાં, સાહિત્ય અને કળાની દુનિયામાં અભિવ્યક્તિસૌંદર્યનું મહત્ત્વ પણ છે જ. કેમ કે “કલા=સૌંદર્ય” એવું સમીકરણ મૂકી શકાય. કલા એ વાસ્તવમાં સૌંદર્યની ખોજ છે. વિષયસામગ્રી ગમે તેટલી સત્ત્વશીલ હોય, પરંતુ તેનું નિરૂપણ રસમય ન હોય તો તેને ‘કલાકૃતિ’ની સંજ્ઞા આપતાં વિચાર કરવો પડે. કલાકૃતિમાંથી ‘કલા’ની જ બાદબાકી તો સદ્ય ન જ બને ને ! રસ અને સૌંદર્ય એ કલાનાં પ્રાણતત્ત્વ છે. ઉત્તમ કલાકૃતિ એના ભાવકને

અનિર્વચનીય આનંદ બક્ષે છે, ને આ આનંદનો મૂળ આધાર, તે કૃતિમાં અંતર્નિહિત રસ અને સૌંદર્ય છે.

કોઈ ઉપયોગિતાવાદી વ્યક્તિ કહી શકે કે, બગીચામાં જો ગુલાબને બદલે રીંગણાં વાવીએ તો શાકનું શાક ને બગીચાનો બગીચો. પણ સવાલ એ છે કે ગુલાબનું સ્થાન રીંગણ લઈ શકે ખરું ? વળી રીંગણનું સ્થાન ગુલાબ પણ ન લઈ શકે, એ તથ્ય નિર્વિવાદ છે. માનવજીવનમાં રીંગણની પણ જરૂર છે અને ગુલાબની પણ જરૂર છે. દરેકનું પોતાનું આગવું મહત્ત્વ છે. પરંતુ બગીચામાં તો ગુલાબ જ શોભે, એ સમજાવવાની કાંઈ જરૂર છે ? Content ગમે તેટલું સત્ત્વશીલ હોય, કૃતિનો સંદેશ ગમે તેટલો ગંભીર અને મહાન હોય, પરંતુ Expression સુંદર ન હોય તો તે ભાવક પર ઈચ્છિત પ્રભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સફળ થઈ શકે નહીં. જો આપણે કેવળ નીતિ-સદાચારનો બોધપાઠ ઈચ્છતા હોઈએ તો એના માટે ઉત્તમ સાધન નીતિશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો છે, કલાકૃતિઓ નહીં.

ઉમાશંકર કરતાં સુંદરમ્ની કવિતા કેમ વિશેષ આસ્વાદ્ય બને છે ? કેમ કે ઉમાશંકરની કવિતામાં સંદેશ વાચાળ છે, જ્યારે સુંદરમ્ની કવિતામાં તે અમુખર છે. રાજેન્દ્ર અને રાવજી શુદ્ધ સૌંદર્યના શોધક છે, તેથી તેમની રચનાઓ સવિશેષ સંતર્પક બની રહે છે. વ્યાસ અને વાલ્મીકિ, કાલિદાસ અને ભવભૂતિ, સૂર અને તુલસી, રવીન્દ્રનાથ અને જયશંકર પ્રસાદ આદિ સર્જકોની રચનાઓમાં સામગ્રી અને નિરૂપણસૌંદર્યનો પુષ્પમાં સુગંધની જેમ

સુંદર સમન્વય સિદ્ધ થયો છે. તેથી તો કાળ એમની કળાનો કોળિયો કરી શક્યો નથી. સૌંદર્યનિરૂપણ કરતી કળા ઉત્તમ, પણ સૌંદર્ય અને સંદેશનો સમન્વય સાધતી કળા ઉત્તમોત્તમ, એમ કહેવામાં કશું અયુક્તિક નથી. આપણા પૂર્વસૂરિઓએ ‘સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્’ સૂત્ર આપીને કેવળ ત્રણ શબ્દોમાં જ કળાનું પ્રયોજન વ્યંજિત કર્યું છે.

સાહિત્યકળાની ઉપર્યુક્ત વિભાવના અને પ્રયોજનના સંદર્ભમાં આજની પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યકળાની પ્રસ્તુતતા કેટલી, એ વિશે વિચાર કરીએ.

પ્રત્યેક માણસ દુઃખથી નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ ઝંખે છે. સુખને બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

(૧) ભૌતિક સુખ અને (૨) આત્મિક સુખ. આજે ભૌતિક સુખને જ સંપૂર્ણ સુખ માની લેવાનું વલણ વધતું જાય છે, ને મનના કે આત્માના સુખનો ખ્યાલ લોપ પામતો જાય છે. આપણે ભૂલતા જઈએ છીએ કે વાસ્તવમાં સુખ અને દુઃખ એ તો મનની એક અવસ્થા છે. ભૌતિક પદાર્થો વડે મળતું સુખ પણ અંતે તો મનની જ એક સ્થિતિ છે ને ! આજે આપણે આત્માના આનંદની અવગણના કરી છે, જેનાં દુષ્પરિણામો આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ.

આજના વિજ્ઞાને ભૌતિક સુખનાં વિપુલ સાધનો માણસના ચરણે હાજર કર્યાં છે. મહાન સમ્રાટ અશોક કે બાદશાહ અકબરને જે સુખસાધનો

મળી ન શક્યાં, તે રેલવે, બસ, રેડિયો, ટી.વી. વગેરે આજે સાવ સામાન્ય માણસ માટે પણ સુલભ બન્યાં છે ! આમ છતાં આજનો માણસ સાચી સુખશાંતિથી વંચિત છે ! કારણ ? કારણ કે સુખ વિશેની સાચી દૃષ્ટિથી તે વંચિત છે.

સુખ કેવળ ભૌતિક પદાર્થોમાં નથી વસતું. જો એમ હોત તો સંસાર પરના તમામ શ્રીમંત માણસો સંપૂર્ણ સુખી હોત. સુખનું સાચું સરનામું છે, માણસનું પોતાનું મન, એનું હૃદય, એનો આત્મા. ભૌતિક પદાર્થો થકી સુખ-આનંદ મળે છે એ એકાંગી ખ્યાલ છે. કુદરતે માણસને કેવળ ઉદર નથી આપ્યું, હૃદય અને મસ્તિષ્ક પણ આપ્યાં છે. ઉદરની ભૂખ ભોજન દ્વારા અર્થાત્ ભૌતિક પદાર્થો વડે તૃપ્ત થાય છે, પરંતુ હૃદય અને આત્માની ક્ષુધા તો સાહિત્યકળાના અનુશીલન દ્વારા શમે છે. આ અંગે એક ચર્વિતચર્વણ સૂત્ર છે :

સાહિત્યસંગીત કલાવિહીન:

સાક્ષાત્પશુ પુચ્છવિષાણહીન: ।

પરંતુ આજે માણસની રસવૃત્તિ છીછરી બની છે. પરિણામે ગંભીર પ્રકારની કળાપ્રવૃત્તિઓના સેવનથી પ્રાપ્ત થતા અ-લૌકિક આનંદથી તે વંચિત છે. તમામ પ્રકારનાં લૌકિક સુખો ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તેને જીવનમાં કાંઈક ખૂટતું હોય એવું લાગે છે. શું ખૂટે છે જીવનમાં ? ખૂટે છે સાચો આનંદ. સાચા આનંદનો સ્રોત સાહિત્યકળા છે, એ તથ્ય આજે આપણે વીસરી

ગયા છીએ. આજની યંત્રસભ્યતાની આ સૌથી મોટી કરુણતા છે. ભૌતિક સુખો કરતાં સાહિત્યકળાના અનુશીલનથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ ઊંચી કોટિનો છે, એ તથ્ય સ્થૂળ દૃષ્ટાંત દ્વારા પણ સમજાવી શકાય છે. ભોજનની અંદર માત્ર છ રસો છે, જ્યારે કાવ્યની અંદર નવ રસ છે ! વિનોબાજી માર્મિક શૈલીમાં કહે છે કે, “સામાન્ય માણસને ભોજનનો આનંદ, જ્યારે કવિને તો આનંદનું ભોજન !”

આજની છીછરી રસવૃત્તિને ઊર્ધ્વમુખી બનાવવાની જરૂર છે. એ માટે રાજમાર્ગ છે, સદ્સાહિત્યનું સેવન. સાહિત્યકળાનું એક પ્રયોજન રસવૃત્તિનું ઊર્ધ્વીકરણ (Sublimation) માનવામાં આવે છે. મનુષ્ય મૂલતઃ પ્રાણી છે, તેથી આજે પણ તેનામાં પશુસામાન્ય વૃત્તિઓ સુષુપ્ત અવસ્થામાં વિદ્યમાન છે, જે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં પ્રગટ થાય છે. જેટલે અંશે મનુષ્યની અંદર રહેલું પ્રાણીત્વ ઓછું થતું જાય, તેટલે અંશે એણે સંસ્કૃતિ પ્રાપ્ત કરી ગણાય. આજે આપણે સંપૂર્ણ સંસ્કૃત છીએ, એમ કહેવાને લાયક છીએ ખરા ?

ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદ પ્રમાણે વાનરમાંથી નર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. વિકાસની આ પ્રક્રિયા ચાલુ જ રહેવી ઘટે. હવે આપણે નરમાંથી દિવ્યનર તરફ ગતિ કરવાની છે. ઊર્ધ્વીકરણની આ યાત્રામાં સાહિત્યકળાનું અનુશીલન સીડીની ગરજ સારી શકે છે. મહર્ષિ અરવિંદ પણ ઇતિહાસના વિસ્તૃત પટના અધ્યયન પછી એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા છે કે ભાવિ મનુષ્ય જરૂર દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરશે.

સાંપ્રત સમયમાં સ્વાર્થી અને ટૂંકી દષ્ટિવાળી રાજનીતિ દેશની એકતા તોડવાનું પાપ આચરી રહી છે. એની સામે સાહિત્ય અને કળા, જ્યાં જુદાઈ છે, ત્યાં એકતા સ્થાપવાનું કામ કરે છે. શ્રી ઉમાશંકર યોગ્ય રીતે જ કહેતા કે રાજનીતિ કાતરનું કામ કરે છે, જ્યારે કવિતા સોયનું કામ કરે છે. સોયના કામનું મહત્ત્વ જેટલું આંકીએ તેટલું ઓછું ગણાય. માણસ ગમે તે દેશમાં રહેતો હોય, ગમે તે ધર્મ પાળતો હોય, પરંતુ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં એકસરખાં સ્પંદનો ઊઠે છે. આશા-નિરાશા, હર્ષ-વિષાદ, પ્રેમ-દ્વેષની લાગણીઓ સહુમાં એક સરખી જોવા મળે છે. તેથી પ્રતીતિ થાય છે કે બાહ્ય ભેદભાવો મિથ્યા છે. વાસ્તવમાં મનુષ્યમાત્ર એક છે. જેવી લાગણીઓ આપણે અનુભવીએ છીએ, બરાબર તેવી જ લાગણીઓ સામાવાળા પણ અનુભવે છે, એની કલ્પનાશીલતા અને સમસંવેદન જાગ્રત કરવાનો ઉમદા ધર્મ સાહિત્ય બજાવે છે. જેનામાં આવી સંવેદનશીલતા જાગ્રત થઈ તે અન્યને દુભવી શકે જ નહીં. તેનામાં પરદુઃખકારકતા અને અનુકંપા ઉત્પન્ન થયાં હશે. ‘આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ યઃ પરયતિ સઃ પશ્યતિ’ અનુસાર જીવન અને જગતને જોવાની સાચી દષ્ટિ તેને પ્રાપ્ત થશે. ‘આત્મનઃ પ્રતિકૂલાનિ અન્યેષુ ન સમાચરેત્’ની તેને પ્રતીતિ થઈ હોવાથી સર્વ પ્રતિ તે અનુકૂળ વ્યવહાર કરશે. સાહિત્ય આપણને મનુષ્યમાત્રનું ગૌરવ રક્ષવાનો સંદેશ આપે છે. કવીન્દ્ર રવીન્દ્રનાથ ઠીક જ કહે છે કે, આ સૃષ્ટિ પર મનુષ્યથી અદકેરું અન્ય કાંઈ નથી. સંસારના કેન્દ્રસ્થાને માનવ છે, ને સાહિત્યકળાના કેન્દ્રમાં પણ એ

જ છે. માનવવ્યક્તિત્વ માટે વિઘાતક બાબતોને બીજું ગમે તે કહો, પણ એને સાહિત્ય તો ન જ કહી શકાય. બધા પ્રકારના સંકુચિત મતવાદો અને પ્રચારપ્રપંચથી સદ્સાહિત્ય પર છે. સાચું સાહિત્ય સનાતન માનવમૂલ્યો પ્રબોધે છે.

સાંપ્રત સમયમાં સંવેદનશીલ મનુષ્ય એકલતા, વ્યર્થતા અને અનાસ્થા વચ્ચે ઘેરાઈ ગયો છે. ભાવનાશૂન્યતા અને સંવેદનબધિરતાના ગ્રાફની રેખા વધુ ને વધુ ઊંચે જઈ રહી છે. ભાવુક વ્યક્તિને આ જગત હવે જીવવા જેવું લાગતું નથી. પરિણામે અસ્તિત્વવાદના સમર્થક જ્યાં પોલ સાર્ત્ર “જન્મ ન ધારણ કરવાની સ્વતંત્રતા’ની વાત કરે છે. તેઓ કહે છે : “One of the first signs of the beginnings of understanding is the wish to die.” યુરોપના સર્જકોએ મહાયુદ્ધોની વિભીષિકા તથા જીવનની અસત્ય યાતનાઓ સગી આંખે જોઈ, તેથી તેઓ આવી રીતે વિચારતા થાય તે સમજી શકાય એવી વાત છે. પરંતુ આપણા લેખકો પણ ફેશનની રીતે એનું અનુકરણ કરવા લાગ્યા છે, ત્યારે એમની અનુભૂતિમાં વિશ્વાસ બેસતો નથી. ઉછીની અનુભૂતિ વડે ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિનું સર્જન ન થઈ શકે, એટલું તો આપણા પ્રબુદ્ધ પાઠકો સમજે છે.

આમ છતાં, યંત્રસભ્યતાના આગમનની સાથે આપણાં ઉદ્યોગનગરોમાં પણ એકલતા અને સંવેદનશૂન્યતા પેદા થવા લાગ્યાં છે. આ બીમારીમાંથી આપણને સાહિત્ય જ બચાવી શકે એમ છે. એક અંગ્રેજ કવિએ સાચું

કહ્યું છે : “Books are my never failing friends.” કલાપીએ નહોતું કહ્યું ? : “જીવીશ તો બસ એકલાં પુસ્તકોથી.” જેમને પુસ્તકો સાથે દોસ્તી કરતાં આવડી એમને બીજી કોઈ દોસ્તીની ગરજ રહેતી નથી.

અહીં સાહિત્યની શક્તિ અને સાહિત્યના પ્રયોજન વિશે કેટલીક પ્રાન્તિઓનું નિરસન કરવું જરૂરી લાગે છે. કેટલાક એવું માને છે કે સાહિત્ય વડે જગતની શિકલ બદલી શકાય છે ! પરંતુ એમાં ભારોભાર અતિશયોક્તિ છે. જગતનો ચહેરો બદલવામાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીએ બહુ મોટો ફાળો નોંધાવ્યો છે. વિજ્ઞાને જગતને સુંદર પણ બનાવ્યું છે અને વિદ્રુપ પણ. સાહિત્યકળાઓ પણ એનાથી પ્રભાવિત થયા વિના રહી શકી નથી. આજે જે ઓડિયો-વિડિયો સાધનોએ સાહિત્યકળાને ધક્કો મારીને દૂર હડસેલી દીધી છે, એ જ સાધનો સાહિત્યકળાના વ્યાપક પ્રચાર માટે આશીર્વાદરૂપ સાબિત થઈ શકે એમ છે. આપણે એનો વિનિયોગ કઈ રીતે કરીએ છીએ, એના પર બધો આધાર છે. આપણે એનો વિનિયોગ કઈ રીતે કરીએ છીએ, એના પર બધો આધાર છે. વિજ્ઞાન તરફ એલર્જી રાખવાને બદલે અભીષ્ટ ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવા માટે એને પ્રયોજનાની જરૂર છે. વિજ્ઞાન વડે જગતનો બાહ્ય ચહેરો બદલાયો છે, તો સાહિત્યકળાઓના વિધાયક ઉપયોગથી વ્યક્તિનો (અને સમાજનો) આંતરિક ચહેરો બદલી શકાય છે. વિજ્ઞાન અને કળા જો પરસ્પર હાથ મિલાવે તો આપણે વિસ્મયકારક પરિણામો હાંસલ કરી શકીએ. પરંતુ આજે એ બંને ઘણુંખરું અવળાં મોં કરીને બેસી ગયાં છે, પરિણામે

આપણે એના લાભોથી વંચિત છીએ, એટલું જ નહીં પરંતુ કળાના નામે કળાઈતર પદાર્થોના ફેલાવામાં વિજ્ઞાનનો ધૂમ ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે, એને કારણે નુકસાનનો ગુણાકાર થતો જાય છે.

ભાવકને નિર્વ્યાજ આનંદ આપવો, એ સાહિત્ય-કળાનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. આ પ્રકારના આનંદને આપણા પ્રાચીન કાવ્યાચાર્યોએ બ્રહ્મસહોદર આનંદ કહ્યો છે. યંત્રસભ્યતાએ આપણાં જીવનમાં જ્યારે નીરસતા પેદા કરી છે, ત્યારે બ્રહ્મસહોદર આનંદ પ્રદાન કરતા સાહિત્યનો મહિમા અનેકગણો વધી જાય છે. કેટલાક વિચારકો એવું માને છે કે ઉપયોગિતાવાદના સાંપ્રત યુગમાં, સાહિત્ય નિરુપયોગી હોઈ અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ સાહિત્ય જે દિવ્ય આનંદ પ્રદાન કરે છે, એનાથી મોટી ઉપયોગિતા બીજી કઈ હોઈ શકે ? આનંદ આપવો એ જ એની મોટામાં મોટી ઉપયોગિતા છે. પરંતુ આપણે ઉપયોગિતાનો સબંધ ભૌતિકતા સાથે જોડ્યો છે, એને કારણે જ ભ્રાન્તિ પેદા થઈ છે.

વ્યક્તિ બીમાર હોય ત્યારે એને વધુ સારા ઉપચારની જરૂર રહે છે. સાંપ્રત સમાજ મનોરુગ્ણ છે. એનો સારામાં સારો ઉપચાર સાહિત્યકળાનું અનુશીલન છે. આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં જ સાહિત્યની વધુમાં વધુ પ્રસ્તુતતા સિદ્ધ થાય છે. મૂર્ધન્ય ચિંતક-વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના મતાનુસાર વર્તમાન સમાજની ભાવનાહીનતાનું મુખ્ય કારણ

સાહિત્યકળાઓની ઉપેક્ષા છે. તેથી સાંપ્રત યુગમાં તેઓ સાહિત્યને સવિશેષ પ્રસ્તુત માને છે.

આચાર્ય વિનોબાજી એક સુંદર દૃષ્ટાંત આપે છે. પૃથ્વીના નકશાના આઠદશ ટુકડા થઈ ગયા છે. તેને સરખા ગોઠવવા છે, પણ ગોઠવવાનું જ્ઞાન નથી. નકશાની પાછળ માણસની મુખાકૃતિ છે. વિનોબાજી કહે છે, ટુકડાઓ ઊલટા કરો. માણસની મુખાકૃતિ યોગ્ય રીતે તૈયાર કરો, તો પૃથ્વીનો સાચો નકશો આપોઆપ તૈયાર થઈ જશે.

આજે માણસનો અસલી ચહેરો બદલાઈ ગયો છે. બધે બનાવટ આવી ગઈ છે. પરંતુ માણસ જો પોતાનો અસલી ચહેરો પ્રાપ્ત કરે તો સમગ્ર સંસાર સુંદર બને. અસલી ચહેરો શોધી આપવાનું કામ સાહિત્યકળા કરે છે. પરંતુ ગાલિબ કહે છે, તે મુજબ આ કામ કઠિન છે :

फरिश्ते से बेहतर है इन्सान बनना,

मगर इसमें पड़ती है मेहनत जियादा।

મનુષ્યને સાચા અર્થમાં 'ઇન્સાન' બનાવવાનું કઠિન કામ સિદ્ધ કરીને સાંપ્રત પરિસ્થિતિમાં સાહિત્યે પોતાની પ્રસ્તુતતા સાબિત કરવાની છે.

પ્રકરણ : ૨

સાહિત્ય-સ્વરૂપ અને મૂલ્યશિક્ષણ

આપણા લખાણમાં જે શબ્દો વારંવાર વપરાશમાં આવતા હોય એનો સર્વપ્રથમ તો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. કેમ કે આપણી ભાષામાં કેટલાક શબ્દો અનેક અર્થ ધરાવે છે. જેમ કે, ‘ભાવ’ શબ્દનાં વિવિધ અર્થ છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ‘ભાવ’નો અર્થ ‘કિંમત’ થાય છે, જ્યારે કાવ્યશાસ્ત્રમાં ‘ભાવ’નો અર્થ ‘લાગણી’, ‘ભાવના’ કે ‘સંવેદના’ થાય છે. સ્વયં ‘અર્થ’ શબ્દ જ લઈએ, તો એના ઘણા અર્થ થાય છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. આમ એક જ શબ્દનાં વિવિધ અર્થ થતા હોઈ, વક્તાને અભિપ્રેત ન હોય એવો અર્થ શ્રોતા ગ્રહણ કરે એ બનવાજોગ છે. પરિણામે વક્તાનો હેતુ માર્યો જાય છે. એટલું જ નહીં, ક્યારેક વિપરીત પરિણામ જોવા મળે છે. એટલા માટે કોઈપણ શાસ્ત્ર યા વિજ્ઞાનના આરંભમાં પરિભાષા(વારંવાર પ્રયોજાતા ખાસ શબ્દો) વિશે સ્પષ્ટતા કરવામાં આવે છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે ‘સાહિત્ય’ વિશે ચર્ચા કરવાના છીએ, એટલે સર્વપ્રથમ એનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી લઈએ :

‘સાહિત્ય’ નો (સં) સાધન, સામગ્રી (૨) પ્રજાનાં વિચાર, ભાવના, જ્ઞાન વગેરેની ભાષામાં સંગ્રહાયેલી મૂડી, વાક્યમય.

‘સાહિત્ય’ સાથે સંકળાયેલા કેટલાક શબ્દોના અર્થ આ પ્રમાણે છે :

સાહિત્યકાર પું૦ સાહિત્ય રચનાર, સાક્ષર

સાહિત્યકૃતિ સ્ત્રી૦ સાહિત્યની ચીજ

સાહિત્યચર્ચા સ્ત્રી૦ સાહિત્યના વિષયોની ચર્ચા

સાહિત્યિક વિ૦ સાહિત્યને લગતું.

સાહિત્યોપાસક પું૦ (સાહિત્ય + ઉપાસક) સાહિત્યની ઉપાસના -
સેવા કરનાર.

૧ સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, પાંચમી આવૃત્તિ

સંપાદક : મ.પ્ર. દેસાઈ

પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪

પૃષ્ઠ : ૮૫૧

‘સાહિત્ય’નો ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ માં નીચે પ્રમાણે અર્થ આપવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્ય.૧.(સં) ન. કાવ્ય, નાટક અને લલિત ભાવવાળું કલ્પનાપ્રધાન વાઙ્મય, આનંદ, ઉત્સાહ, ઉપદેશ ને રસ ઉપજાવે એવું મનોરંજક લખાણ. સાહિત્ય એટલે લલિતકળાનું સાહિત્ય.

સાહિત્યનો બીજો અર્થ વધારે વ્યાપક છે. એમાં ઉપરના કલ્પનાપ્રધાન સાહિત્ય ઉપરાંત ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રીય સાહિત્યનો સમાવેશ થાય ત્યારે સાહિત્ય એટલે સફળ વાઙ્મય. જ્યાં સુધી સંસ્કૃત ભાષા જીવંત હતી ત્યાં સુધી વિદ્વાન વર્ગ સ્વાભાવિક રીતે જ ભાષામાં પોતાનું કલાકૌશલ્ય દર્શાવતો રહ્યો હતો. પરંતુ એ ભાષા મૃતઃકાય થતાં અપભ્રંશ નિયમને પરિણામે ગુજરાતી વગેરે બીજી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. વિશેષ પ્રચલિત થઈ અને એ ભાષા બોલનારામાંથી જે વિદ્વાનો થતા ગયા તેઓએ પરાપૂર્વની સંસ્કૃત ભાષામાં સાહિત્યરચનાની પદ્ધતિ સંસ્કૃત ભાષાના પોતાના અજ્ઞાનને અથવા સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય ઓછું રુચિકર હોવાને

૧ ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ કોશ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૫૪, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૬
ભાગ-૮, પૃ. ૮૭૪૯-૫૦
પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ

કારણે છોડીને પોતાની ભાષાઓમાં કાવ્યાદિક કરવા માંડ્યાં, અને ત્યારથી એ ભાષાઓના સાહિત્યનો પાયો નંખાયો. ગુજરાતી ભાષા રાજ્યભાષા નહિ હોવાથી તથા ગુજરાતી બોલનારી પ્રજામાં વિદ્યાના સંસ્કાર બહુ પ્રસર્યા નહિ હોવાથી એ ભાષાનું સાહિત્ય લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી વિશેષ વધી શક્યું નહિ. ધર્મના વિષય પરના કાવ્યો સિવાય થોડાક કવિઓની કૃતિઓ બાદ કરતાં નરસિંહ મહેતા પછી ઘણા કાળ સુધી નવીન પ્રકારનું કાંઈપણ જાણવાજોગ સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યું નથી. દરેક પ્રજામાં સમયે સમયે અવ્યક્ત કારણોથી રત્નો ઉત્પન્ન થાય છે તે નિયમે ગુજરાતી ભાષામાં પણ અંગ્રેજી કેળવણીની સહાયતા વિના જ અખો, પ્રેમાનંદ, દયારામ, ધીરો વગેરે રત્નો નીકળી આવ્યાં. અને ગુજરાતી સાહિત્યનું બીજ રોપાયું. આપણા પૂર્વજોએ તો સાહિત્યનું વાઙ્મય નામ આપી તેમાં સર્વનો સમાવેશ કર્યો છે. જે કાંઈ સ્થાયી ભાષામાં લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્ય સંજ્ઞાને પાત્ર છે. (રેખાંકિત મેં પોતે કર્યું છે.) વર્તમાન યુગના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરતાં પાંચ વિભાગના સાહિત્યનું વિસ્મરણ કરવું એ વ્યાજબી નહિ ગણાય.

૧. પારસીઓનું સાહિત્ય, ૨. ખોજા સાહિત્ય, ૩. જૈન સાહિત્ય,
૪. સૌરાષ્ટ્રનું સાહિત્ય અને ૫. ખ્રિસ્તી પાદરી વર્ગનું સાહિત્ય.

સાહિત્ય એટલે માનવહૃદયના મોંઘા સંસ્કાર. સાહિત્ય એટલે સત્ય અને સૌંદર્યની શોધ. સાહિત્ય એટલે આત્માનાં ઊંડાં સ્વપ્નાં. સાહિત્ય એટલે કલ્પનાની વીજળીના ચમકારા, સાહિત્ય એટલે માનવજાતિનાં સુખદુઃખનો

ઈતિહાસ, સાહિત્ય એટલે વાણીના સરોવર પર પડતો મનોનયનનો ઝળહળતો ચંદ્રિકાવટ, સાહિત્ય એટલે જગતની સંસ્કૃતિનું સંગ્રહસ્થાન, સાહિત્ય એટલે મનુષ્યમાત્રને બંધુભાવથી સાંકળતું સ્નેહભવન. સાહિત્ય એ તો મનુષ્યની પ્રભુતાનું મંદિર છે. એના શબ્દે શબ્દે પ્રભુતાનાં પગલાં પડ્યાં છે. અને એ પ્રભુતાનાં પગલાં જોતાં જોતાં અને તેમાં આપણાં પગલાં પાછાં પડતાં પડતાં આપણે ખુદ પ્રભુધામે જવાના માર્ગ પર પડીએ છીએ. સાહિત્યનું શરીર એ એની વાણીનો શબ્દસમૂહ છે અને એ શબ્દસમૂહની શુદ્ધિ તેનો યોગ્ય વપરાશ, તેની રચનાનો સંવાદ અને તે સર્વને એકાકાર કરી તેમાંથી બહાર પડતી અર્થની સ્પષ્ટતા, એ સર્વ શરીર તત્ત્વોની સંસાર યોજના અને ક્રિયા, એ બધું મળીને સાહિત્યનું સુંદર શરીર બંધાય છે. એ બધી ક્રિયા માટે એક જ મહાગુણની આવશ્યકતા છે અને એ મહાગુણ તે ઔચિત્ય અથવા વિવેકયુક્ત યથાર્થતા છે, માટે જ સાહિત્યને યોગ્ય ગણાતા લેખ કે કથનમાં ભાષાશુદ્ધિ, શબ્દશુદ્ધિ અને અર્થશુદ્ધિ મુખ્યપણે આવશ્યક છે. ...આ ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ કે એ સત્ય અગર સૌંદર્યના તત્ત્વને કલ્પનાનો સ્પર્શ થાય ત્યારે જ તેને લગતો લેખ કે તેને લગતું કથન સાહિત્ય તરીકે ગણાવાની યોગ્યતા ધારણ કરી શકે.

૨. નો દૃષ્ટાંતિક કાવ્ય.

૩. નો પ્રજાનાં વિચાર, ભાવના, જ્ઞાન વગેરેની ભાષામાં સંગ્રહાયેલી

મૂડી, વાઙ્મય.

૪. નં સહિતપણું, મળવું તે, જોડાવું તે, પરસ્પર સાપેક્ષ તુલ્યરૂપ એક ક્રિયામાં જોડાવું તે.

૫. નં સામગ્રી, વસ્તુ, કોઈ ક્રિયા પૂર્ણ કરવાને ઉપયોગી ઉપકરણ વગેરે તે, સામાન.

સાહિત્યિક ૧. (સં) પુંં સાક્ષર

૨. વિં સાહિત્ય રચનાર, સાહિત્યકાર.

૩. વિં સાહિત્યને લગતું.

હવે આપણે ‘સાહિત્ય’ની વિભાવના, વ્યાખ્યા, પ્રયોજન વગેરે વિશે વીગતે પરિચય મેળવીએ :

‘સાહિત્ય’ની વિભાવના :

‘સાહિત્ય’ સંસ્કૃત શબ્દ છે. સાહિત્ય + યત્ = સાહિત્ય. આમ વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ‘સાહિત્ય’નો શબ્દાર્થ છે : ‘સાથે હોવું’. શબ્દ અને અર્થનો સહભાવ એટલે સાહિત્ય. આ દૃષ્ટિએ સાર્થક શબ્દમાત્રને સાહિત્ય કહી શકાય. ‘સાહિત્ય’ની આ વ્યાખ્યા ખૂબ વ્યાપક છે. એમાં મનુષ્યની સમસ્ત જ્ઞાનશક્તિ અને ભાવ-ચેષ્ટાનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

‘સાહિત્ય’ માટે અંગ્રેજીમાં Literature શબ્દ પ્રયોજાય છે. Literature શબ્દ ‘Letter’ પરથી બન્યો છે. ‘Letter’નો અર્થ થાય છે અક્ષર. આ દૃષ્ટિએ જે કાંઈ અક્ષરબદ્ધ છે, તે Literature અર્થાત્ સાહિત્ય કહેવાય. આમ સમગ્ર ગ્રંથ-સમૂહનો સમાવેશ ‘સાહિત્ય’ની અંદર થઈ જાય છે.

હિન્દીના જાણીતા વિદ્વાન આચાર્ય હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી કહે છે કે, ‘સાહિત્ય’ શબ્દની વ્યાપકતા માત્ર ગ્રંથ-સમૂહ સુધી મર્યાદિત નથી. ‘લોકસાહિત્ય’ પણ સાહિત્ય છે, જે અતિઅલ્પ લિપિબદ્ધ થયું છે. સમસ્ત ગ્રંથ-સમૂહને વ્યાપક અર્થમાં સાહિત્ય માની લેવામાં આવે તો આચાર્ય દ્વિવેદી એને ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરે છે :

(૧) સૂચનાત્મક સાહિત્ય :

કેટલાંક પુસ્તકો આપણી માહિતી અથવા જાણકારીમાં વૃદ્ધિ કરે છે. એથી ઘણી નવી બાબતોની સૂચના મળે છે, પરંતુ તેથી જ્ઞાન-શક્તિ યા અનુભૂતિ ઉત્તેજિત થતી નથી. એને ‘સૂચનાત્મક સાહિત્ય’:

Literature of Information કહી શકાય.

(૨) જ્ઞાનાત્મક સાહિત્ય :

કેટલાંક પુસ્તકો જાણકારી વધારવા ઉપરાંત જ્ઞાન-શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે. ગણિત, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે ગ્રંથો આ પ્રકારના

હોય છે. એને જ્ઞાનાત્મક સાહિત્ય : Literature of Knowledge કહી શકાય.

(૩) રચનાત્મક સાહિત્ય :

આ ઉપરાંત એક ત્રીજી શ્રેણીનાં પુસ્તકો હોય છે, જે ભલે નવી જાણકારી ન આપે, પરંતુ જાણીતી બાબતોને વિશિષ્ટ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. એ વાંચવા માટે આપણે વારંવાર ઉત્સુક બનીએ છીએ. એ આપણને વ્યક્તિગત સંકુચિતતા અને દુન્યવી ઝઘડાઓથી ઉપરની ભૂમિકા પર લઈ જાય છે. પ્રાણીમાત્રનાં શોક-દુઃખ, રાગ-વિરાગ, આનંદ-પ્રમાદ સમજવાની સહાનુભૂતિમય દૃષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. ભાવકના હૃદયને કોમળ અને સંવેદનશીલ બનાવે છે. સમસ્ત જગત સાથે આત્મીયતાનો અનુભવ કરાવે છે. એથી ભાવકને એવા આનંદનો અનુભવ થાય છે, જેને શાસ્ત્રકારો ‘લોકોત્તર આનંદ’ કહે છે. ત્રીજી શ્રેણીના આ સાહિત્યને ‘રચનાત્મક સાહિત્ય’ Literature of Power કહે છે.

આ રચનાત્મક સાહિત્યને જ વિશિષ્ટ અર્થમાં સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. એની અંદર કવિતા, નાટક, નવલકથા, નવલિકા, નિબંધ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હવે પછી આપણે આ ત્રીજી શ્રેણીના રચનાત્મક સાહિત્યનો જ ‘સાહિત્ય’ શબ્દની અંતર્ગત વિચાર કરીશું.

‘સાહિત્ય’ની વ્યાખ્યા :

‘સાહિત્ય’ની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન શતાબ્દીઓથી થતો આવ્યો છે, પરંતુ આજપર્યંત એની પૂર્ણ સંતોષકારક વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થઈ નથી. સાહિત્ય એ તો અનેકાનેક વિશેષતાઓનો અજસ્ર પ્રવાહ છે. તેથી એને વ્યાખ્યાની મર્યાદામાં બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો કુલ વિશેષતાઓના થોડાક અંશોનો એમાં સમાવશે થાય છે, પરિણામે વ્યાખ્યામાં અવ્યાપ્તિનો દોષ આવે છે. વ્યાખ્યામાં જો સાહિત્યેતર બાબતોનો સમાવેશ થઈ જાય તો અતિવ્યાપ્તિનો દોષ આવે છે. આમ, સાહિત્યને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે. તેમ છતાં, ભૂતકાળમાં તેમજ વર્તમાનમાં અનેક વિદ્વાનોએ ‘સાહિત્ય’ને વ્યાખ્યાબદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે પૈકી કેટલીક મહત્વપૂર્ણ વ્યાખ્યાઓ પર દૃષ્ટિપાત કરીએ :

૧૦મી શતાબ્દીમાં રાજશેખરે સાહિત્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે :

“ શબ્દાર્થયોર્યથાવત્સહભાવેન વિદ્યા સાહિત્યવિદ્યા ।”

અર્થાત્ શબ્દ અને અર્થના યથાયોગ્ય સહયોગવાળી વિદ્યા સાહિત્યવિદ્યા છે.

‘શબ્દ કલ્પદ્રુમ’માં શ્લોકમય ગ્રંથને સાહિત્ય કહેવામાં આવ્યું છે :

“ મનુષ્યકૃતશ્લોકમય ગ્રન્થ વિશેષઃ સાહિત્યમ્ ।”

એ જ રીતે અન્યત્ર કહેવામાં આવ્યું છે :

“तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वम् बुद्धिविशेष विषयित्वम् वा
साहित्यम्।”

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન હેનરી હડસન કહે છે :

*“It is fundamentally an expression of life
through the medium of language.”*

અર્થાત્ સાહિત્ય મૂલતઃ ભાષાના માધ્યમ દ્વારા જીવનની
અભિવ્યક્તિ છે.

સાહિત્ય અને કાવ્ય :

પ્રાચીન શબ્દપ્રયોગોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ‘સાહિત્ય’ શબ્દ મૂલતઃ
“શાસ્ત્ર”ના અર્થમાં પ્રયોજાતો હતો, પરંતુ ત્યારબાદ ‘કાવ્ય’ માટે પણ
‘સાહિત્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ થવા લાગ્યો. ભર્તૃહરિએ ‘સાહિત્ય, સંગીત અને
કલા’ની ત્રિપુટીમાં ‘સાહિત્ય’ને કાવ્યનો પર્યાયવાચક શબ્દ માન્યો છે.
ભર્તૃહરિનો સમય લગભગ ઈ.સ. ૬૫૦ માનવામાં આવે છે. આમ ઈશુની
સાતમી સદીમાં ‘સાહિત્ય’ શબ્દ કાવ્ય માટે પ્રયોજવા લાગ્યો હતો. આ
સમયની આસપાસ કાવ્યાચાર્ય ભામહે ‘કાવ્યાલંકાર’માં ‘શબ્દાર્થો સહિતૌ
કાવ્યમ્’ (૧:૨૬) લખીને આ શબ્દપ્રયોગને પુષ્ટિ આપી.

કાવ્યનું પ્રયોજન :

કાવ્યના પ્રયોજન વિશે મતૈક્ય નથી. સંસ્કૃતના જાણીતા કાવ્યાચાર્ય મમ્મટે કાવ્યના પ્રયોજન વિશે લખ્યું છે :

“કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સદ્યઃ પરનિર્વૃત્તયે કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે ॥ ”

(કાવ્યપ્રકાશ :)

મમ્મટના મત પ્રમાણે કાવ્યનાં પ્રયોજન છ છે : (૧) યશપ્રાપ્તિ, (૨) અર્થપ્રાપ્તિ, (૩) વ્યવહારજ્ઞાન, (૪) અનિષ્ટનો નાશ, (૫) શ્રમપરિહરણ અને (૬) કાન્તાસમ્મિત ઉપદેશ.

જો કે યશ અને અર્થપ્રાપ્તિને કાવ્યના પ્રેરણાસ્રોત પણ ગણી શકાય, અને પ્રયોજન પણ ગણી શકાય. પરંતુ કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન તો સુખ અને આનંદની પ્રાપ્તિ જ છે. યશ, પ્રશંસા વગેરેની ભીતર પણ મનુષ્યની સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા જ છુપાયેલી છે. ધન એ ભૌતિક સુખ-સુવિધા પ્રાપ્ત કરવાનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે. પ્રાચીનકાળમાં અનેક કવિઓએ ધનપ્રાપ્તિ માટે જ કાવ્યની રચના કરી છે, ને રાજયાશ્રય ગ્રહણ કર્યો છે. પરંતુ ઘણા કવિઓએ આત્માનંદને જ કાવ્યનું પ્રમુખ પ્રયોજન સ્વીકાર્યું છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસે ‘રામચરિતમાનસ’ રચનાનો ઉદ્દેશ ‘સ્વાન્તઃ સુખાય તુલસી રઘુનાથ ગાથા’ જણાવીને આત્માનંદનો મહિમા કર્યો છે.

પાશ્ચાત્ય દૃષ્ટિકોણ :

પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં વિદ્વાનોએ કલા અર્થાત્ કાવ્યનાં અનેક પ્રયોજન સ્વીકાર્યા છે. કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ પ્રયોજન આ પ્રમાણે છે :

- Art for Art's sake : એટલે કે, કલા, કલા માટે.
- Art for life sake : કલા જીવન માટે.
- Art for self-expression : કલા આત્મ-અભિવ્યક્તિ માટે.
- Art for creative necessity : કલા, સર્જનની અદમ્ય આવશ્યકતાની તૃપ્તિ માટે.
- Art for enter into life : કલા જીવનમાં પ્રવેશ માટે.
- Art for escape from life : કલા જીવનમાંથી પલાયન માટે.
- Art for service : કલા સેવા માટે.
- Art for entertainment : કલા મનોરંજન માટે.
- Art for joy : કલા આનંદ માટે.

કલાનાં ઉપરોક્ત પ્રયોજનોમાં પ્રથમ બે પ્રયોજનો મહત્વપૂર્ણ છે. એના વિશે થોડી વીગતે ચર્ચા કરીએ.

કળા ખાતર કળા : (Art for Art's sake)

“કળા ખાતર કળા” મતનો ઉદ્ભવ ૧૯મી શતાબ્દીમાં ગ્રીસમાં થયો હતો, અને એનો વિકાસ ફ્રાન્સમાં થયો. આ સિદ્ધાંતના સમર્થકોમાં ઓસ્કાર વાઈલ્ડ, જે.ઈ. સ્પીનગાર્ન, બ્રેડલે વગેરેનાં નામ મહત્વપૂર્ણ છે.

“કળા ખાતર કળા” સિદ્ધાંતના સમર્થકોને ‘કળાવાદી’, ‘રૂપવાદી’ અથવા ‘સૌંદર્યવાદી’ વગેરે સંજ્ઞાઓ દ્વારા પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેમની દૃષ્ટિએ કળાનો હેતુ માત્ર સૌંદર્ય-અનુભૂતિ છે. કળાને સત્ય, નીતિ વગેરે આદર્શોની અંદર કેદ કરવાનું તેઓ પસંદ કરતા નથી. જે.ઈ. સ્પીનગાર્ન લખે છે :

“We have done with all moral judgement of art. Some said that poetry was meant to instruct; some merely to please; some to do both. Romantic criticism – first enunciated the principle that art has no aim except expression; that its aim is complete when expression is complete; that beauty is its own excuse for being.”

અર્થાત્ કળાની નીતિની દૃષ્ટિએ પરીક્ષા કરવી એ અંધ પરંપરા છે, અને અમે એને સમાપ્ત કરી દીધી છે. કવિતાનો હેતુ કેટલાક લોકો શિક્ષણ માને છે. કેટલાક આનંદ-ઉત્પાદન અને કેટલાક વિવેચકો આનંદ અને

શિક્ષણ બંને માને છે. પરંતુ કળાનો એક જ ઉદ્દેશ છે : અભિવ્યક્તિ. અભિવ્યક્તિ પૂર્ણ થતાં જ કળાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ થઈ જાય છે. સૌંદર્ય સ્વયંસાધ્ય છે. એના અસ્તિત્વ માટેના ઉદ્દેશની શોધ કરવી વ્યર્થ છે.

પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય કવિ ટી.એસ. એલિયટ કહે છે :

“And certainly poetry is not the inculcation of morals, or the direction of politics, and no more is it religion or an equivalent of religion except by some monstrous abuse of words...”

અર્થાત્ કવિતા એ નીતિ-શિક્ષણ, રાજનીતિક માર્ગદર્શન અથવા ધાર્મિક કે એના જેવા હેતુ માટે છે એમ કહેવું એ શબ્દોનો ખરેખર ભયાનક દુરુપયોગ છે.

એ જ પ્રમાણે એ.સી. બ્રેડલે પોતાના નિબંધ “Poetry for poetry’s sake”માં લખ્યું છે કે, કળા સ્વયં સાધ્ય છે. ધર્મ, સંસ્કૃતિ તેમજ નૈતિક શિક્ષણ સાથે એને કાંઈ સબંધ નથી.

જાણીતા કલા-વિવેચક કોચે તો કળાને માત્ર અભિવ્યંજના માને છે :
“Art is expression, and nothing but expression.”
એમની દૃષ્ટિએ કળાને નીતિ, ઉપદેશ, સદાચાર સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી.

નિષ્કર્ષ :

આ સિદ્ધાંત મુજબ કળા અને સાહિત્યને જીવન સાથે કોઈ નિસ્ખત નથી. બંને સાવ અલગ છે. પરિણામે કવિતામાં ભાવ-પક્ષનું મહત્વ ખતમ થઈ જશે અને કેવળ કલા-પક્ષનું મહત્વ રહેશે. જાદુગરના ખેલની માફક ચમત્કાર કરીને કળા થોડા સમય માટે તો લોકોને જરૂર આશ્ચર્યચકિત કરી શકશે, પરંતુ એમાં ભાવ અને અનુભૂતિની ગહનતા દ્વારા ઉત્પન્ન થતી સ્થાયી રસાત્મકતા પેદા થઈ શકશે નહીં.

કળા જીવન માટે : Art for life sake

સાહિત્ય-કળાના જગતમાં “કળા ખાતર કળા” સિદ્ધાંતનો ઉગ્ર વિરોધ પણ થયો છે. સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ વિવેચક મૈથ્યુ આર્નોલ્ડ તેનો તીવ્ર વિરોધ કરતાં કહે છે :

“A poetry of revolt against moral ideas is a poetry of revolt against life; a poetry of indifference towards moral ideas is a poetry of indifference towards life.”

અર્થાત્ જે કવિતા નૈતિકતાનો વિરોધ કરે છે, તે સ્વયં જીવનનો પણ વિરોધ કરે છે, અને જે કવિતા નૈતિક ભાવનાઓની અવહેલના કરે છે, તે જીવનની પણ અવહેલના કરે છે.

મહાન સર્જક ટોલ્સ્ટોય પણ નીતિ તથા ધર્મને કળાની કસોટી માને છે. તેઓ પોતાના “What is Art ?” પુસ્તકમાં લખે છે :

“In every age and in every human society there is exists a religious sense of what is good and what is bad common to that whole society, and it is this religious conception that decides the value of feelings transmitted by art.”

અર્થાત્ પ્રત્યેક યુગ અને પ્રત્યેક માનવ-સમાજમાં સારું શું અને ખરાબ શું એ અંગે ધાર્મિક મત પ્રવર્તિત હોય છે. આ સમગ્ર સમાજ માટે ધાર્મિક વિભાવના છે, જે ભાવાત્મક મૂલ્યોનું નિર્ધારણ કરે છે, અને તે કલા દ્વારા પ્રવર્તન પામે છે.

કવિ ઓડેન(Auden) પણ સાહિત્ય-કળાનો ઉદ્દેશ શિક્ષણ માને છે :

“Poetry is not concerned with telling people that what is to do bu with extending our knowledge of good and evil.”

અર્થાત્ કાવ્યનો ઉદ્દેશ ઉપદેશ આપવાનો ભલે ન હોય, તેમ છતાં, આપણને સદ્ અને અસદ્ વિશે સચેત કરવા એ અવશ્ય એનો આદર્શ છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન રસ્કીન, આઈ.એ. રિચર્ડ્સ, શેલી મિલ્ટન વગેરે પણ કળા અને નીતિ વચ્ચે ઘનિષ્ઠ સબંધનો સ્વીકાર કરે છે.

ભારતીય કાવ્યાચાર્યોએ પણ કળા અને નીતિ વિશે ગહન વિચારણા કરી છે. ભારતીય ઋષિ-મુનિઓ જીવનને સર્વોપરી માને છે. મનુષ્ય-જીવનનો મહિમા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે:

“ન હિ મનુષ્યાત્ શ્રેષ્ઠતરં કિંચિત્ત્વં ઇહલોકે” અર્થાત્ આ સંસારમાં મનુષ્યથી શ્રેષ્ઠ અન્ય કંઈ નથી. એનો ભાવાર્થ એ છે કે મનુષ્ય માટે કળા છે, કલા માટે મનુષ્ય નથી. સુપ્રસિદ્ધ કાવ્યાચાર્ય મમ્મટ પણ “કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે” દ્વારા મધુર ઉપદેશને કાવ્યનું પ્રયોજન દર્શાવે છે.

સુપ્રસિદ્ધ કવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર કળામાં ઉપયોગિતાવાદના વિરોધી અને સૌંદર્યવાદના સમર્થક છે, તેમ છતાં તેઓ માંગલ્યના ઉપાસક પણ છે. તેઓ ‘સુંદરમ્’ અને ‘શિવમ્’ના સમન્વયના પુરસ્કર્તા છે. જાણીતા હિન્દી-કથાકાર પ્રેમચંદજી સ્પષ્ટપણે ‘કળા જીવન માટે’ સિદ્ધાંતના સમર્થક છે. તેઓ કહે છે : “સાહિત્ય હમારે જીવનકો સ્વાભાવિક તથા સુંદર બી બનાતા હૈ । દૂસરે શબ્દોંમેં ઉસીકી બદૌલત મનકા સંસ્કાર હોતા હૈ, યહી ઉસકા મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હૈ ।” એમની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય એ સમાજનું માત્ર દર્પણ જ નથી, પરંતુ દીપક પણ છે. જે અંધારામાં પ્રકાશ પાથરીને જીવનનું માર્ગદર્શન કરે છે. સાહિત્યનો હેતુ માત્ર મનોરંજન નથી. એમની દૃષ્ટિએ કેવળ મનોરંજન એ તો વિદૂષક અને મશ્કરાઓનું કામ છે.

રાષ્ટ્રીય કવિ મૈથિલીશરણ ગુપ્ત એમના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય ‘સાકેત’માં
કળાનો હેતુ દર્શાવતાં લખે છે :

“हो रहा है जो जहाँ सो हो रहा,
यदि यही हमने कहा तो क्या कहा ?
किन्तु होना चाहिए कब क्या कहाँ,
व्यक्त करती है कला ही यह वहाँ।”

મહાત્મા ગાંધી નિશ્ચિતપણે માનવ-જીવનને સર્વોપરી માનતા હતા,
કળાને નહીં. અમદાવાદ ખાતે સને ૧૯૩૬માં ભરાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી બોલતાં એમણે સાહિત્યકારોને હિમાયત કરી હતી
કે કોશિયો પણ સમજી શકે એવી સરળ ભાષામાં સાહિત્ય રચવું જોઈએ.
માત્ર મનોરંજન કરનારી કળા એમની દૃષ્ટિએ વેશ્યાસમાન હતી. એક
ચિત્રકારે ગુલાબી ગાલવાળા બાળકનું ચિત્ર બનાવવામાં ખર્ચ કર્યો, એ જોઈને
એમણે કહ્યું કે, એટલા ખર્ચમાં બાળકને દૂધ પિવડાવ્યું હોત તો બાળકના
ગાલ પર વાસ્તવમાં લાલિમા આવી હોત ! તેમને કપાસના ફૂલમાં ગુલાબના
ફૂલ કરતાં વધુ સૌંદર્ય દેખાતું હતું, એનો ફલિતાર્થ સ્પષ્ટ છે. તેઓ કળાક્ષેત્રે
ઉપયોગિતાવાદ અને જીવનવાદના સ્પષ્ટ સમર્થક હતા. તેમ છતાં તેઓ સાવ
શુષ્ક કે નીરસ ન હતા. “દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ” નામના
એમના પુસ્તકમાં એમણે હબસી સ્ત્રીઓના સૌંદર્યનું સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે, એ
જોઈને કોઈને પણ એમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ પ્રત્યે માન થયા વિના રહેશે નહીં.

ગાંધીજીની સૌંદર્યદષ્ટિ અને કળા-વિભાવના વિશિષ્ટ અને અનોખી હતી. એમણે કળા અને સૌંદર્ય કરતાં કર્તવ્ય અને સેવાને ઊંચા આસને સ્થાપ્યાં હતાં. એક અંગ્રેજી કાવ્યમાં યોગ્ય જ કહેવાયું છે :

I sleep and dream that life is beauty;

I awake and feel that life is duty.

આમ સૌંદર્ય કરતાં કર્તવ્ય ઉચ્ચ છે.

નિષ્કર્ષ :

યુરોપમાં ‘કળાવાદ’નો જન્મ થયો, અને યુરોપમાં જ એની ઉગ્ર પ્રતિક્રિયા થઈ. પરંતુ ભારતીય દર્શન એકાંગી નથી, સર્વાંગી છે. ભારતીય પરંપરામાં કળા અને જીવનને પૃથક્ માનવામાં આવ્યાં નથી, બલકે પરસ્પર પૂરક અને અભિન્ન માનવામાં આવ્યાં છે. “કળા ખાતર કળા” અને “જીવન ખાતર કળા” : આ બંને સિદ્ધાંત વાસ્તવમાં એકાંગી અને અપૂર્ણ છે. બંનેનો વિવેકપૂર્ણ સમન્વય જ કળા-જગત માટે ઉપકારક છે. કળા, માત્ર ઉપદેશ અને પ્રચારનું સાધન ન બને, પરંતુ સૌંદર્યની અભિવ્યંજનાનું માધ્યમ પણ બને તે આવશ્યક છે. પ્રતિભાવંત સર્જકોની રચનાઓમાં બંનેનો ઔચિત્યપૂર્ણ સમન્વય જોવા મળે છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસે એમના અમર પ્રબંધ-કાવ્ય “રામચરિતમાનસ”માં સ્વાન્તઃ સુખાય અને સર્વ જન સુખાય સિદ્ધાંતનો

અદ્ભુત સમન્વય સિદ્ધ કરી બતાવ્યો છે. વસ્તુતઃ સત્યમ્, શિવમ્ અને સુંદરમ્ : આ ત્રણેયની અભિન્નતા જ કળાને સાર્થકતા પ્રદાન કરે છે.

હવે આપણે 'શિક્ષણ'નો અર્થ તપાસીએ :

શિક્ષણ^૧ : નં. (સં.) કેળવણી. (૨) બોધ-ઉપદેશ

(આપવું, મળવું, લેવું.)

કળા સ્ત્રીં	શિક્ષણની કળા
કાર પું	શિક્ષણકામ કરી જાણનાર, શિક્ષણશાસ્ત્રી
પદ્ધતિ સ્ત્રીં	શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ.
શાસ્ત્ર નં	શિક્ષણનું શાસ્ત્ર
શાસ્ત્રી પું	શિક્ષણશાસ્ત્ર જાણનાર
સંસ્થા સ્ત્રીં	શિક્ષણનું કામ કરતી - શિક્ષણ માટેની સંસ્થા, શાળા.
સાહિત્ય નં	ભણાવવામાં જરૂરી સાધનસામગ્રી
	(૨) શિક્ષણશાસ્ત્રનું સાહિત્ય.

૧ સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ. પાંચમી આવૃત્તિ પૃ. ૮૦૦
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪.
સંપાદક : મ.પ્ર. દેસાઈ

‘શિક્ષણ’ સંસ્કૃત શબ્દ છે, અને તે ‘શિક્ષ’ ધાતુ પરથી બન્યો છે. પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં તે યથાવત્ પ્રચલિત છે. અર્થાત્ એ તત્સમ શબ્દ છે.

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ અનુસાર શિક્ષણનો અર્થ કેળવણી અથવા બોધ યા ઉપદેશ થાય છે. શિક્ષણની ઉપયોગિતા વિશે કોઈ શંકા નથી. આપણે પ્રાણી તો છીએ જ, પરંતુ પ્રાણીમાંથી આપણે મનુષ્ય બનવાનું છે. પ્રાણીમાંથી આપણને મનુષ્ય બનાવનાર અનેક ઉપકરણો છે. એ તમામ ઉપકરણોમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને શ્રેષ્ઠ ઉપકરણ ‘શિક્ષણ’ છે. આ દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું મહત્વ અને મહિમા અપાર છે. કવિ સુંદરમ્ કહે છે : “હું માનવી માનવ થાઉં તો ઘણું” એનો શો અર્થ થાય છે ? શું આપણે ‘માનવ’ નથી ? આપણી આકૃતિ તો માનવની છે જ, એમાં સંદેહ નથી. તેમ છતાં સાચા અર્થમાં ‘માનવ’ બનવાનું હજી બાકી છે. તો આપણે કઈ રીતે ‘માનવ’ સંજ્ઞાને પાત્ર ઠરીએ ? માનવીય મૂલ્યો પ્રાપ્ત કરીને જ આપણે ‘માનવ’ સંજ્ઞાને પાત્ર બની શકીએ.

તો હવે સવાલ એ આવે છે કે માનવીય મૂલ્યો ક્યાં ક્યાં ? અને એની ઉપલબ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

માનવીય મૂલ્યોની સૂચિ ઘણી લાંબી થઈ શકે. પ્રેમ, દયા, સંવેદના, સહકાર, નીતિ, પ્રામાણિકતા, સદાચાર, અનુકંપા, કરુણા, સ્વચ્છતા, સૌંદર્યદૃષ્ટિ, સમયપાલન, વચનપાલન, સત્ય, અહિંસા, ન્યાય, અસ્તેય,

અપરિગ્રહ, સંયમ વગેરે અનેક ગુણોનો એમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આ બધા ગુણોની ઉપલબ્ધિ જેના દ્વારા થાય, તેને શિક્ષણ કહી શકાય.

આ ઉપરાંત અક્ષરજ્ઞાન અને બૌદ્ધિક વિકાસ પણ માનવ-જીવનમાં અત્યંત અગત્યની બાબત છે. એની પ્રાપ્તિ પણ શિક્ષણ દ્વારા જ થઈ શકે.

શિક્ષણને મુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે :

(૧) ઔપચારિક શિક્ષણ (Formal Education) અને

(૨) અનૌપચારિક શિક્ષણ (Informal Education)

શાળાના વર્ગ-ખંડની ચાર દીવાલો વચ્ચે જે શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, એને ઔપચારિક શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

પરિવારમાં, શેરીમાં, સમાજમાં જે અનાયાસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય છે, એને અનૌપચારિક શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે.

માનવ-જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે આ બંને પ્રકારના શિક્ષણની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્ય અને શિક્ષણ વચ્ચેના સંબંધ વિશે વિચારીએ :

આ પૂર્વે આપણે જોયું કે, સાહિત્યના અનેક ઉદ્દેશો છે, એ પૈકી એક મહત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ છે : ‘કાન્તાસમ્મિતતયોપદેશયુજે’ (મમ્મટ) અર્થાત્ પ્રિય પત્નીની માફક મધુર ઢંગથી ઉપદેશ આપવો. એવો ઉપદેશ, જેનાથી માનવીય મૂલ્યોનો ઉત્કર્ષ થાય. આપણે સાચા અર્થમાં ‘માનવ’ બનીએ. આપણે

અસદ્માંથી સદ્ તરફ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ ગતિ કરીએ. પ્રેમચંદ્રજીના શબ્દોમાં સાહિત્ય એ માત્ર સમાજનું દર્પણ નથી, પરંતુ દીપક છે. સાહિત્યરૂપી દીપક આપણો પથ પ્રશસ્ત કરે છે. આપણે સાચી દિશામાં યાત્રા કરી શકીએ છીએ.

સાહિત્ય અને શિક્ષણના ઉદ્દેશ વચ્ચે અંતર કે વિરોધાભાસ નથી. બંનેના ઉદ્દેશો લગભગ સમાન છે, બંને સમાંતર છે. બંને એકબીજાનાં પૂરક છે. આપણો જોયું કે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ પણ બોધ કે ઉપદેશ આપવાનો છે. અલબત્ત ઉપદેશ આપવાની બંનેની પદ્ધતિઓમાં ક્યાંય તફાવત છે, તો મહદંશે એકરૂપતા પણ છે.

સાહિત્ય એના વાચકને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બંને રીતે ઉપદેશ યા માર્ગદર્શન આપે છે. ઉત્તમ સાહિત્ય પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ આપવાને બદલે વ્યંજના દ્વારા પરોક્ષ રીતે સૂચિત કરે છે, તો નિબંધ પ્રકારના સાહિત્યમાં સીધો ઉપદેશ પણ આપવામાં આવે છે. અલબત્ત એમાં નિરૂપણશૈલી રસપ્રદ હોય છે.

શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બંને રીતે બોધ યા ઉપદેશ આપવામાં આવતો હોય છે. આમ તો શિક્ષણની પ્રક્રિયા જન્મથી તે મરણપર્યંત ચાલે છે. જન્મ પ્રાપ્ત કરીને બાળક માતાના ખોળામાં અને ભાઈ-ભાંડુ તેમજ સમાજ વચ્ચે ઊછરે છે. આસપાસના વાતાવરણમાંથી બાળક અનાયાસ જ ઘણી બાબતો ગ્રહણ કરતું રહે છે. સભાન અનુકરણ દ્વારા પણ તે ઘણુંબધું ગ્રહણ કરે છે, શીખે છે. આ રીતે એના વ્યક્તિત્વનો

વિકાસ સતત થતો રહે છે. આ બધી બાબતોનો સમાવેશ અનૌપચારિક શિક્ષણમાં થાય છે. અનૌપચારિક શિક્ષણ કુલ શિક્ષણનો ઘણો મોટો મહત્વપૂર્ણ હિસ્સો છે.

પરંતુ આપણને નિસ્ખત શાળાકીય શિક્ષણ (Formal Education) સાથે છે. શાળામાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, એ મહદ્અંશે સાચા અને હેતુલક્ષી હોય છે. શાળામાં અનેક વિષયોમાં ભણાવવામાં આવે છે. એમાં મોટો ભાગ આપણે જેને અક્ષરજ્ઞાન કહીએ છીએ, તે હોય છે. બૌદ્ધિક વિકાસ માટે તે અતિ આવશ્યક છે. અંગ્રેજીમાં આપણે જેને એકેડેમિક અધ્યયન કહીએ છીએ, તેનો સબંધ બૌદ્ધિક વિષયો સાથે છે. સભ્યતાના વિકાસમાં એનું બહુ મોટું યોગદાન છે. આદિકાલીન ગુફાવાસી જીવનમાંથી આજે આપણે જે કક્ષાએ પહોંચ્યા છીએ, એ આપણાં માહિતી તેમજ જ્ઞાન બદલ આપણે બૌદ્ધિક જ્ઞાનના આભારી છીએ. બૌદ્ધિક વિષયો દ્વારા આપણાં માહિતી તેમજ જ્ઞાન (Information and Knowledge)નાં વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉચ્ચ કક્ષાઓમાં સાહિત્યનો સ્વતંત્ર વિષય ભણવાનો પ્રબંધ હોય છે. પરંતુ પ્રાથમિક કક્ષાએ ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સાહિત્યિક કૃતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. એનાથી બે મુખ્ય ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય છે.

(૧) પ્રથમ મુખ્ય ઉદ્દેશ, બાળકને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો અને ભાષા શીખવવાનો છે. ભાષાના પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા બાળક અક્ષરજ્ઞાન

મેળવે છે, તથા ભાષામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરે છે. પાઠ્યપુસ્તકની કૃતિઓ આ કુશળતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે, સાધ્ય છે ભાષાકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવું.

(૨) બીજો ઉદ્દેશ છે, સાહિત્યિક કૃતિઓ દ્વારા બાળકને બોધ-ઉપદેશ આપવો. સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા સંવેદના, કરુણા, ન્યાય, નીતિ, સદાચાર, માનવતા જેવાં ઉમદા માનવીય મૂલ્યો બાળક પ્રાપ્ત કરે છે. સુંદર કાવ્ય, વાર્તા કે સંવાદ બાળકને આનંદ પણ આપે છે, ને સાથે સાથે ‘કાન્તાસમિતતયોપદેશયુજે’ પદ્ધતિથી બોધ-ઉપદેશ પણ આપે છે. આપણે જોયું કે સાર્થ જોડણીકોશ અનુસાર શિક્ષણનો અર્થ યા ઉદ્દેશ પણ બાળકને બોધ-ઉપદેશ આપવાનો છે, તો સાહિત્ય પણ આજ ઉદ્દેશ પાર પાડે છે. આમ, શિક્ષણ અને સાહિત્ય વચ્ચે સહ-સબંધ છે. એક-બીજાની અપૂર્ણતાની બંને પૂર્ણતા કરે છે. બંને પરસ્પર પૂરક છે. સાહિત્ય અને શિક્ષણ બંને વચ્ચે અભિન્ન, અવિનાભાવ સબંધ છે.

હવે આપણે ‘મૂલ્ય’ શબ્દના અર્થ, વિભાવના, વ્યાખ્યા અને ઉપયોગિતા વિશે વિચારીશું :

‘મૂલ્ય’નો શાબ્દિક અર્થ :

મૂલ્ય^૧ : ન૦ (સં) મૂલ, કિંમત

૦ વાન વિદી કીમતી

- લ્યાંકન ન૦ (+ અંકન) મૂલ્ય આંકવું તે, મુલવણી.

મૂલ્ય^૨ ૧. (સં) ન૦ કીમત, દામ, દર, મૂલ, ભાવ, નિરખ

વસ્તુનો ઉપયોગ અને તેને પેદા કરવામાં પડતી મહેનત ઉપરથી બીજી વસ્તુઓની સાથે તેનો જે ધોરણે અદલાબદલો થઈ શકે તેને તેનું મૂલ્ય કહેવાય, એટલે મૂલ્ય એ અમુક વસ્તુનું બીજી વસ્તુ સાથેનું અદલાબદલીનું પ્રમાણ છે. વસ્તુ પાછળ થયેલ ખર્ચ મુજબ તેનું જે મૂલ્ય થાય તેને ખરું મૂલ્ય કહે છે.

૧ સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ. પાંચમી આવૃત્તિ પૃ. ૬૭૬
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.

૨ ભગવદ્ગોમંડલ કોશ. ભાગ-૮ પૃ. ૭૩૨૬ પ્ર.આ. ૧૯૫૪, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૬
પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.

‘મૂલ્ય’ શબ્દના ઉપર જે અર્થ આપવામાં આવ્યા છે, તે માત્ર શાબ્દિક અર્થો છે. આપણે આજે જે સંદર્ભમાં એનો પ્રયોગ કરવા માગીએ છીએ, તેની સાથે તે પૂરેપૂરા બંધબેસતા નથી. વેપાર, વાણિજ્ય અને અર્થશાસ્ત્રમાં ‘મૂલ્ય’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, અને એમાં જે અર્થ થાય છે, તે અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. આપણે ‘મૂલ્ય’ શબ્દને આધ્યાત્મિક, નૈતિક, શૈક્ષણિક અર્થમાં પ્રયોજવા માગીએ છીએ. એ દૃષ્ટિએ ‘મૂલ્ય’ શબ્દ વિશે જાણીતી વ્યક્તિઓએ જે કહ્યું છે, એના પર દૃષ્ટિપાત કરીએ :

ડૉ. રાધાકૃષ્ણન્ : “નૈતિકતાને વ્યક્તિના બૌદ્ધિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના વિકાસનો આધાર માનતા હતા. તેમના વિચાર પ્રમાણે નૈતિકતા માત્ર સદ્ગુણોનો સમન્વય નથી, પરંતુ તે એક વ્યાપક ગુણ છે તથા તેનો પ્રભાવ મનુષ્યની દરેક ક્રિયા પર પડે છે, અને તે દ્વારા જ આપણું વ્યક્તિત્વ નીખરી ઊઠે છે.”

નીતિ શબ્દનો અર્થ છે એવા નિયમો કે જેનું આચરણ કરીને મનુષ્યનું લૌકિક, પારલૌકિક અને શાશ્વત કલ્યાણ થાય. શ્રેય, પ્રેય અને અભ્યુદયની પ્રાપ્તિ થાય. સમાજમાં સ્થિરતા, શાંતિ અને સંતુલન જળવાઈ રહે.

આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈને સાચું જ કહ્યું છે કે, ધર્મ વગરનું વિજ્ઞાન આંધળું છે અને વિજ્ઞાનરહિત ધર્મ લંગડો છે. આમ નૈતિક શિક્ષણનું કાર્ય સિદ્ધાંત દ્વારા નહીં, વ્યવહાર દ્વારા કરી શકાય.

મૂલ્ય એક વ્યવહાર છે. મૂલ્ય યથાર્થ તથા આદર્શ વચ્ચે સંયોજકની ભૂમિકા ભજવે છે. બધાં જ મૂલ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષમાં સમાઈ જાય છે.

કાકાસાહેબ કાલેલકરે મૂલ્યનો અર્થ કરતાં કહ્યું છે કે, “સ્વતંત્રતાનો આગ્રહ એટલે મૂલ્ય.” જીવનનાં મૂલ્યો એટલે ઔચિત્ય દૃષ્ટિ. મૂલ્ય એક વિચાર છે, સંકલ્પના છે, એટલે કે જીવનમાં કઈંક મહત્વપૂર્ણ હોવા વિશેનો વિચાર કે સંકલ્પના એટલે મૂલ્ય.

ઓક્સફર્ડ શબ્દકોશમાં મૂલ્યનો અર્થ ‘સાચું ખોટું તારવવાની શક્તિ’ એવો આપ્યો છે. ટૂંકમાં યોગ્યતાવિહીન, ગુણવત્તાવિહીન એટલે મૂલ્યવિહીન.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીએ શિક્ષણના નૈતિક પાસાનું વિશ્લેષણ કરતાં કહ્યું છે : “જે શિક્ષણ ચિત્તશુદ્ધિ ના કરે, મન, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખતાં ન શીખવે, નિર્ભયી અને સ્વાવલંબી ના બનાવે, નિર્વાહનું સાધન ના બતાવે, ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવી સ્વતંત્ર રહેવાનો ઉત્સાહ અને શક્તિ ઉત્પન્ન ન કરી શકે તેવા શિક્ષણમાં ભલે કેટલીય જાણકારીનો ખજાનો, તાર્કિક કુશળતા અને ભાષાપાંડિત્ય હોય તો પણ શિક્ષણ નથી.”

જે તત્વો વ્યક્તિ અને સમાજનું ધારણ, પોષણ અને સંવર્ધન કરે તે મૂલ્યો. જે તત્વોની અધૂરપ સમાજને પીડતી હોય એની પૂર્તિ કરવાનો પ્રયત્ન, એનું નામ મૂલ્યશિક્ષણ.

ખૂબ વ્યાપક અર્થમાં, વ્યક્તિ અને સમાજના ઉત્થાનમાં જે ઉપહાર છે તે મૂલ્ય છે.

સુપ્રસિદ્ધ શિક્ષણ-ચિંતક શ્રી રવીન્દ્ર દવે મૂલ્યની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે :

“મૂલ્યશિક્ષણ એટલે સભ્યતા અને સંસ્કારનું શિક્ષણ, સંયમ, સાદાઈ, સત્ય, સમભાવ અને સેવાનું શિક્ષણ, સ્વાશ્રય, શ્રમ અને સ્વાયત્તતાનું શિક્ષણ, નમ્રતા, નિખાલસતા અને નિર્ભયતાનું શિક્ષણ, પ્રેમ, અહિંસા, ન્યાય અને શાંતિનું શિક્ષણ, એક શબ્દમાં કહીએ તો ચારિત્ર્ય શિક્ષણ, જીવનને બહેતર બનાવવાની સાથે સાથે ઉત્તરોત્તર ઉન્નત બનાવતા રહેવાનું શિક્ષણ.”^૧

ચાર સ્તંભ^૨ :

વિશ્વસંસ્થા યુનેસ્કો દ્વારા એકવીસમી સદીના શિક્ષણ માટે ચાર સ્તંભો સૂચવવામાં આવ્યા છે :

૧ ‘ગતિશીલ શિક્ષણ’ મે-જૂન, ૯૬ ટાઈટલ-૧

સંપાદક : પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ

૨ ઉપર પ્રમાણે પૃ. ૨

- ૧) જ્ઞાન માટેનું શિક્ષણ : Learning to know
- ૨) ક્રિયા માટેનું શિક્ષણ : Learning to do
- ૩) અસ્તિત્વ માટેનું શિક્ષણ : Learning to be
- ૪) સહજીવન માટેનું શિક્ષણ : Learning to live together

મૂલ્યના પ્રકારો^૧ : (Types of Values)

મૂલ્યોની યાદી બનાવવાના અને વિવિધ મૂલ્યોને ચોક્કસ વર્ગમાં વર્ગીકૃત કરવાના પ્રયાસો ઘણા તજજ્ઞોએ કર્યા છે. આ પ્રયાસોમાં વૈવિધ્ય પણ જોવા મળે છે. પરંતુ કોઈ ચોક્કસ વર્ગીકરણને સર્વસ્વીકૃત માની શકાય નહીં. તજજ્ઞોએ આ પ્રમાણે વર્ગીકરણ રજૂ કર્યા છે :

૧. પરંપરાગત (Traditional) અને વ્યવહાર કે ઉપયોગનો હેતુ પાર પાડનારાં મૂલ્યો.
૨. સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ મૂલ્યો.
૩. ચિરસ્થાયી મૂલ્યો અને અચિરસ્થાયી મૂલ્યો
૪. વૈયક્તિક, સામાજિક અને વૈશ્વિક મૂલ્યો.
૫. સાધનસ્વરૂપ (Instrumental)
અને સાધ્યસ્વરૂપ (Goal Centred) મૂલ્યો.

૧ વિકસતા ભારતમાં શિક્ષક અને શિક્ષણ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
B.Ed.-I પૃ. ૧૯

મૂલ્યોના ચોક્કસ વર્ગીકરણને સ્વીકારી મૂલ્ય પરિચય મેળવવા કરતાં આપણે વ્યક્તિગત, સામાજિક, નૈતિક, વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યો વિશે પણ વિચારી શકીએ.

એક અભ્યાસમાં ત્રેવીસ મૂલ્યોની સૂચિ અને તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યું છે :

(૧) આધ્યાત્મિક મૂલ્યો :

સત્ય, સર્વધર્મ સમભાવ, નિષ્ઠા

(૨) નૈતિક મૂલ્યો :

ફરજ, પ્રામાણિકતા, સંયમ, ચારિત્ર્ય, ન્યાય, સદાચાર.

(૩) સામાજિક મૂલ્યો :

સહિષ્ણુતા, સામાજિક ન્યાય, સમભાવ, સહકાર, માનવતા.

(૪) આર્થિક મૂલ્યો :

ઉત્પાદકતા.

(૫) શારીરિક મૂલ્યો :

સ્વાસ્થ્ય.

(૬) જૈવિક મૂલ્યો :

સ્વરક્ષણ, આહાર.

(૭) રાજકીય મૂલ્યો :

સ્વદેશપ્રેમ, લોકશાહી.

(૮) વૈશ્વિક મૂલ્યો :

વિશ્વબંધુત્વ, માનવીય દષ્ટિ, માનવ હક.

ગાંધીજીએ પ્રબોધેલ મૂળભૂત મૂલ્યો :

યુગપુરુષ ગાંધીજી મહાન કેળવણીકાર પણ હતા. કેળવણી વિશે એમના સ્વતંત્ર, મૌલિક અને તેમ છતાં ભારતીય સંસ્કૃતિ સાથે સુસંગત વિચારો હતા. ચાર પંક્તિના એક પદ્યમાં એમણે મૂળભૂત માનવીય મૂલ્યો, સારગ્રાહી રીતે અગિયાર મહાવ્રત આપ્યાં છે :

સત્ય, અહિંસા, ચોરી ન કરવી, વણજોતું નવ સંઘરવું.

બ્રહ્મચર્ય ને જાતે મહેનત, કોઈ અડે નવ અભડાવું.

અભય, સ્વદેશી, સ્વાદત્યાગ ને સર્વધર્મ સરખા ગણવા,

એ અગિયારે મહાવ્રત સમજી નમ્રપણે દૃઢ આચરવાં.

સાહિત્ય અને મૂલ્ય :

સાહિત્ય અને મૂલ્ય વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. ‘સાહિત્ય’ શબ્દ સ + હિત(હિતેન સહિતમ્) ઉપરથી બન્યો છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ અને સમાજનું હિત સાધવામાં જે ઉપકારક છે, તે સાહિત્ય કહેવાય.

સાહિત્યના પ્રયોજન વિશે, આ પૂર્વે આપણે જોયું તે પ્રમાણે મતભેદ છે. એક વર્ગ માને છે કે સાહિત્યને નીતિ, સદાચાર સાથે અનિવાર્ય સંબંધ છે, જ્યારે બીજો કળાવાદી યા સૌંદર્યવાદી વર્ગ એમ માને છે કે સાહિત્યનો હેતુ કેવળ 'સુંદરમ્'ની અભિવ્યક્તિ છે. એને 'શિવમ્' સાથે કશી લેવાદેવા નથી.

વાસ્તવમાં સાહિત્યને 'સત્ય' સાથે પૂરેપૂરી લેવાદેવા છે. તફાવત માત્ર અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિમાં છે. સત્યની કઠોર અભિવ્યક્તિ તે વિજ્ઞાન, અને સત્યની રમણીય અભિવ્યક્તિ તે સાહિત્ય. આમ સાહિત્યને સત્ય સાથે અર્થાત્ નીતિ, સદાચાર વગેરે શાશ્વત મૂલ્યો સાથે ગાઢ સંબંધ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અધ્યાત્મપ્રધાન છે. આપણને પરંપરામાં ઉચ્ચ માનવીય મૂલ્યો પ્રાપ્ત થયાં છે. પ્રત્યેક કાળના સાહિત્યમાં આ ઉચ્ચ મૂલ્યોની અભિવ્યક્તિ થઈ છે. એવી જ કળાકૃતિઓ ચિરંજીવ બની છે, જેમાં ઉચ્ચ માનવીય મૂલ્યોની રજૂઆત થઈ હોય. રામાયણ અને મહાભારત આપણાં સુપ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યો છે. શતાબ્દીઓ પછી પણ એમનું લોકહૃદયમાં એવું જ ગહન સ્થાન છે, કારણ કે આ મહાકાવ્યોમાં માનવજીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યોની સુંદર રજૂઆત થઈ છે. સૂર, તુલસી, મીરાં, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, પ્રેમચંદ, રવીન્દ્ર, શરદચંદ્ર વગેરે સર્જકોને આપણે આજે પણ આદરપૂર્વક યાદ કરીએ છીએ, અને એમની રચનાઓ હોંશે હોંશે માણીએ છીએ, એનું રહસ્ય શું છે ? એ કૃતિઓમાં માનવ-હૃદયની સનાતન ભાવનાઓની અભિવ્યક્તિ છે. એમાં સનાતન મૂલ્યો અને શાશ્વત સમસ્યાઓની હૃદયંગમ રજૂઆત છે.

પરિણામે કાળદેવતા એનો નાશ કરી શક્યા નથી. ઉત્કૃષ્ટ કોટિની કૃતિની એક કસોટી એ છે કે, જે કૃતિ યુગો વીતી જવા છતાં લોકહૃદયમાં સચવાઈ રહે, એ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય કહેવાય.

માનવ-મનની હલકી વૃત્તિઓને ગલપચી કરનારી કૃતિઓ લખાય છે, પરંતુ થોડા જ સમય પછી કાળપ્રવાહમાં તે લુપ્ત થઈ જાય છે. એવી કૃતિઓ ક્ષણજીવી નીવડે છે. વ્યક્તિ અને સમાજને અધઃપતનને માર્ગે લઈ જનારા એવા સાહિત્યને સાચા અર્થમાં સાહિત્ય કહેવાય જ નહીં. સાહિત્યના નામે તે શરાબ કે વિષ કરતાંય ભયાનક વસ્તુ છે.

પ્રકરણ : ૩

પ્રસ્તુત સંશોધનના ખાસ હેતુઓ

સંશોધનના હેતુ અને પદ્ધતિ :

ગુજરાતી વિષયનાં પ્રાથમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો વિષય અંતર્ગત આ સંશોધનમાં ધોરણ ૧ થી ૭માં ગુજરાતી માધ્યમની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણાવતાં ગુજરાતી વિષયનાં ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યપુસ્તકો કે જે જૂન-૧૯૮૫થી અમલી બનેલ છે તેના ઉપર શોધ - સંશોધન હાથ ધરાયેલ છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-૧૯૮૬ અંતર્ગત નવો ક્ષમતાકેન્દ્રી અભ્યાસક્રમ લઘુત્તમ અધ્યયન કક્ષા (Minimum Levels of Learning) અભિગમના ઉપલક્ષ્યમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. અધ્યયન કક્ષાઓને ક્ષમતાઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવી છે. આ અધ્યયન કક્ષાઓ વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર, જરૂરિયાત વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને તૈયાર કરવામાં આ અધ્યયન કક્ષાઓને 'લઘુત્તમ' કહી છે. એટલે કે 'ઓછામાં ઓછી' આટલી ક્ષમતાઓનો વિકાસ થવો અનિવાર્ય છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ એ પાયારૂપ હોવાથી અત્યંત આવશ્યક ક્ષમતાઓ વિકસે તો જ શિક્ષણની સમગ્ર ગુણવત્તા

સુધરે એ વાતને ખૂબ જ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ જે શીખે તે પાકું શીખે તેમજ તેઓ જે શીખ્યા હોય તેનું દઢીકરણ થતું રહે તે જરૂરી છે. આમ પ્રાથમિક શિક્ષણની ગુણવત્તા સુધારવાના હેતુથી 'લઘુતમ અધ્યયન કક્ષા'(M.L.L.)ના કાર્યક્રમ અનુસંધાને ક્ષમતાકેન્દ્રી અભ્યાસક્રમની સંરચના કરવામાં આવી છે.

ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં 'પ્રથમ તબક્કે અક્ષરજ્ઞાન - ભાષા શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશો છે. પણ સાથે સાથે સાહિત્ય અને મૂલ્યશિક્ષણના ઉદ્દેશો પણ સમાયેલા છે. તો આ કાર્ય દ્વારા ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોના વિષયવસ્તુ/સામગ્રીમાં ગૂંથાયેલાં મૂલ્યોને તારવી બતાવી સ્પષ્ટ કરવાનું વિચારાયું છે. જીવનવ્યવહારમાં મૂલ્યો તાજાવાણાની જેમ વણાયેલાં છે. ડગલે ને પગલે આવાં મૂલ્યો ઉન્નત અને બહેતર જીવન જીવવા અને એક ઉત્તમ નાગરિક અને ઉત્તમ માનવ બનાવવા ખાસ અતિ આવશ્યક છે. ત્યારે મૂલ્યોના સંદર્ભે પાઠ્યપુસ્તકો અને તેમાં પણ ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો એક સાધનસ્વરૂપે કેવો ભાગ ભજવે છે તે જાણવા - ચકાસવાનો ઉપક્રમ છે.

જીવનમાં મૂલ્યો આવિર્ભાવ પામે તે માટે બોધકથાઓ, જાતિકથાઓ, વેદ-પુરાણો વાંચન-દોહન આજ સુધી અભિપ્રેત હતું. અને છે પણ ખરું. પણ પ્રાથમિક કક્ષાએ આજે આવી કથાઓ અપ્રસ્તુત છે. સીધો બોધ અપારપ લાગે છે. ત્યારે પાઠ્યપુસ્તકની સામગ્રી કે જે કોઈને કોઈ સાહિત્ય સ્વરૂપમાં પ્રસ્તુત છે. તેમાંથી મૂલ્યો નિષ્પન્ન થાય છે. પણ તે સીધેસીધાં દેખાવાં

મુશ્કેલ છે. તે શોધવાં પડે અથવા તો તારવી બતાવવાં જરૂરી જણાય છે. એન.સી.ઈ.આર.ટી.એ ૮૪ જેટલાં મૂલ્યો મુકરર કર્યાં છે. આ મૂલ્યોને પાઠ્યપુસ્તકોમાં કેટલો ન્યાય મળ્યો છે? કેટલા પ્રમાણમાં ન્યાય મળ્યો છે ? કેટલો ન્યાય મળવો જોઈએ ? તેમજ ક્યાં મૂલ્યો પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા આત્મસાત્ કરાવી શકાય ? આવી બાબતો તારવી બતાવવાનો ઉપક્રમ છે. વર્ગશિક્ષક વર્ગખંડમાં કાર્ય કરતો હોય પણ પાઠ્યવસ્તુમાં રહેલ મૂલ્યો નજરે ન ચડે તો અથવા તો કોઈ કારણસર નજરઅંદાઝ થાય તો મૂલ્યની વાત બાળક સુધી પહોંચી શકે નહિ. અને પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ્ય ચરિતાર્થ થાય નહિ. તેમજ પાઠ્યપુસ્તકની રચના કરનાર, સંપાદકો, સમીક્ષકો અથવા તો શિક્ષણકાર્ય સાથે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંકળાયેલ તમામ વ્યક્તિ કે સંસ્થાઓને આ અંગેનો ખ્યાલ આવે, સભાનતા કેળવાય તે પણ ઉપક્રમ છે. છતાંય મુખ્ય લક્ષ્ય પાઠ્યપુસ્તકોનો એક ઉત્તમ સાધન તરીકે ઉપયોગ કરનાર, આ અંગેનું અધ્યાપન કરાવતાં શિક્ષકો, પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો અંગે જાણકારી મેળવી તે અંગે તેની આગવી સૂઝ દાખવે અને ભાવિ પેઢી સંસ્કારસંપન્ન થાય અને તે દ્વારા ઉત્તમ નાગરિક, આદર્શ રાષ્ટ્રનું નિર્માણ થાય.

૨૧મી સદીનાં પગરણ થઈ ચૂક્યાં છે. ૨૧મી સદીની વિશિષ્ટ એવી સુખાકારી ઉપલબ્ધિએ માનવજીવનને ભૌતિક રીતે સંપન્ન બનાવવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. વૈશ્વિકરણને લીધે દુનિયા સાંકડી બનવા લાગી છે.

વિશ્વ એક વૈશ્વિક ગામ(ગ્લોબલાઈઝેશન)માં ફેરવાવા લાગ્યું છે. પણ સામે પક્ષે માણસ, માણસથી દૂર થવા લાગ્યો છે. ૨૧મી સદીની ઉપલબ્ધિઓએ માણસને રઘવાયો બનાવી દીધો છે. યાંત્રિકકરણના લીધે યાંત્રિક બનાવી દીધો છે. તેની સંવેદના બુઢી થવા લાગી છે. ભૌતિક સુખની ધખના અને તેની પાછળની વણથંભી દોટને કારણે માનવીય મૂલ્યોનો ઢ્રાસ થવા લાગ્યો છે. અને ધોવાતાં, ઘસાતાં આ મૂલ્યોનું સંવર્ધન કરવામાં નહિ આવે તો એકવીસમી સદી એક વસમી સદી પુરવાર થશે. માણસ શારીરિક રીતે જીવશે પણ આંતરિકપણે મરી ગયો હશે. આવા કાળઝાળ અને કપરા સમયમાં માણસ ખરા અર્થમાં માણસ જ રહે તે માટે મૂલ્યોનું તેનામાં સતત સંવર્ધન થતું રહે અને તે પણ વિદ્યાર્થી કે બાલ્યકાળથી જ થાય - આમ પ્રાથમિક કક્ષાએથી પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો તારવી બતાવી તેનું સંવર્ધન થાય તેવો મુખ્ય હેતુ છે. આમ છતાં તેને વધુ સ્પષ્ટ કરતા હેતુઓ નીચે મુજબના છે :

- ધોરણ ૧ થી ૭નાં ગુજરાતી વિષયનાં ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોને તટસ્થતાપૂર્વક શોધવાં.
- N.C.E.R.T.એ નક્કી કરેલાં મૂલ્યોના આધારે પાઠ્યપુસ્તકોમાંથી મૂલ્યો શોધવાં.
- મૂલ્યોમાં કેટલી વિવિધતા જળવાઈ છે તેમજ ક્યાં મૂલ્યો પર કેટલો ભાર આપવામાં આવ્યો છે તે શોધીને સ્પષ્ટ કરવું.

- મૂલ્યશિક્ષણ માટે ભાષા સાહિત્ય એક અસરકારક માધ્યમ છે તે બાબતને સ્વયંસ્પષ્ટ કરવી.
- સાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોની ઓળખ સાથે પાઠ્યપુસ્તકમાંથી અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોને અધ્યાપન-કાર્ય કરતા શિક્ષકો સહજતાથી ઓળખી શકે. અને તેનો બાળકો સાથે સંવર્ધન કરી શકે.

સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર :

સંશોધનકાર્ય હાથ ધરવામાં આવે ત્યારે તેનું કાર્યક્ષેત્ર, સીમાઓ સ્પષ્ટ કરવી અનિવાર્ય હોય છે. પ્રસ્તુત શોધકાર્યમાં પણ તેનું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનીતિ-૧૯૮૬ અનુસાર ક્ષમતાકેન્દ્રી અભ્યાસક્રમ અમલમાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસક્રમ અન્વયે જૂન-૧૯૮૫થી ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકો ક્રમશઃ અમલમાં આવેલ છે. ધોરણ ૧ માં ૧૯૮૫થી શરૂઆત કરીને ક્રમશઃ રીતે ધોરણ ૭માં ૧૯૮૮માં આ ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકો ગુજરાત રાજ્યની તમામ ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં અમલી બન્યાં છે. તે પાઠ્યપુસ્તકમાં ખપ લેવામાં આવેલી સામગ્રી, પાઠ્યક્રમ કે તેમાં રહેલી ગદ્ય પદ્ય કૃતિઓમાંથી અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો શોધવાં.

આમ ધોરણ ૧ થી ૭નાં ૧૯૮૫થી અમલી થયેલ ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકો તેમજ સમગ્ર ગુજરાત એ સંશોધનનું કાર્યક્ષેત્ર છે.

સંશોધનની વિશિષ્ટતાઓ :

આજે શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો છે. આધુનિક પ્રાદ્યોગિકી અને વિકસતા સંસાધનોના લીધે જ્ઞાન અને માહિતીનો વિસ્ફોટ થવા લાગ્યો છે. ઢગલાબંધ માહિતીલક્ષી સાહિત્ય પ્રગટ થવા લાગ્યું છે.

સંસ્થા કોલેજ અને યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધવા લાગી છે. તેમાં જ્ઞાનપિપાસા કરતાં ડિગ્રી - પદવી મેળવવી એ સૌથી પહેલું પ્રયોજન હોય છે. રોજગારી કે નોકરી-ધંધામાં વ્યક્તિ કરતાં પદવી/લાયકાતનું મહત્ત્વ વધવા લાગ્યું છે. ત્યારે સંશોધનક્ષેત્રે પણ અનેક પ્રકારના સંશોધનો આજ સુધી થતાં હતાં તેના કરતાં અનેકગણાં વધારે થવા લાગ્યાં છે.

આજ સુધીમાં જથ્થાબંધ સંશોધનો થયાં અને તે મોટાભાગે યુનિવર્સિટીઓની લાયબ્રેરીઓમાં ધૂળ ખાતાં પડ્યાં છે. તેની ઉપયોગિતા કેટલી ? કે પછી ડિગ્રી મેળવવા જ સંશોધન થયાં છે !! આવા સળગતા સવાલોને નજરમાં રાખીને આ સંશોધનકાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. મૂલ્ય ઉપર અનેક સંશોધનો થયાં પણ મોટાભાગના સંશોધનો શિક્ષણમાં થયાં ત્યારે આ સંશોધન સાહિત્યમાં કરવામાં આવ્યું છે તે સૌથી મોટી વિશેષતા છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન દ્વારા તેનો નિષ્કર્ષ, પાઠ્યપુસ્તકની રચના કરનારાઓ, અભ્યાસક્રમ અને પાઠ્યક્રમ ઘડનારાઓ તેમજ ખાસ કરીને વિદ્યાર્થીઓ સાથે પાયાનું કામ કરનારા શિક્ષકોને અત્યંત ઉપયોગી બની

રહેનાર છે. જેવી રીતે અભ્યાસક્રમમાં દર્શાવેલ ક્ષમતાઓને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય કરે છે. તેવી જ રીતે અત્રે તારવી બતાવેલ મૂલ્યોને નજરમાં રાખીને શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય કરાવશે. જેથી આ કાર્યનો સીધો જ ઉપયોગ થશે. અને જે સમગ્ર ગુજરાતના લાખો બાળકોને સંસ્કાર સિંચનનું ઉમદા ભાથું પૂરું પાડનાર હશે. જે સૌથી મોટી અને અગત્યની વિશિષ્ટતા આ શોધકાર્યની છે.

બીજું કે પ્રસ્તુત શોધકાર્યમાં પ્રત્યક્ષ રીતે જોવું પારખવું અઘરું હોય તે બાબતનું સંશોધન તેના કેન્દ્રસ્થાને છે. કાવ્યમાંથી કયું મૂલ્ય ખરેખર નિષ્પન્ન થાય છે તે શોધવું - ચકાસવું એ મૌલિકતાની સાથોસાથ અનુભવજન્ય એવી ચોક્કસ સૂઝ માંગી લે તેવું કાર્ય છે. કારણ કે આપણે આપણે ત્યાં તેને તોલવા - માપવાનાં સાધનોનો અભાવ છે. વળી, કોઈ પાઠના કોઈ ચોક્કસ ફકરામાં જે મૂલ્યની વાત ભીતર છુપાયેલી છે તે પારખી લેવું અઘરું કામ છે. એટલે અહીં વિજ્ઞાનના કે શાસ્ત્રના નિયમોએ આ કાર્યને તોલી શકાય તેમ નથી. છતાંય એક આગવી સૂઝ અને દૃષ્ટિથી આ કાર્ય સંપન્ન થનાર છે.

માનવીના સંસ્કારઘડતર માટે બોધકથાઓ, નીતિકથાઓ કે ધર્મશાસ્ત્રોનો ઉપયોગ થતો અને આજે પણ થાય છે. પરંતુ શિષ્ટ સાહિત્ય કે જે આજના સમયે પ્રસ્તુત છે તેમાં જે સૂક્ષ્મપણે સંસ્કારઘડતરની વાત રજૂ થાય છે તેને ઉઘાડી આપી ભાષાસાહિત્ય, સંસ્કારઘડતર કે મૂલ્યસંપન્ન માટે એક સબળ માધ્યમ છે તે સાબિત થાય છે. વળી બોધકથાઓ નીરસ અને

ઉપદેશક લાગતી જેથી તેમાં વિશેષ રસ, રુચિ દાખવવામાં આવતી નહિ પણ અહીં કલામય પાઠ્યક્રમ કે જે સાહિત્યનું કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપ ધરાવે છે. તે દ્વારા મૂલ્ય નિષ્પન્નની વાત કરવાની છે. આમ કલાના સંયોજનથી મૂલ્યની વાત કરવાનો આ વિશિષ્ટ આયામ છે.

વિશેષ કે આજે રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ કક્ષાએ શિક્ષણની ધારાઓ વહે છે. તેને અદ્યતન સ્વરૂપ આપવામાં જે સંરચના થઈ રહી છે, તેમાં મૂલ્યની બાબતને અગ્રતા આપવામાં આવે છે. તાજેતરમાં જ રાષ્ટ્રકક્ષાએ એન.સી.ઈ.આર.ટી., ન્યુ દિલ્હી દ્વારા National Curriculum framework for School Education નામનું Discussion Document પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ ડોક્યુમેન્ટમાં પણ મૂલ્યશિક્ષણના વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

આમ શિક્ષણ અને સાહિત્યક્ષેત્રે જે અદ્યતન પ્રવાહો ચાલી રહ્યા તેમાં પણ મૂલ્યને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. જે બાબત અત્રે સંશોધિત થઈ રહી છે. તે આ કાર્યની વિશિષ્ટતામાં વધારો કરે છે.

સંશોધનની મર્યાદાઓ :

સંશોધન વિશિષ્ટતાને કારણે જેમ આગવી ભાત પાડી શકવાનાં ચિહ્નો ધરાવે છે તેમ તે તેની મર્યાદાઓ પણ આગવી લઈને આવે છે.

- ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો શોધવાં એ પ્રથમ નજરે ભલે ટૂંકું પણ ખરેખર ખૂબ લંબાણ અને લગન માગી લે તેવું કામ છે. તેનો પ્રસ્તાર વાક્યે વાક્યે અટકી અટકીને ચાલવા મજબૂર કરે છે, કશુંય ઉભડક કે અછડતું થવાની શક્યતા વિનાનું આ કામ છે.
- સંશોધનની સૌથી મોટી મર્યાદા એ છે કે સાહિત્યના પ્રકાર અને તેની રજૂઆતમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો પૈકી પ્રધાન મૂલ્યને પારખવું તે છે. એન.સી.ઈ.આર.ટી.ની મૂલ્ય અંગેની નિર્ધારિત સારણી સાથે રાખીને તે પૈકીના મૂલ્યની ઓળખ કરવાની છે. અમુક કાવ્ય કે પદમાં કે નિબંધમાં રહેલું મૂલ્ય ઓળખી બતાવવું એટલા માટે અઘરું છે કે તે નક્કી કરવા માટેના નથી તો માપદંડ કે નથી કોઈ ચોક્કસ નિયમો - આવી સ્થિતિમાં તેને સ્પષ્ટ રીતે ઓળખી બતાવવું તે અઘરું છે. તેની સાથોસાથ $૧ + ૧ = ૨$ ની જેમ સાબિત કરવું તે વિશેષ કપરું છે. કેટલીકવાર એકની એક વાતને જુદી જુદી રીતે જોવાથી તેની ભાન બદલાતી હોય છે, ત્યારે તટસ્થતાપૂર્વક,

પૂર્વગ્રહયુક્ત રીતે વિશ્લેષણ અને સંયોજનની સૂઝથી કામ લેવું પડે છે.

- મૂલ્યો જે અભિવ્યક્ત થતાં હોય તે ભલે વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે મેળવ્યાં હોય, તે માટેની પદ્ધતિ શાસ્ત્રીય હોય પણ જેમ શાસ્ત્ર - વિજ્ઞાનમાં ક્રિયા - પ્રક્રિયામાં ચોક્કસ સાધનો હોય છે અને તેની મદદ લેવાય છે તે પ્રસ્તુત શોધકાર્ય માટે ઉપલબ્ધ નથી. વળી તાળો મેળવવા માટે જેમ ચોક્કસ રીત - રસમ હોય તેમ અહીં થવું શક્ય નથી, જે તેની મર્યાદા છે. વિષયની સંવેદનશીલતાના રંગો સતત વિસ્તરતા રહેતા હોવાથી પૂરતી પ્રભાણભાનની ગેરહાજરીમાં, ઉપયોગિતાની કસોટીમાં ખરું ઊતરતું શોધકાર્ય શક્ય બનતું નથી.

મર્યાદાની હાજરીમાં પણ વિશિષ્ટતાના સહારે પ્રસ્તુત શોધકાર્ય હાથ ધરાય છે. મર્યાદાઓને શક્ય તેટલી મઠારીને તીર મારવાનું કરતબ કામે લગાડી શકાય તેમ છે.

સંશોધન માટે હાથ ધરાયેલી પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત શોધકાર્ય પૂર્ણ કરવા માટે વિવિધ પદ્ધતિઓને કામે લગાડવી જરૂરી બની છે. અન્ય સંશોધનોમાં અતિ આવશ્યક થઈ પડતી પદ્ધતિ પ્રસ્તુત સંશોધન માટે કદાચ પૂરતી યોગ્ય ન પણ હોઈ શકે. જ્યારે સંશોધનની દશા

- દિશામાં ભિન્નતા હોય ત્યારે કામને અંકે કરતી પાયાની પદ્ધતિ ઉપર ઊભું રહેવું જરૂરી બને છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સૌથી પાયાની અને મહત્વની પદ્ધતિઓને નીચે પ્રમાણે પ્રયોજવામાં આવી છે.

(૧) પ્રત્યક્ષ કાર્ય પદ્ધતિ :

આ પદ્ધતિ જે પ્રસ્તુત શોધકાર્યમાં સૌથી અગત્યની અને કરોડરજજી સમાન છે. જેમાં ધોરણ ૧ થી ૭ નાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની રચનાઓ એક પછી એક ક્રમશઃ વાંચન - મનન અને તારવણીની તારવણીમાંથી પસાર કરવામાં આવી અને તેમાં રજૂ થતાં મૂલ્યોની કેટલીકવાર પાઠ કે કાવ્ય પ્રમાણે તો ક્યારેક ફકરા કે વાક્યની કક્ષાએ પહોંચીને શોધ ચલાવવામાં આવી. મૂલ્યના છાયા - પડછાયાની સાથે મુખ્ય મૂલ્યને પારખવામાં આવ્યું. આવું કરતી વખતે એન.સી.ઈ.આર.ટી.ની મૂલ્ય અંગેની ગાઈડલાઈન સામે સતત નજર રાખવામાં આવી. રજૂઆતમાં પ્રથમ નજરે, ઝીણવટભરી નજરે નીતરી આવતાં નિષ્કર્ષોની નોંધો કરવામાં આવી. આમ આ પ્રત્યક્ષ કાર્યપદ્ધતિમાં ધોરણ ૧ થી ૭નાં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું દોહન કરવામાં આવ્યું.

(૨) દસ્તાવેજીકરણ પદ્ધતિ :

એન.સી.ઈ.આર.ટી.ની મૂલ્ય અંગેની ગાઈડલાઈન ઉપરાંત ભાષા - સાહિત્યનાં પરિશિષ્ટમાં દર્શાવેલ પુસ્તકોના વાંચન - દોહન દ્વારા અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો વિશે ચોક્કસતા મેળવવામાં આવી.

પ્રકરણ : ૪

ભાષાના ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકો

ભાષાનું મહત્વ :

જાણીતા ભાષાવિદ્ કેરોલની ભાષા અંગેની પરિભાષા છે, “ભાષા એ યાદચ્છિક વાચિક ધ્વનિઓ અને ધ્વનિ શૃંખલાની મૂર્ત થયેલી વ્યવસ્થા છે, જે માનવવસ્તીઓના કોઈ જૂથ દ્વારા અરસપરસના સંદેશાવ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે કે લઈ શકાય છે અને જે માનવ પરિસ્થિતિમાં જોવા મળતાં પદાર્થો, ઘટનાઓ અને પ્રક્રિયાઓને અશેષપણે નોંધી આપે છે :

રોબર્ટ હોલની આ અંગેની રજૂઆત કાંઈક આવી છે -

“ભાષાઓ એટલે યાદચ્છિક સંકેત પદ્ધતિ દ્વારા સંદેશાવ્યવહાર કરવાની માનવો વડે ઉપયોગમાં લેવાતી વાચ્ય શ્રાવ્ય વ્યવસ્થાઓ.”

“Languages are systems of oral-auditory habits, used by human beings for conveyance of messages through arbitrary symbols”

- Robart Hall

ભાષાની સંપત્તિથી માણસ અન્ય પ્રાણીઓથી પોતે જુદો તરી આવે છે. માણસના મનમાં ઉપસ્થિત થતા વિચારો - લાગણીઓ - જરૂરિયાતો તે બીજા

સુધી પહોંચાડી શકે છે. પોતાની વ્યક્ત થવાની ઈચ્છાઓનું પ્રતિબિંબ ભાષા છે. માણસ સતત વિવિધ પ્રકારના અનુભવો મેળવતો જાય છે. આ મેળવેલા અનુભવો ભાષાની મદદથી યાદ રાખી શકાય છે અને સમય આવ્યે અનુભવોના નિષ્કર્ષનો લાભ લઈ શકે છે. ભાષાના માધ્યમ દ્વારા એક વ્યક્તિના અનુભવો અનેક વ્યક્તિના અનુભવો બની શકે છે અને પેઢીઓ સુધી સંગ્રહી શકાય છે.

વ્હીટ નામના અંગ્રેજ લેખકે ભાષાને પ્રત્યાયનનું વાહન કહ્યું છે.

“Expression for the sake of communication.”

- માનવસૃષ્ટિના કદમે કદમ વિકાસની પછવાડે પ્રત્યાયનનો મહિમા રહેલો છે. માણસના લગભગ પ્રત્યેક વ્યવહારો ઉપર પ્રત્યાયન પથરાયેલું છે. ભાષાની ગેરહાજરી પ્રત્યાયનની ક્રિયા-પ્રક્રિયાને અંધ બનાવી મૂકે છે. જે પ્રત્યાયનની અગત્યતા અને સ્થાન છે તે સઘળું ભાષાને આભારી છે.
- માણસનું વ્યક્તિત્વ ભાષા દ્વારા પ્રગટે છે જેથી તેના મૂલ્યાંકનમાં નક્કર ચાવીરૂપ આધારો મળે છે. વ્યક્તિત્વની ખૂબીઓ અને ખામીઓ ભાષાની સરાણે છતી થાય છે.
- વ્યક્તિના કૌટુંબિક અને સામાજિક વ્યવહારો ભાષાની મદદથી સરળતાથી ચાલે છે. સામાજિક રીતરિવાજોને, માન્યતાઓને, વલણને,

ગમા-અણગમાને ભાષાની મદદથી એ જલદી શીખી શકે છે.
સામાજિકીકરણની પ્રક્રિયા ઝડપથી આગળ વધે છે.

- માનસિક/બૌદ્ધિક વિકાસ ભાષાની મદદ વિના ભાગ્યે જ સંભવિત બની શકે છે. ભાષા વ્યક્તિના અંતરની બારીઓ વિવૃત્ત કરી આપે છે. ભાષાની મદદ દ્વારા માનસિક ક્રિયાઓ ઝડપથી અને અસરકારક રીતે થાય છે.
- ભાષાની મદદથી અનુભવો પ્રત્યક્ષ કરવા પડતા નથી પણ તેના સ્થાને ભાષા દ્વારા જ અનુભવો સમજી શકાય છે કે મેળવી શકાય છે.
- ભાષાની મદદથી ગ્રણહ, પૃથક્કરણ, સંયોજન, અનુમાન, સામાન્યીકરણ, તારણ, નિર્ણયની પ્રક્રિયા ઝડપથી અને ચોકસાઈથી ચાલે છે.
- યુગોથી સંચિત સાંસ્કૃતિક વારસાને પામવા માટે ઉપરાંત તે વારસાનું સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરવા માટે તેમજ પછીની પેઢીઓમાં સંક્રમિત કરવા માટે ભાષા અનિવાર્ય સાધન બની રહે છે. ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા તેમાં પીરસાતા સાહિત્ય દ્વારા સાંસ્કૃતિક વારસાની ઝલક આપી શકાય છે / મેળવી શકાય છે.

પાઠ્યપુસ્તકોનો સામાન્ય ઇતિહાસ :

વિશ્વકક્ષાએ...

- શિક્ષણનો વ્યાપ વધવાને કારણે પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણનું કાર્ય વધ્યું છે. વિકસિત દેશોના પ્રયત્નો વિકાસશીલ દેશો માટે દિશાદર્શનનું કાર્ય કરે છે.
- વિશ્વમાં પ્રત્યેક વર્ષે ૫૦ કરોડ કે તેથી વધુ પુસ્તકો આ સંદર્ભે બહાર પડે છે. પણ તેમાંનાં માત્ર અડધાં જ પાઠ્યપુસ્તકો હોય છે. એશિયામાં જાપાનના અપવાદ સિવાય લગભગ પ્રત્યેક દેશોમાં પાઠ્યપુસ્તકો પ્રત્યેક વિષયનાં પૂરતાં ઉપલબ્ધ નથી.
- વિશ્વના દેશોમાં પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ રાજ્ય મંડળ કે ખાનગી પ્રકાશકો દ્વારા થાય છે. ૨/૩ જેટલા દેશોમાં પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ ખાનગી પ્રકાશનગૃહો દ્વારા થાય છે. ભારત, પાકિસ્તાન, રશિયા, આફ્રિકાના કેટલાક દેશોમાં રાજ્ય પ્રકાશનગૃહોની સ્થાપના થઈ ચૂકેલ છે.
- યુનેસ્કો(૧૯૫૫)ના અહેવાલ મુજબ ફ્રાન્સમાં પ્રાથમિક કક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ ખાનગી પ્રકાશનગૃહોના હાથમાં છે. તેમાંનાં કેટલાંક ઉચ્ચ વિશિષ્ટતા ધરાવે છે.
- બ્રિટન અને અમેરિકામાં ખાનગી ધોરણે પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ થાય છે.

- ઈરાનમાં પાઠ્યપુસ્તકો અને શિક્ષક માર્ગદર્શિકા શિક્ષણ ખાતા તરફથી તૈયાર કરી મફત પહોંચાડાય છે.
- પાકિસ્તાનમાં ૧૯૬૧થી પાઠ્યપુસ્તકોનું પ્રકાશન સરકારના હસ્તક છે.
- ભારતમાં મોટાભાગનાં રાજ્યોમાં પાઠ્યપુસ્તક મંડળ નિર્માણ / ઉત્પાદનનું કાર્ય કરે છે.

ભારતમાં પાઠ્યપુસ્તકોનું નિર્માણ :

ઈ.સ. ૧૯૨૫ પહેલાં પ્રત્યેક રાજ્યોમાં પાઠ્યપુસ્તકોના નિર્માણનું કાર્ય શિક્ષણ વિભાગના વહીવટ તળે હતું.

ઈ.સ. ૧૯૩૫માં સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન (CABE) ની સ્થાપના થઈ. ઝેદી(૧૯૭૩)ના અહેવાલ પ્રમાણે CABE ભારતના શિક્ષણના વિવિધ પાસાંઓનું આલોચનાત્મક પરિક્ષણ તેમની તજજ્ઞોની કમિટી દ્વારા કરાતું. આવી એક કમિટી ૧૯૪૩માં રચાઈ હતી. જેણે તારણ આપ્યું કે તે સમયનાં પ્રવર્તમાન પુસ્તકો દેશની શૈક્ષણિક, ટેકનિકલ અને આર્થિક જરૂરિયાતોના સંદર્ભે નથી. ઉપરાંત એક્સપર્ટ ન હોય તેવી વ્યક્તિઓ પણ પાઠ્યપુસ્તકના પ્રકાશન સાથે જોડાયેલી હતી. મેરીટના ધોરણે પસંદગી થતી નહોતી. પાઠ્યપુસ્તકોને પ્રકાશક દ્વારા કમાણીનું સાધન બનાવવાને કારણે તેની કિંમત ઊંચી રહેતી. ખાનગી પ્રકાશકો શિક્ષકપોથી,

કાર્યપોથી વગેરેના નિર્માણથી દૂર રહેતા. વળી, પાઠ્યપુસ્તકોના સંદર્ભે કોઈપણ જાતનાં સંશોધનો પણ ન થતાં.

પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂરિયાત વધતાં ખાનગી પ્રકાશનોની પ્રવૃત્તિ ફાલી પણ તેના અભ્યાસનાં ધોરણો નીચાં રહ્યાં. વિદ્વાનોની મદદ વિના લખાતાં શરૂ થયાં. ભ્રષ્ટાચારને મોકળાશ મળી. પરિણામે રાજ્ય સરકારો માટે ચેતવણીરૂપ એલાર્મ વાગી ગઈ અને તેના ઉપચાર અર્થે કશુંક વિશેષ કરવાની વાત આગળ આવી. સારી ગુણવત્તા અને નીચી કિંમતનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સમાજમાં જન્મેલી માંગનું પરિણામ શાળા પાઠ્યપુસ્તકોના રાષ્ટ્રીયકરણ દ્વારા અંકે થયું.

પાઠ્યપુસ્તકોના પ્રદેશમાં નક્કર પ્રયાસો :

- સ્વાતંત્ર્ય પછી તરત ઊભરેલો પ્રશ્ન શાળા શિક્ષણના સુધારનો હતો. શિક્ષણની તરેહમાં પાઠ્યપુસ્તકોની અગ્ર ભૂમિકાને ધ્યાને લેતાં પાઠ્યપુસ્તકોની ગુણવત્તા સુધારનો પ્રશ્ન પ્રથમ હાથ ઉપર લેવો જરૂરી બન્યો. પાઠ્યપુસ્તકોની આ ઊણપને નિવારવા પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન(૧૯૫૪) સેન્ટ્રલ બ્યૂરો ઓફ ટેક્સબુક રિસર્ચ(CBTR)ની રચના કરવામાં આવી. આ માધ્યમે પાઠ્યપુસ્તકોની ગુણવત્તા અસરકારક બને તે માટે જરૂરી સંશોધનો

કરી તેના ફલિતાર્થો રાજ્યો સુધી પહોંચાડવાનું તાકવામાં આવ્યું.

આ ક્ષેત્રે CBTR એ વિવિધ રિપોર્ટો રજૂ કર્યા.

(૧) ટેક્સબુક સિલેક્શન પ્રોસીડ્યુર ઇન ઇન્ડિયા(૧૯૫૮)

(૨) ટેક્સબુક પ્રોડક્શન ઇન ઇન્ડિયા(૧૯૫૯)

(૩) ટેક્સબુક સિલેક્શન પ્રોડક્શન એન્ડ ડિસ્ટ્રીબ્યુશન ઇન
ઇન્ડિયા(૧૯૬૩)

- ૧૯૬૧માં CBTR, NCERTના સાથે જોડાયું અને તેનું નામ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કરિક્યુલમ, મેથડ્સ એન્ડ ટેક્સબુક્સ (DCMT)થયું.
- ૧૯૬૩માં પાઠ્યપુસ્તકનું ફંક્શન પ્રથમ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કરીક્યુલમ અને એજ્યુકેશન અને પછી ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ ટેક્સબુક્સ નામે સ્થળાંતરો પામ્યું. NCERTના કાર્યમાં પાઠ્યપુસ્તકોની સુધારણા અગ્રતાક્રમે છે. બીજાં એન.આઈ.ઈ. જેવાં એકમો પાઠ્યપુસ્તકોની ગુણવત્તાસુધાર અર્થે જોડાયાં.
- ૧૯૬૮માં યુનિયન મિનિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન દ્વારા નેશનલ બોર્ડ ઓફ સ્કૂલ ટેક્સબુક્સ રચાયું.
- ૧૯૬૨ની સ્થાપનાથી NBSTએ પોતાની મિટિંગોમાં પાઠ્યપુસ્તકોની સુધારણા માટે ઘણી ભલામણો કરી.

પાઠ્યપુસ્તકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ :

- પાઠ્યપુસ્તકોમાં રાષ્ટ્રીય ધોરણે સમાનતા જન્મે, ગુણવત્તા વધે, નીચા ભાવે પાઠ્યપુસ્તકો ઉપલબ્ધ બને, ખાનગી પ્રકાશકોની નફાખોરી ઉપર કાતર પડે, સ્થાનિક ભાષાઓનાં પાઠ્યપુસ્તકો સક્ષમ બને તે અર્થે પાઠ્યપુસ્તકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું.
- સૌપ્રથમ ઉત્તરપ્રદેશમાં ૧૯૪૨માં પાઠ્યપુસ્તકો માટે રાષ્ટ્રીયકરણ થયું. જ્યારે ગુજરાતમાં આ પ્રક્રિયા ૧૯૬૯માં અંકે થઈ. જ્યારે હિમાચલપ્રદેશમાં ૧૯૭૯માં પાઠ્યપુસ્તકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું. NCEWRTના વિવિધ રિપોર્ટોને આધારે જણાવી શકાય કે વિવિધ પ્રકારની એજન્સીઓ રાજ્યોમાં સ્થાપિત થઈ.
- આવાં પાઠ્યપુસ્તકો રાજ્યના અંકુશ નીચે ઉત્પાદન અને વિતરણ શરૂ કરે તે પ્રક્રિયાને શાળા પાઠ્યપુસ્તકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કહે છે.

ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકો :

૧૯૯૫થી અમલમાં આવેલ ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકમાં ધોરણ ૧ અને ૨ માં કોઈ વાત મૂકવામાં આવી નથી પરંતુ ધોરણ ૩ના પાઠ્યપુસ્તકમાં તેનાં ઉપયોજન અને ઉદ્દેશ્ય વિશે “ગુજરાતી ભાષાનું ક્ષમતાકેન્દ્રી શિક્ષણ” શીર્ષક અંતર્ગત - પ્રથમ ભાષા શિક્ષણના ઉદ્દેશો જણાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે :

પ્રાથમિક^૧ શિક્ષણના તબક્કે માતૃભાષાના શિક્ષણ દ્વારા દરેક બાળકમાં નીચેની મુખ્ય ક્ષમતાઓ સારી રીતે કેળવવાનું લક્ષ્ય રાખવામાં આવ્યું છે.

- સમજપૂર્વક સાંભળી શકવું.
- ઔપચારિક તેમજ અનૌપચારિક વાતચીતમાં અસરકારક રીતે બોલી શકવું.
- સમજપૂર્વક વાંચવાની અને વિવિધ અધ્યયન સામગ્રી વાંચવામાં આનંદ મેળવી શકવો.
- સ્વચ્છ હસ્તાક્ષરવાળું, તાર્કિક ક્રમવાળું અને મૌલિકતાવાળું લખાણ લખી શકવું.
- સાંભળીને તથા વાંચીને વિચારો સમજી શકવા.
- વિવિધ સંદર્ભોમાં વ્યાકરણના વ્યાવહારિક સ્વરૂપનો ઉપયોગ કરી શકવો.

ભાષા શિક્ષણના ઉદ્દેશ્યો સાથે સંસ્કારઘડતર - મૂલ્યશિક્ષણ આપવાનું પણ અભિપ્રેત છે. તે માટે પાઠ્યપુસ્તકમાં જ જણાવેલ છે કે :

૧ ધોરણ ૩ ના ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તક પૃ. નં.-IV
ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

સંસ્કારઘડતર માટે શિક્ષણ :

“ભાષાશિક્ષણ” એ મુખ્યત્વે સંસ્કારલક્ષી શિક્ષણ છે. બાળક પોતાની આજુબાજુના વાતાવરણનું વર્ણન પોતે સાંભળેલી ભાષા મારફતે કરે છે. શિક્ષકે ઘરની આ ભાષાને વધારે માન્ય સ્વરૂપની બનાવી ભાષાકીય કૌશલ્યોના શિક્ષણ માટે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારના સામાજિક વાતાવરણમાંથી આવતાં બાળકોને ઉચ્ચ સંસ્કારઘડતર માટે પ્રારંભથી જ તૈયાર કરવાં પડશે. સંસ્કાર અને ચારિત્ર્યઘડતર માટે માતૃભાષાનો ઉત્તમ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે. શિક્ષકે બાળકમાં માનવીય ગુણોનો વિકાસ થાય; બાળક દયા, પ્રેમ, કરુણા, સહાનુભૂતિ, મૈત્રીભાવ, માતૃપ્રેમ, દેશપ્રેમ વગેરે જેવા ગુણો વિકસાવી શકે તે માટે પાઠ્યપુસ્તકની સામગ્રીનો સભાનપણે ઉપયોગ કરી વિશેષ રીતે પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. માનવીય ગુણો વિકસાવવા માટે શિક્ષકે ઉત્તમ આદર્શ ચરિત્રો, મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો, બહાદુર બાળકોનાં ત્યાગ અને બલિદાનનાં ગીતો અને પ્રસંગોના કથન દ્વારા પરોક્ષ રીતે બાળકોને પ્રેરણા આપવી જોઈએ. આવું સાહિત્ય પણ દરેક શિક્ષકને સહજ રીતે પુસ્તકાલય દ્વારા મળી શકે. બાળકનું મન ગ્રહણશીલ હોય છે તેથી સીધી રીતે ઉપદેશ ન આપતાં પરોક્ષ રીતે તેના

૧ ધોરણ ૩ નું ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક, પૃ. - X

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

કુમળા મનને સમજી સમગ્ર રીતે વિકસિત, ચારિત્ર્યવાન, સંસ્કારી અને સંનિષ્ઠ માનવ તરીકે એના ઘડતર માટે સતત પ્રેરણા આપતાં રહેવું જોઈએ. નાનાં બાળકોની બાળ-રમતો દ્વારા પણ આવા માનવીય ગુણોનો વિકાસ કરાવી શકાય છે.

આમ, પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા ભાષાશિક્ષણની સાથે સાથે સંસ્કાર ઘડતરનું શિક્ષણ પણ અભિપ્રેત છે. સંસ્કારનું ઘડતર કરવું કે માનવીય ગુણો વિકસાવવા એ મૂલ્યો અવિર્ભાવ પામે તેવી જ વાત છે. આ બાબતને આગળ લંબાવતાં પાઠ્યપુસ્તકમાં જણાવેલ છે કે -

“પાઠ્યપુસ્તકના^૧ પ્રત્યેક પાઠમાંથી ચારિત્ર્યઘડતર તથા સંસ્કારી વ્યક્તિત્વના ઘડતર માટે સામગ્રી સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય તે રીતે જ બધા પાઠોની રચના કરવામાં આવી છે.

ધોરણ ૧થી ૪નાં પાઠ્યપુસ્તકોના ઉદ્દેશ્યોમાં ભાષાશિક્ષણ અને સંસ્કારઘડતર (મૂલ્યશિક્ષણ)ની ભૂમિકા મુખ્ય છે. અને સિવાયના ઉદ્દેશ્યો શિક્ષક દ્વારા કે સહજ પ્રાપ્ત થાય તે ઇચ્છનીય હશે. પણ પાઠ્યપુસ્તકમાં નિર્દિષ્ટ નથી. પરંતુ ધોરણ ૫થી ૭ના પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા સાહિત્યનો ઉદ્દેશ્ય સમાવિષ્ટ થાય છે. ‘આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...’ શીર્ષક અંતર્ગત લખ્યું છે કે -

૧ ધોરણ ૬ નું ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક, પૃ. - II

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

પ્રસંગકથા,^૧ ગંભીર નિબંધ, હાસ્ય નિબંધ, સંસ્મરણ, પત્ર વગેરે ગદ્ય સ્વરૂપો તથા રાસ, ગીત, લોકગીત, આખ્યાનખંડ, કથા-કાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય જેવાં પદ્ય સ્વરૂપોની પણ પસંદગી કરવામાં આવી છે. આ પાછળનો મુખ્ય આશય વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી સાહિત્યથી પરિચિત થાય એવો પણ છે.

પરંતુ માત્ર સાહિત્યનું શિક્ષણ એ ૧થી ૭ ધોરણનું લક્ષ્ય નથી; મુખ્ય લક્ષ્ય તો ભાષાશિક્ષણ જ છે.”

આ પ્રાથમિક કક્ષાના પાઠ્યપુસ્તકમાં ભાષાશિક્ષણ એ મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. જ્યારે સંસ્કારઘડતર - મૂલ્યશિક્ષણ અને સાહિત્ય એ પછીના ઉદ્દેશો છે.

૧ ધોરણ ૬ નું ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

પ્રકરણ : ૫

પાઠ્યપુસ્તકમાં નિહિત સાહિત્ય-સ્વરૂપો

માતૃભાષાનું શિક્ષણ પ્રાથમિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે માતાના દૂધ સમાન છે. માતાના દૂધથી બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ શક્ય બને તેમ, માતૃભાષાના શિક્ષણની વિદ્યાર્થીનો વ્યક્તિવિકાસ શક્ય બને છે. કારણ કે અન્ય સાક્ષરી વિષયોનું જ્ઞાન તેને માતૃભાષાના માધ્યમથી આપવામાં આવે છે. માતૃભાષાના શિક્ષણ માટે પાઠ્યપુસ્તક એક અગત્યનું અને ઉપયોગી એવું હાથવગું સાધન છે. આ સહજ ઉપલબ્ધ એવા સાધન પાઠ્યપુસ્તકના ચોક્કસ ઉદ્દેશો છે. અગાઉ કદા મુજબ ગુજરાતી વિષયના પાઠ્યપુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ભાષાશિક્ષણ છે. બીજો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કારઘડતર છે. આમાં સાહિત્યની ક્યાંય વાત આવતી નથી. આ અંગેની સ્પષ્ટતા કરતાં ધોરણ ૫, ૬ અને ૭ ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકના અગ્રભાગમાં ‘આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...’ શીર્ષક અંતર્ગત જણાવેલ છે કે “ધોરણ ૫ થી ૭ દરમિયાન ભાષાશિક્ષણને વધુ ઔપચારિક બનાવવાનો તબક્કો શરૂ થાય છે. હવે વિદ્યાર્થીઓ સરળ કાવ્યો માણતા થયા છે. હવેનાં બે વર્ષો દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ વધુ ભાવનાશીલ, સંવેદનશીલ, કલ્પનાશીલ ને પ્રવૃત્તિલક્ષી કાવ્યો સમજતા થશે. તદુપરાંત ઈશ્વરની મહાનતાને પણ સમજતા થશે - એનો મહિમા અનુભવતા થશે.

એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો સમજાવવા માટે શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓનું ભાવજગત વધુ વિશાળ - વિસ્તૃત બનાવવું પડશે, કાંઈક કપરું કામ છે, પણ કાવ્યતત્ત્વ - કાવ્ય પદાર્થમાં જ એવી ક્ષમતા છે કે એ વિદ્યાર્થીઓને આવાં કાવ્યોના પ્રદેશમાં વિચરતા કરી દેશે.

બીજી બાજુ વિદ્યાર્થીઓ કિસ્સા-ટુચકા, નાટક, સંવાદ, વિચાર-વિસ્તાર, ચર્ચા વિચારણા, પ્રસંગોને નિબંધો સમજવા લાગશે. આ માટે પાઠ્યપુસ્તકમાં પૂરતું વિષયવસ્તુ આપવામાં આવ્યું છે.

વિદ્યાર્થીઓની ચર્ચા - દલીલ કરવાની તથા વક્તૃત્વની ક્ષમતાનો વિકાસ પણ આ બે વર્ષ દરમિયાન થતો રહે એ જરૂરી છે. આ માટેના એકમો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. સાથે સાથે પ્રસંગકથા, ગંભીરનિબંધ, હાસ્યનિબંધ, સંસ્મરણ, પત્ર વગેરે ગદ્ય સ્વરૂપો તથા રાસ, ગીત, લોકગીત, આખ્યાનખંડ, કથા-કાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય જેવાં પદ્ય સ્વરૂપોની પણ પસંદગી કરવામાં આવી છે. આ પાછળનો મુખ્ય આશય વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી સાહિત્યથી પરિચિત થાય એવો પણ છે.

પરંતુ માત્ર સાહિત્યનું શિક્ષણ એ ૧ થી ૭ ધોરણોનું લક્ષ્ય નથી, મુખ્ય લક્ષ્ય તો ભાષાશિક્ષણ જ છે.

ઉપર્યુક્ત વિગતે વાત સ્વયંસ્પષ્ટ થાય છે કે, પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ સાહિત્યનું શિક્ષણ નથી, ભાષાશિક્ષણ છે. પરંતુ ભાષાનું શિક્ષણ આપવા માટે જે સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તે સામગ્રી સાહિત્યનું કોઈ ને

કોઈ સ્વરૂપ ધરાવે છે. સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા જ ભાષાનું શિક્ષણ આપી શકાય તે ઉપરની બાબતે ફલિત થાય છે.

ધોરણ ૧ અને ૨ નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં, પુસ્તક વિશે કંઈ જ લખવામાં આવ્યું નથી. પ્રાથમિક કક્ષાનાં બાળકોનો આ પ્રારંભિક તબક્કો તેમાં અક્ષરજ્ઞાનથી શરૂઆત થતી હોવાથી સાહિત્ય અંગેની કોઈ વાત કરવામાં આવી નથી. જ્યારે ધોરણ ૩ અને ૪ના પાઠ્યપુસ્તકમાં વિસ્તૃત નોંધ મૂકવામાં આવી છે. તેમાં ક્ષમતાકેન્દ્રી અભિગમ અન્વયે પાઠ્યપુસ્તકના ઉદ્દેશો અને ઉપયોગની વાત કરવામાં આવી છે. પણ સાહિત્ય અંગેની કોઈ વાત કહેવામાં આવી નથી. જ્યારે ધોરણ ૫, ૬ અને ૭ ના પાઠ્યપુસ્તકોમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબની સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. આ બાબતને નજર સામે રાખી અત્રે પાઠ્યપુસ્તકની સામગ્રીને વિવિધ સાહિત્ય રૂપની ઓળખ આપવા તેનાં બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા ભાગમાં ધોરણ ૧ થી ૪ અને બીજા વિભાગમાં ધોરણ ૫ થી ૭ નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સાહિત્યિક સ્વરૂપોનું વર્ગીકરણ :

ધોરણ ૧ થી ૭નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં સાહિત્યનાં મોટાભાગનાં સ્વરૂપોનો સામગ્રી તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અહીં દરેક સાહિત્યના સ્વરૂપનું વર્ગીકરણ કરવું મુશ્કેલ હોવાથી તેને કવિતા, વાર્તા, નાટક અને લલિતગદ્ય એમ ચાર વિભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યું છે. કવિતામાં રાસગીત,

લોકગીત, જોડકણાં, ઉખાણાં, આખ્યાનખંડ, કથા-કાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય જેવાં પદ્ય સ્વરૂપોનો સમાવેશ કર્યો છે. જ્યારે લલિતગદ્ય અંતર્ગત પ્રસંગકથા, ગંભીર-હાસ્યનિબંધ, સંસ્મરણ, પત્ર, કિસ્સા-ટુચકા, સંવાદ, વિચાર-વિસ્તાર, રેખાચિત્ર, જીવનવૃત્તાંત, નવલકથા અંશ, પ્રવાસ વર્ણન વગેરેનો સમાવેશ કર્યો છે. વાર્તામાં લોકકથા અને ટૂંકી વાતોનો સમાવેશ કર્યો છે.

કોઠા નં.-૧

ધોરણ ૧ થી ૪

	ધોરણ-૧	ધોરણ-૨	ધોરણ-૩	ધોરણ-૪	કુલ
કવિતા	૫	૯	૭	૮	૨૯
વાર્તા	૩	૮	૫	૨	૧૮
નાટક	-	-	-	૧	૧
લલિતગદ્ય	૨	૪	૫	૮	૧૯
	૧૦	૨૧	૧૭	૧૯	૬૭

ઉપર્યુક્ત કોઠા પરથી જોઈ શકાય છે કે, કવિતાની ૨૯ કૃતિઓને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. જે અન્ય સાહિત્ય સ્વરૂપ કરતાં વધારે છે. જ્યારે વાર્તાની ૧૮ કૃતિઓ છે. સામે લલિતગદ્યની ૧૯ કૃતિઓ છે. અને નાટકની

એક જ છે. બાળકોને કવિતા પ્રિય હોય છે. ગાવી, સાંભળવી ગમે છે. તેની સાથે અભિનય કરવો - માણવો ગમે છે. તેનાથી તેની અભિવ્યક્તિ ખીલે છે. આમ તેનું વિશેષ પ્રમાણ યથાયોગ્ય લાગે છે. બીજા ક્રમે આવે છે - વાર્તા. વાર્તા પણ બાળકોનો મનભાવન સાહિત્ય પ્રકાર છે. બાળક શાળા પૂર્વે પણ વાર્તા માણતો આવ્યો હોય છે. લલિતગદ્ય અને નાટક તેના દ્વારા પણ ભાષાકૌશલ્યનું સામર્થ્ય બાળક સંપન્ન કરી શકે છે.

આમ ધોરણ ૧ થી ૪માં સાહિત્ય સ્વરૂપોનું પ્રમાણ બાળકોની વય-કક્ષા અને જરૂરિયાત મુજબ જણાવાયું હોય એવું લાગે છે.

કોઠા નં. ૨

ધોરણ ૫ થી ૭

	ધોરણ-૫	ધોરણ-૬	ધોરણ-૭	કુલ
કવિતા	૧૨	૧૧	૭	૩૦
વાર્તા	૭	૭	૭	૨૧
નાટક	૧	૧	૧	૩
લલિતગદ્ય	૭	૧૨	૯	૨૮
	૨૭	૩૧	૨૪	૮૨

કોઠા નં. ૧ અને કોઠા નં. ૨ વચ્ચે સાહિત્ય સ્વરૂપના ભારાંક વચ્ચે લગભગ સામ્યતા જોવા મળે છે. અહીં પણ પદ્યને વધારે ભાર આપવામાં આવ્યો છે. અને વાર્તા સ્વરૂપને પણ ધોરણ ૧ થી ૪ મુજબ ભારાંક આપવામાં આવ્યો છે. લલિતગદ્ય પણ સમાંતરે છે.

કોઠા નં.-૩

	ધોરણ ૧ થી ૪	ધોરણ ૫ થી ૭	કુલ
કવિતા	૨૯	૩૩	૬૨
વાર્તા	૧૮	૨૧	૩૯
નાટક	૧	૩	૪
લલિત ગદ્ય	૧૯	૨૮	૪૭

ધોરણ ૧ થી ૭નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પદ્ય સાહિત્ય સૌથી વધારે છે. પદ્યમાં કવિતા સ્વરૂપ જ મુખ્યત્વે છે.

કવિતા એ સાંભળીને, સમજીને, ગાઈને, ગવરાવીને માણવા માટેનો સાહિત્યપ્રકાર છે. બાળક કવિતાના શબ્દેશબ્દનો અર્થ સમજતો થાય, તેની સાથોસાથ કવિતામાં રહેલા ભાવને સમજતો થાય, તેની અનુભૂતિ કરતો

થાય, તેનાં સૌંદર્ય અને માધુર્યને માણતો થાય તેમજ સહજતાથી અને યોગ્ય હાવભાવ સાથે કવિતાને ગાતો થાય, કવિતાના ભાવને અભિવ્યક્ત કરતો થાય અને એમ જ તેનાં મનનું સૌંદર્ય ખીલે - આ કવિતાનું સાચું શિક્ષણ છે.

આમ પાઠ્યપુસ્તકોના ઉદ્દેશોમાં સાહિત્યનું શિક્ષણ આપવાનો ઉપક્રમ ન હોય પણ પદ્ય અને ગદ્ય દ્વારા સાહિત્યનું શિક્ષણ પાઠ્યપુસ્તકના માધ્યમથી વિદ્યાર્થીઓને મળે જ છે.

પ્રકરણ : ૬

પાઠ્યસામગ્રીમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો

ધોરણ ૧થી ૭નાં ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવામાં આવેલ. પ્રાથમિક શિક્ષણના ગુણવત્તા સુધાર અભિયાનમાં કાર્યરત, પાઠ્યપુસ્તકોના સમીક્ષક, ભૂતપૂર્વ પ્રાથમિક શિક્ષક અને એક સર્જકના નાતે પાઠ્યપુસ્તકોના પાઠોમાં ઘણી બાબતો આપોઆપ નજરે ચઢેલી. પરંતુ અહીં તો મૂલ્યો જ તપાસવાનો ઉપક્રમ હોઈ જેથી મૂલ્યો પ્રત્યે જ તપાસ કરેલી. બાકી, પ્રો. યશપાલ કમિટી(૧૫ જુલાઈ ૧૯૯૩) દ્વારા ‘ભાર વિનાના ભણતર’ દ્વારા જે ભલામણો કરવામાં આવી છે. તેમાં ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે

‘ આપણાં પાઠ્યપુસ્તકો બાળકોનાં દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયેલાં નથી, તેમ પ્રતિપાદિત કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. પ્રત્યાયનની પદ્ધતિ કે નિરૂપાયેલ વિષયોની પસંદગી અથવા તો ભાષા પરથી એવું નથી

૧ ભાર વિના ભણતર

પ્રા. યશપાલ કમિટીનો રિપોર્ટ (ભારત સરકાર)

અનુવાદક પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

(પાના નં : ૧૦, ૧૧)

લાગતું કે પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા નિર્માણ કરાયેલ સૃષ્ટિમાં બાળક કેન્દ્રસ્થાને છે. ભાષા વિષયક આ છેલ્લા પરિમાણ અંગે થોડી વિસ્તૃત ચર્ચા કરવી ઘટે. સમિતિ પોતાના વિચારવિમર્શના ગાળા દરમિયાન જેને મળી હતી તેવી ઘણી વ્યક્તિઓ અને જૂથોએ હિન્દી પ્રદેશોમાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં પ્રયોજતા શબ્દભંડોળ અને વાક્યરચના અંગે ટીકાત્મક ઉલ્લેખ કર્યો હતો. માત્ર પ્રાકૃતિક વિતાન અને સામાજિક વિતાન શીખવવા માટેનાં પાઠ્યપુસ્તકો નહિ, પરંતુ માતૃભાષાના શિક્ષણ માટે વપરાતાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ એવી શબ્દપ્રયોગની પારંપરિક શૈલી અને વાક્યરચનાનો ઉપયોગ કરી લખાયેલાં છે કે બાળકો તેમાં પ્રયોજાયેલી ભાષાને ખુદ પોતાની ભાષા તરીકે જુએ એવી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. બાળકો અને અન્ય લોકો પોતાના સામાજિક વાતાવરણમાં સામાન્ય રીતે જે શબ્દો, શબ્દપ્રયોગો અને અર્થઘટ્ટાનાનો ઉપયોગ કરે છે તેનો પાઠ્યપુસ્તકોમાં સદંતર અભાવ હોય છે. કેવું હાસ્યાસ્પદ ! પાઠ્યપુસ્તકોના પાઠોમાં તાનને જીવનથી વેગળું કરવાની પરંપરાને સુદૃઢ કરતી, એક કૃત્રિમ અને અસ્વાભાવિક શૈલી પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. આમ, પાઠ્યપુસ્તકોમાં પ્રયોજાતી ભાષા શાળામાં અપાતા જ્ઞાન સાથે વળગેલ ‘બોજા’ને લાગણીને વધુ ઘેરી કરે છે.

પરંતુ આપણે તો મૂલ્યો તપાસવાનો ઉપક્રમ હોવાથી એકમ/પાઠમાં એકાધિક મૂલ્યો જોવા મળ્યાં છે. પરંતુ પાઠમાં કેન્દ્રસ્થાને હોય એવા મૂલ્યને તપાસી તે પાઠના કયા અંશ/ભાગમાંથી અસરકારપણે અભિવ્યક્ત થાય છે, તે એકમનો શબ્દસરૂ અભ્યાસ કરી અંશ/ભાગને શોધી બતાવવામાં આવ્યો છે.

સમગ્ર શોધકાર્યના આ મહત્વપૂર્ણ ભાગને વિશદ્ અને ઝીણવટથી તપાસીને સુયોગ્ય રીતે મૂકવામાં આવ્યા છે. આ અંગે આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણવિદ્ અને ક્ષમતાકેન્દ્રી શિક્ષણ(એમ.એલ.એલ.)ના પ્રણેતા ડૉ. શ્રી રવીન્દ્ર દવે તેમજ ગુજરાતમાંથી તજજ્ઞો અને આ પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકો, સંપાદકો અને સમીક્ષકો સાથે મુલાકાતો અને વિદ્વત્તાપૂર્ણ ચર્ચાઓ કરવામાં આવી હતી. આમ વિશિષ્ટ દોહનથી આ કાર્યને તપાસી/અભ્યાસીને સંપન્ન કર્યું છે.

ધોરણ અને એકમ પ્રમાણે મૂલ્યો નીચે પ્રમાણે અભિવ્યક્ત થાય છે.

ધોરણ : ૧		
૧	પરોપકાર ભાવના	જોડકણું : એક હતી શકરી, તેણે પાળી બકરી, શકરી ગઈ ફરવા, બકરી ગઈ ચરવા, ફરીને આવી શકરી, દીઠી નહીં બકરી; રડવા લાગી શકરી, આવી પહોંચી બકરી. હસવા લાગી શકરી. (પાન નં. ૭૧)

૨	સહકારએક બચ્ચાને યુક્તિ સૂઝી. તે ઝાડની ડાળી પકડીને લટક્યું. તેની પૂંછડી પકડી બીજું બચ્ચું લટક્યું. આમ, એક પછી એક પૂંછડી પકડીને લટકવા લાગ્યાં. છેલ્લું બચ્ચું પાણી સુધી પહોંચ્યું..... (પાન નં. ૭૩)
૩	દયાછોકરો બોલ્યો, “મારે મેળામાં જવું છે. મારું કોઈ નથી. કોની આંગળી ઝાલી હું મેળામાં જાઉં ?” પેલા દયાળુ માણસે છોકરાને કહ્યું, “બેટા, મારી આંગળી ઝાલી લે. આજથી તું મારો બેટો છે. હું તારો બાપ છું.”..... (પાન નં. ૭૬)
૪	બ્રાતૃભાવ	કાવ્ય : ‘સરઘસ’ (પાના નં. ૭૮)

સરઘસ

ચાલો જોવા, ચાલો જોવા, નવી જાતનું સરઘસ જાય,
ભાતભાતના સૂર-તાલમાં જાતજાતનાં ગીતો ગાય.
સૌની આગળ ચકલી ચાલે ગીત ગાતી ચીંચીંચીં,
કલબલ કરતી કાબર પાછળ, બતકબાઈ કરતાં કીંકીં.
મે... આઉં કરતો મોર ચાલતો, કા... કા... કરતાં કાગભાઈ,
કૂઝી...કૂઝી... કોયલ ગાતી, કૂકડે...કૂક કૂકડાભાઈ.
મિયાઉં મિયાઉં બિલ્લી ગાતી, હાઉ હાઉ કરતા કૂતરાભાઈ,
બેં બેં...બેં બેં બકરી ગાતી, હોંચી હોંચી ગધ્યાભાઈ.
ઈં હીંહીંહીં ઘોડો કરતો, હૂકી હૂકી શિયાળભાઈ,
હૂપ હૂપ કરતા વાંદરાભાઈ ને અંભાં અંભાં ગાતી ગાય.
છોકરાંઓને ગમ્મત થઈ ગઈ, જોવા જેવું સરઘસ જાય,
ભાતભાતના સૂર-તાલમાં જાતજાતનાં ગીતો ગાય.

૫	અનુશાસનથોડો સમય ગયો પછીથી પુલ પર બે બકરીઓ સામસામેથી આવી. પુલની અધવચ્ચે બન્ને ભેગી થઈ. બન્ને બકરીઓ સમજુ હતી. તેઓ કૂતરાની જેમ ઝઘડી નહીં. પહેલાં એક બકરી નીચે નમીને બેસી ગઈ. બીજી બકરી તેના પરથી સાચવીને પસાર થઈ ગઈ..... (પાન નં. ૮૧)
---	---------	--

૬	જિજ્ઞાસાવૃત્તિ	કાવ્ય : ‘અજબ જેવી વાત છે !’ (પાન નં. ૮૩)
---	----------------	--

અજબ જેવી વાત છે !

નાની મારી આંખ, એ જોતી કાંક કાંક,
એ તે કેવી અજબ જેવી વાત છે !

નાક મારું નાનું, એ સૂંઘે ફૂલ મઝાનું,
એ તે કેવી અજબ જેવી વાત છે !

નાના મારા કાન, એ સાંભળે દઈ ધ્યાન,
એ તે કેવી અજબ જેવી વાત છે !

નાનું મોઢું મારું, એ બોલે સારું સારું,
એ તે કેવી અજબ જેવી વાત છે !

નાના મારા હાથ, એ તાળી પાડે સાથ,
એ તે કેવી અજબ જેવી વાત છે !

પગ મારા નાના, એ ચાલે છાનામાના,
એ તે કેવી અજબ જેવી વાત છે !

૭	હિંમતએક દિવસની વાત છે. થોડા સૈનિકો સીતાજીની ઝૂંપડી પાસેથી જતા હતા. આગળ એક સફેદ ઘોડો હતો. ઘોડો ઘણો સુંદર હતો. લવ અને કુશ બહાર
---	-------	--

		રમતા હતા. તેમણે ઘોડો જોયો. તેમને તે ગમી ગયો. તેમણે ઘોડાને પકડી ઝાડ સાથે બાંધી દીધો... (પાન નં. ૮૫)
	આજ્ઞાપાલનસીતાજીએ બન્નેને કહ્યું, “આ તમારા પિતાજી છે. તેમને વંદન કરો.” બન્ને પિતાજીને પગે લાગ્યા..... (પાન નં. ૮૬)
૮	સૂઝ	કાવ્ય : ‘ચાલોને, રમીએ હોડી હોડી’ (પાન નં. ૮૮)

ચાલોને, રમીએ હોડી હોડી

ચાલો ચાલોને રમીએ હોડી હોડી.

વરસ્યો વરસાદ ખૂબ આજે મુશળધાર.

ઝરણાં નાનાં જાય દોડી દોડી....

ચાલોને રમીએ૦

બાપુનાં છાપાં નક્કામાં થોથાં,

કાપીકૂપીને કરીએ હોડી....

ચાલોને રમીએ૦

સાદી સઢવાળી, નાની ને મોટી,

મૂકીએ પવનમાં છોડી છોડી....

ચાલોને રમીએ૦

ખાલી રાખેલી ઊંધી વળે તો,

પાંદડાં ને ફૂલ ભરું તોડી તોડી...

ચાલોને રમીએ૦

જાશે દરિયાપાર પરીઓના દેશમાં,

સૌથી પહેલી દોસ્ત મારી હોડી...

ચાલોને રમીએ૦

ધોરણ : ૨		
૧	વિશ્વપ્રેમ	કાવ્ય : 'પિતા, અમે તુજ બાળકો' (પાન નં. ૧)

પિતા, અમે તુજ બાળકો

પિતા, અમે તુજ બાળકો,
ચલાવ ઝાલી હાથ.

કર જોડી સૌ માંગીએ,
નિત તારો સંગાથ.

જગમાં સૌ સુખિયાં હજો;
સાજાં રહો સદાય;

ભલું હજો સૌ કોઈનું;
દુઃખ હજો ન જરાય.

સુણીએ રૂડું કાનથી;
રૂડું નીરખો નેણ;

હાથે રૂડાં કામ હો;
રૂડાં નીસરો વેણ.

૨	આત્મવિશ્વાસશિયાળે મનમાં વિચાર્યું. કોઈ યુક્તિ કરીને આ કાગડાની ચાંચમાંની પૂરી પડાવી લઉં..... (પાન નં. ૪)
	સંયમકાગડો આ સાંભળી તાનમાં આવી ગયો. તે 'કા-કા-કા' કરી ગાવા લાગ્યો..... (પાન નં. ૫)
૩	ત્યાગ/સાદગીગાંધીજીને ગરીબ લોકો ખૂબ વહાલા હતા. બાપુ નાની પોતડી પહેરતા અને ઝૂંપડી જેવા મકાનમાં રહેતા..... (પાન નં. ૭)
	દેશપ્રેમબાપુ કહે, “પણ મારે એક પહેરણથી ન ચાલે. આપણા દેશમાં કેટલા બધા લોકો છે. એમાંથી ઘણા પાસે પહેરણ નથી.”..... (પાન નં. ૮)
૪	શરીરશ્રમ ગૌરવ	કાવ્ય : ‘મેહુલો’ (પાન નં. ૧૦)

મેહુલો

આવ રે મેહુલા ! આવ,

મેહુલા, અષાઢના રે !

ઘેરી ઘેરી વાદળી જળે ભરી રે,

વરસી ઝરમર જાય,

મેહુલા, અષાઢના રે ! આવ રે૦
ઝબકે ઝબઝબ વીજળી રે !
વાદળ ધમધમ થાય;
મેહુલા, અષાઢના રે ! આવ રે૦
નદીએ પાણી રેલશે રે !
ધરતી ડૂબડૂબ થાય;
મેહુલા, અષાઢના રે ! આવ રે૦
ખેતર ખેડૂત વાવશે રે !
કપાસ ને કણ થાય;
મેહુલા, અષાઢના રે ! આવ રે૦

૫	સ્વાવલંબનબચ્ચું પાણીમાં અંદર ગયું. પછી બહાર આવ્યું. પછી તરવા લાગ્યું. એને તરતાં આવડી ગયું.....(પાન નં. ૧૫)
	પ્રકૃતિપ્રેમ	‘બતક એને તળાવને કાંઠે લઈ ગઈ. એમાં કમળનાં ફૂલો હતાં, શિંગોડીના વેલા હતા. માછલીઓ હતી.’ (પાન નં. ૧૪)
૬	મૈત્રીભાવના	કાવ્ય : ‘ફેરફેરડી’ (પાન નં. ૧૯)

ફેરફેરડી

અમે ફેરફેરડી ફરતાં'તાં,

અમે ગોળફેરડી ફરતાં'તાં,

ફેરફેરડી ફરતાં ફરતાં,

પડી જવાની કેવી મજા !

ભાઈ, પડી જવાની કેવી મજા !

અમે સાતતાળી રમતાં'તાં,

અમે દોટંદોટા કરતાં'તાં,

દોટંદોટા કરતાં કરતાં,

પકડાઈ જવાની કેવી મજા !

ભાઈ, પકડાઈ જવાની કેવી મજા !

અમે આંબલીપીપળી રમતાં'તાં,

અમે ઝાડે ઝાડે ચડતાં'તાં,

ઝાડે ઝાડે ચડતાં ચડતાં,

પડી જવાની કેવી મજા !

ભાઈ, પડી જવાની કેવી મજા !

અમે ઉંદર-બિલ્લી રમતાં'તાં,

અમે ચૂંચૂં મ્યાઉંમ્યાઉં કરતાં'તાં

ચૂંચૂં મ્યાઉંમ્યાઉં કરતાં કરતાં,

નાસી જવાની કેવી મજા !

ભાઈ, નાસી જવાની કેવી મજા !

અમે સંતાકૂકડી રમતાં'તાં,

અમે સંતાકૂકડી રમતાં'તાં,

સંતાકૂકડી રમતાં રમતાં,

સંતાઈ જવાની કેવી મજા !

ભાઈ, સંતાઈ જવાની કેવી મજા !

૭	દયાએમણે નોકરને કહ્યું, “ભાઈ, તાપ વધુ છે. રસ્તો લાંબો છે. આપણે વારાફરતી ઊંટ પર બેસીશું.” (પાન નં. ૨૩)
	વ્યક્તિગૌરવ ભાવનાહજરત ઉમર બોલ્યા, “શું તું માણસ નથી ? મારા પગ થાકે અને તારા ન થાકે ? હું કહું છું, તેમજ કરવાનું છે. આપણે વારાફરતી ઊંટ પર બેસવાનું છે.” (પાન નં. ૨૩)
	ધર્મભાવનાહજરત ઉમરે કહ્યું, “રણમાં નિયમ પાળવો અને શહેરમાં ન પાળવો ? શું રણમાં ખુદા છે અને શહેરમાં નથી ?”..... (પાન નં. ૨૩)
૮	શ્રમ ભાવનાઆથી તેણે કૂદકા મારવા માંડ્યા. એક કૂદકો માર્યો, પણ દ્રાક્ષને ન પહોંચાયું. પછી તો વધુ જોર કરી બે-ત્રણ કૂદકા માર્યા..... (પાન નં. ૨૭)

૯	જીવદયા	કાવ્ય : 'ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે' (પાન નં. ૩૦)
---	--------	--

ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે

આવો પારેવાં, આવો ને ચકલાં,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

આવો ને કાગડા, આવો ને હોલાં,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

આવો ને મોરલા, આવો ને ઢેલડ,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

આવો પોપટડા, મેનાને લાવજો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

આવો કાબરબાઈ, કલબલ ના કરશો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

બંટી ને બાજરો, ચોખા ને બાવટો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

ધોળી છે જાર ને ઘઉં છે રાતડા,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

નિરાંતે ખાજો, આનંદે ખેલજો,
ચોકમાં દાણા નાખ્યા છે.

૧૦	સંઘભાવનાપછી પીપળનાં પાનની પિપૂડીઓ વગાડતા પાછા આવીએ. પાછાં આવતાં ગાડી બનાવીને આવીએ. એકબીજાને પાછળથી પકડીએ. એક જણ એન્જિન બને. ગાડીમાં માલ ભરાય. કાતરા, ગૂંદાં, લિંબોળી. છેલ્લું સ્ટેશન લીમડા ગામ. ત્યાં બધાં ઊતરે. માલ પણ ઊતરે. ડબાના ઢાંકણાંના ત્રાજવાં બનાવીએ. માલ તોલીએ. સરખી વહેંચણી થાય. પછી ખાતાં-ખાતાં ગીતો ગાતાં ઘેર જઈએ..... (પાન નં. ૩૫)
	પર્યાવરણ સુરક્ષાઆ બધાં ઝાડ અમારાં સૌનાં મિત્ર છે..... (પાન નં. ૩૫)
૧૧	પ્રકૃતિપ્રેમ	કાવ્ય : ‘મારો છે મોર’ (પાન નં. ૩૮)

મારો છે મોર

મારો છે મોર, મારો છે મોર;

મોતી ચરંતો મારો છે મોર.

મારી છે ઢેલ, મારી છે ઢેલ;

મોતી ચરંતી મારી છે ઢેલ.

મારો છે મોર, મારો છે મોર;
 ડાળોમાં બેસનાર મારો છે મોર.
 મારી છે ઢેલ, મારી છે ઢેલ;
 ડાળોમાં બેસનાર મારી છે ઢેલ.
 મારો છે મોર, મારો છે મોર;
 રાજાનો માનીતો મારો છે મોર.
 મારી છે ઢેલ, મારી છે ઢેલ;
 રાણીની માનીતી મારી છે ઢેલ.
 બોલે છે મોર, બોલે છે મોર;
 સોનાને ટોડલે બોલે છે મોર.
 બોલે છે ઢેલ, બોલે છે ઢેલ;
 રૂપાને પારણે બોલે છે ઢેલ.

૧૨	જિજ્ઞાસાવૃત્તિબાપુજી અને લક્ષ્મી લીમડા પાસે ગયાં. લક્ષ્મીએ પૂછ્યું, “બાપુજી, છાલ એટલે શું ?”..... (પાન નં. ૪૧)
	સહિષ્ણુતા	લક્ષ્મીએ બાને પૂછ્યું, “બા, ઝાડને વાગે ત્યારે શેની દવા લગાડે ? ઝાડને વાગતું હશે ને !” (પાન નં. ૪૧)
૧૩	પ્રાણીપ્રેમ	કાવ્ય : ‘ખિસકોલી’ (પાન નં. ૪૪)

ખિસકોલી

તું અહીંયાં રમવા આવ, મજાની ખિસકોલી !
તું દોડ, તને દઉં દાવ, મજાની ખિસકોલી !
તું કેવી હસે ને રમે, મજાની ખિસકોલી !
તારા કૂદકા તો બહુ ગમે, મજાની ખિસકોલી !

તું જ્યારે ખિલખિલ ગાય, મજાની ખિસકોલી !
તારી પૂંછડી ઊંચી થાય, મજાની ખિસકોલી !
તારે અંગે સુંદર પટા, મજાની ખિસકોલી !
તારી ખાવાની શી છટા, મજાની ખિસકોલી !

તું ઝાડે-ઝાડે ચડે, મજાની ખિસકોલી !
કહે, કેવી મજા ત્યાં પડે, મજાની ખિસકોલી !
બહુ ચંચળ તારી જાત, મજાની ખિસકોલી !
તું ઉંદરભાઈની નાત, મજાની ખિસકોલી !

૧૪	ચતુરાઈવાંસળીવાળો કાંઈ બોલ્યો નહિ. વાંસળી લઈ તેણે વગાડવા માંડી. વાંસળી વાગી પછી પૂછવું જ શું ? એક છોકરું બહાર આવ્યું, બીજું છોકરું
----	--------	---

		બહાર આવ્યું, ત્રીજું છોકરું બહાર આવ્યું. બધાં છોકરાં બહાર આવ્યાં. (પાન નં. ૪૯)
૧૫	આત્મવિશ્વાસ	કાવ્ય : ‘ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ’ (પાન નં. ૫૩)

ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ

બા, મને ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ.
મારી ચપટી વાગે છે પટ્ટ પટ્ટ પટ્ટ,
જાણે ફૂટે બંદૂકડી ફટ્ટ ફટ્ટ ફટ્ટ,
પેલી બિલાડી ભાગે છે ઝટ્ટ ઝટ્ટ ઝટ્ટ.
બા, મને બિલ્લી ભગાડતાં આવડી ગઈ.
તું કપડાં ધુએ ભલે ધબ્બ ધબ્બ ધબ્બ,
હું પાણીમાં નહિ કરું છબ્બ છબ્બ છબ્બ,
મારી ચપટી ભીંજાઈ જાય ડબ્બ ડબ્બ ડબ્બ.
બા, મને મુઠ્ઠી રમાડતાં આવડી ગઈ.
બા, મને ચપટી વગાડતાં આવડી ગઈ.

૧૬	સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની કદરબધાં જ વહેલાં ઊઠી ગયાં હતાં. બા આંગણું વાળતી હતી. કાકી અને બહેન રંગોળી પૂરતાં હતાં. બાપુજી બારણે તોરણ બાંધતા હતા..... (પાન નં. ૫૫)
	ધર્મનિરપેક્ષતાકેટલાક લોકોનું બેસતું વરસ ચૈત્ર મહિનામાં હોય; ખ્રિસ્તી લોકોનું જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે હોય છે. પારસીઓનું બેસતું વરસ એટલે નવરોજનો તહેવાર. મુસ્લિમોનું નવું વરસ તો મહોરમ..... (પાન નં. ૫૬, ૫૭)
૧૭	જીવદયા	કાવ્ય : 'દઈશ' (પાન નં. ૬૦)

દઈશ

ચકલી તે ચાંચ મહીં લાવી તણખલું

નીડ એને બાંધવા દઈશ.

કાગડોય લાવ્યો છે પૂરીનું બટકું,

નિરાંતે ખાવા હું દઈશ.

નાની આ બાલદી, પાણી ભરેલ છે,

કાબરને ના'વા હું દઈશ.

પેલી અટારીએ બેસે જો પોપટો,

મીઠું-મીઠું બોલવાનું કહીશ.
 ગાદલું પડ્યું છે આ પહોળા પલંગમાં,
 બિલ્લીને પોઢવા હું દઈશ.
 મારી સંગાથે પેલા ડાઘિયાને તેડીને,
 બાગ મહીં ફરવાને જઈશ.
 મારા જો આંગણમાં ગાવલડી આવશે,
 મમ્મીની લાડુડી દઈશ.
 કોઈ રે મદારી જો રીંછ લઈ આવશે,
 પપ્પાની પાવલી હું દઈશ.

૧૮	શરીરશ્રમ ભાવના, સામાજિક જવાબદારીનું ભાનહવે બકરીએ તો ગોળની ભેલીથી ભીંતો બાંધી. શેરડીના સાંઠાનું છાપરું બાંધ્યું. તેનાથી જ ટેકા માટે થાંભલાય કર્યા. કાચલીઓ નળિયાંની જેમ ગોઠવી. ભટ્ટાંઓએ પણ નાનીમોટી મદદ કરી..... (પાન નં. ૬૪)
	અનુરાગહવે શું થાય ? તે પોતાનાં વહાલાં ભટ્ટાં માટે ખૂબ રડી. પેલા ભટ્ટાંને છાતીએ વળગાડીને બેસી રહી. ત્યાર પછી આ ભટ્ટાંને કદી એકલું ન મૂકતી..... (પાન નં. ૬૬)

૧૯	બ્રાતૃભાવ, મૈત્રીભાવના	કાવ્ય : 'હું રે બનું, બહેન' (પાન નં. ૭૦)
----	---------------------------	--

હું રે બનું, બહેન

હું રે બનું, બહેન ! વાડીનો મોરલો,
આંબાની કોયલ તું થા રે, બહેન !
તું મારી બહેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બહેન ! રૂડો ડોલરિયો,
મીઠી ચમેલડી તું થા રે, બહેન !

તું મારી બહેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બહેન ! બપાનો ડગલો,
બાપાની લાકડી તું થા રે, બહેન !
તું મારી બહેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બહેન ! બાનો ઘડૂલો,
બાની ઈંઢોણી તું થા રે, બહેન !

તું મારી બહેન ને હું તારો ભાઈ.

હું રે બનું, બહેન ! બાપુનો રેંટિયો,
બાપુની પીંજણ તું થા રે, બહેન !
તું મારી બહેન ને હું તારો ભાઈ.

૨૦	આજ્ઞાપાલનગુરુજીએ શિષ્યોને ગાબડું પૂરવાની આજ્ઞા કરી. શિષ્યો ઘણાં પથ્થર, કાંકરા અને માટી લાવ્યા. એમણે ગાબડું પૂરી દીધું..... (પાન નં. ૭૫)
	ફરજપાલન, સહનશક્તિતમે અમને કહ્યું હતું કે ડાંગરના પાકને પાણી જોઈએ. ડાંગરના ક્યારડામાંથી પાણી વહી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખજો. હું આશ્રમમાં ખબર આપવા આવું ત્યાં સુધી બધું પાણી વહી જાય. એટલે હું આડો સૂઈ ગયો. પાણી અટકી ગયું..... (પાન નં. ૭૫)

ધોરણ : ૩		
૧	કૃતજ્ઞતાઅરેરે ! જે પગ મને નકામો લાગતા હતા, તે મને ખરે વખતે ખપ લાગ્યા..... (પાન નં. ૨)
	અન્ય સમૂહોની ગણનાઆપણે બાવળ જેવાને નકામો ગણી કપાવા દીધો. તેનાં આ ફળ. આપણે જ માંહોમાંહે જુદાઈ રાખીને ચાલ્યાં..... (પાન નં. ૩)

૨	પ્રકૃતિપ્રેમકબૂતરો હંમેશાં ટોળામાં જ રહે. એ ટોળામાં ઊડી આવીને ચણ ચણતાં જાય. ઘૂઘૂ... ઘૂઘૂ કરતાં જાય ને ડોક હલાવી ભાતભાતના ચાળા કરતાં જાય. ચણ ચણતાં-ચણતાં કોઈ વાર પાંખો પહોળી કરે, સૂરજનો તડકો માણે ને ગોળ-ગોળ ફરે. કોઈ વાર વળી છાતી કાઢીને કોઈ સૈનિક રુઆબભરે કૂચ કરતો હોય એમ ચાલે !..... (પાન નં. ૧૦, ૧૧)
૩	બ્રાતૃભાવહંસો લાકડી લઈ આવ્યા. ચાંચો વડે છેડા પકડ્યા. કાચબાભાઈએ મોં વડે લાકડી પકડી..... (પાન નં. ૧૭)
	વિવેકબુદ્ધિકાચબાભાઈએ આ જોયું ને એમને વાતો કરવાનું મન થયું..... (પાન નં. ૧૮)
૪	સમાનતા ભાવના	કાવ્ય : ‘નાનો-મોટો’ (પાન નં. ૨૩)

નાનો-મોટો

તું નાનો, હું મોટો

એવો ખ્યાલ જગતનો ખોટો;

આ નાનો, આ મોટો-

એવો મૂરખ કરતા ગોટો.

ખારા જળનો દરિયો ભરિયો,

મીઠા જળનો લોટો;

તરસ્યાને તો દરિયાથીયે

લોટો લાગે મોટો.

નાના છોડે મહેકી ઊઠે

કેવો ગુલાબગોટો !

ઊંચા-ઊંચા ઝાડે તમને

જડશે એનો જોટો ?

મન નાનું તે નાનો,

જેનું મન મોટું તે મોટો.

૫	સ્વતંત્રતારાજકુમારો ક્યારેક સાતતાળી રમે, ક્યારેક સંતાકૂકડી. તેઓ આમલીપીપળી બહુ રમે. વાંદરાની જેમ ઝટઝટ ઝાડ પર ચઢવાનું, ને એક ડાળથી બીજી ડાળે કૂદવાનું..... (પાન નં. ૨૮)
---	------------	--

	ચિત્તશુદ્ધિમાતાએ એને ઠંડો પાડ્યો, “દીકરા શાન્ત થા, ક્રોધથી બુદ્ધિ બગડે છે. કૌરવોને ભગવાન પૂછશે. તું એમને માફ કર. શાન્ત થા. વેરનો તો કોઈ અંત જ નથી.”..... (પાન નં. ૩૦)
૬	પૂજ્યભાવપછી તેમણે આસન પર બેઠેલાં માતાપિતાની પૂજા કરી, અને તેમની પ્રદક્ષિણા શરૂ કરી. પોતે ફરતા જાય છે ને બોલતા જાય છે. “માતા દેવ છે. પિતા દેવ છે.”..... (પાન નં. ૩૭)
	ભક્તિદુનિયામાં સૌથી મોટું તીર્થ મા-બાપ છે. મેં એ તીર્થની અડસઠવાર પ્રદક્ષિણા કરી છે. મારી અડસઠ તીર્થની યાત્રા પૂરી થઈ..... (પાન નં. ૩૭)
	ન્યાયબુદ્ધિતમે બેઉ એક સાથે નીકળીને આખી દુનિયા ફરી આવો. અડસઠ તીર્થ કરી આવો. બેમાં જે પહેલો ઘેર આવે તે જબરો..... (પાન નં. ૩૬)
૭	પ્રકૃતિપ્રેમ	કાવ્ય : ‘વા વા વંટોળિયા’ (પાન નં. ૪૩)

વા વા વંટોળિયા

વાયરા વનવગડામાં વાતા'તા

વા વા વંટોળિયા !

હાં રે અમે વગડા જાતાં'તાં

વા વા વંટોળિયા !

ગાડાં દોડે, ઘૂઘરા બોલે,

બળદ કેરાં શિંગડાં ડોલે !

હાં રે અમે એકસાથ સાથ મળી ગાતાં'તાં

વા વા વંટોળિયા !

ધોમ ધખેલો, આભ તપેલો,

ગરમી તણી ગાર લીંપલા,

હાં રે અમે ઊની ઊની લૂ મહીં નાહતાં'તાં

વા વા વંટોળિયા !

૮	ચતુરાઈ/ શિષ્ટાચારરાણાએ તેના જવાબમાં દૂધથી છલોછલ ભરેલો પ્યાલો આપ્યો..... (પાન નં. ૪૮) પારસીઓના આગેવાને દૂધનો પ્યાલો હાથમાં લીધો. તેમાં તેણે ધીરે- ધીરે થોડી સાકર નાંખી..... (પાન નં. ૪૮)
---	----------------------	--

	નાગરિક ભાવનાત્યારથી પારસીઓ ગુજરાતમાં ગુજરાતી થઈને રહે છે. તેમણે ગુજરાતીને પોતાની માતૃભાષા ગણી છે. તેઓ કોઈપણ ગુજરાતીની જેમ જ વહાલથી ગુજરાતને ચાહે છે..... (પાન નં. ૪૮, ૪૯)
૯	કરુણાપણ મેં જોયું કે પડોશીનો દીકરો ભૂખે મરી રહ્યો છે. એને મા નથી, બાપ માંદો છે. પોતે નાનો છે. એની મને દયા આવી. મેં હજની રકમ એને આપી દીધી..... (પાન નં. ૫૫)
૧૦	પ્રકૃતિપ્રેમ	કાવ્ય : ‘સાદ કરે છે !’ (પાન નં. ૬૦, ૬૧)

સાદ કરે છે !

સાદ કરે છે, દિલ હરે છે રે,

મને એ સાદ કરે છે રે !

ગામને પાદર રોજ બપોરે

ઝાડવાં કેરી ડાળ,

સાદ કરે છે સાંજને ટાણે

દૂરની ડુંગરમાળ ! - મને એ.

ભણવા ટાણે સાદ કરે છે

નાનકું એક તળાવ,

કામની વેળા રોજ બોલાવે

એક એવો છે ઢાળ ! - મને એ.

નદીઓ કેરી ભેખડ પેલી,

ખેતરો કેરી હાર,

સાદ કરે છે જંગલ-કેડી,

કેમ કરું હું વાર ? - મને એ.

આભ અડે જ્યાં દૂર જમીને

કોણ છુપાયું ત્યાં ?

રોજ ઇશારે એય બોલાવે;

આવ, અલ્યા ! અહીંયાં ! - મને એ.

૧૧	હિંમતપડવાનું કેવું ? અને કદાચ પડ્યા તો.... પડ્યા નથી કે ફરી ચઢ્યા નથી..... (પાન નં. ૭૦)
	રીતભાતઅરે કરોળિયાભાઈ તમારી વાતો તો અદ્ભુત છે. તમારી વાતોમાં અમને ખૂબ મજા પડી. ફરી પાછા વધારે વાતો સાંભળવા આવીશું..... (પાન નં. ૭૩)
૧૨	સાહસએક વખત એવું બન્યું કે નદીના વેગીલા વહેણમાં ત્રણ માણસો તણાયા. લોક કાંઠે ઊભું-ઊભું આ દૃશ્ય જુએ. એવામાં વીસેક વર્ષના એક યુવકે નદીમાં ઝંપલાવ્યું..... (પાન નં. ૭૮)

	સમાજસેવા ભાવનાવખત આવ્યે બીજાનું કામ પણ ઉમંગથી કરી આપે. ગામના મહોલ્લામાં કોઈ ડોસીમાને કાગળ લખાવવો હોય તો રવિશંકર તૈયાર. પોસ્ટઓફિસમાંથી કાગળ લઈ આવે, ડોસીમા કહે તે પ્રમાણે લખી આપે. અને ટપાલપેટીમાં નાખી આવે..... (પાન નં. ૭૮)
	સાદું જીવનસાદગી એ જ એમનો શણગાર. તેઓ ઓછામાં ઓછી ચીજવસ્તુઓથી ચલાવે..... (પાન નં. ૭૯)
	અન્ય વ્યક્તિ કે સમૂહો વિશેની ચિંતામહારાજે અનેકને ભણાવ્યા અને અનેકને સુધાર્યા. સુણાસર ગામમાં એક ઝૂંપડીમાં રહી મહારાજે ગામલોકની હાલત સુધારી..... (પાન નં. ૮૦)
૧૩	જિજ્ઞાસા	કાવ્ય : ‘હું તો પૂછું’ (પાન નં. ૮૭)

હું તો પૂછું

હું તો પૂછું કે મોરલાની પીંછીમાં

રંગ-રંગવાળી

આ ટીલડી કોણે જડી ?

વળી પૂછું કે મીંદડીની

માંજરી-શી આંખમાં
 ચકચકતી કીકીઓ કોણે મઢી ?
 હું તો પૂછું કે આંબલાની ટોચે
 જ્યાં હાથ ના પહોંચે
 ત્યાં કૂંપળો કોણે કરી ?
 વળી પૂછું કે ગાવડીના પેટે
 આ દૂધની
 ધોળી મીઠી ધાર કોણે ભરી ?
 હું તો પૂછું કે ચાંદાની થાળીમાં
 બકરી ને ડોસીની
 ઝૂંપડી કોણે મઢી ?
 વળી પૂછું કે આભની હથેળીમાં
 સૂરજની ભમતી
 ભમરડી કોણે કરી ?
 હું તો પૂછું કે પોપચે મઢેલી આ
 દસ દિશ દેખંતી
 આંખ મારી કોણે કરી ?
 વળી પૂછું કે નવલખ તારે
 મઢેલી આ
 આભલાની ચૂંદડી કોણે કરી ?

૧૪	જિજ્ઞાસાવૃત્તિમાણસને સૌથી પહેલી જરૂર ખોરાકની છે. તો ખોરાક પર એની શી અસર થશે ? આજે આપણે ઘણી વાનીઓ લોટમાંથી બનાવીએ છીએ. રોટલા, રોટલી, પૂરી, ઢેબરાં, શીરો વગેરે. પણ જો દુનિયામાંથી પૈડું ચાલ્યું જાય તો બધી વાની પણ ચાલી જાય. તમને થશે, શાથી ? તો સાંભળો. અનાજ દળાય છે. હાથની કે સંચાની ઘંટીમાં. એટલે કે ઘંટી માટે પૈડાં જોઈએ જ. પણ પૈડાં જતાં ઘંટી પણ જાય. ઘંટી વિના આપણે બધાં અનાજ આખાં જ બાફીને ખાવાં પડે. બધો લોટ એ રીતે વાટીને તૈયાર કરવો પડે. તો એ કેવી આફત થઈ પડે ?.....(પાન નં. ૯૨)
૧૫	ધૈર્ય/ચતુરાઈ	કાવ્ય : ‘સિંહની પરોણાગત’ (પાન નં. ૧૦૦)

સિંહની પરોણાગત

રીંછ એકલું ફરવા ચાલ્યું, હાથમાં લીધી સોટી;

સામે રાણા સિંહ મળ્યા રે, આફત આવી મોટી.

ઝૂકીઝૂકી ભરી સલામો, બોલ્યું મીઠાં વેણ;

“મારે ઘેર પધારો રાણા ! રાખો મારું કહેણ.

હાડ-ચામડાં બહુબહુ ચૂંથ્યાં, ચાખોજી મધ મીઠું;
નોતરું દેવા ખોળું તમને, આજે મુખડું દીઠું !”

રીંછ જાય છે આગળ, એના પગ ધબધબ,
સિંહ જાય છે પાછળ, એની જીબ લબલબ.

“ઘર આ મારું, જમો સુખેથી મધની લૂમેલૂમ.”

ખાવા જાતાં રાણાજીએ પાડી બૂમેબૂમ.

મધપૂડાનું વન હતું એ; નહીં માખોનો પાર;

બટકું પૂડો ખાવા જાતાં વળગી લારોલાર !

આંખે, મોઢે, જીભે, હોઠે ડંખ ઘણેરા લાગ્યા;

“ખાધો બાપ રે !” કરતા ત્યાંથી વનરાજ તો ભાગ્યા.

રીંછ એકલું ફરવા ચાલ્યું, હાથમાં લીધી સોટી,

સામે રાણા સિંહ મળ્યા’તા, આફત ટાળી મોટી !

૧૬	જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સજ્જતા શિસ્તપાલનઅમે સૂવા જતાં પહેલાં નીચે ખીણ તરફ નજર નાખી તો અચરજ થયું. ડાંગીઓનાં છૂટાંછવાયાં ઝૂંપડામાં ટમકતાં ફાનસનાં રંગીન અજવાળાં જાણે આકાશના તારા ખીણમાં નીચે ઊતર્યા હોય એવો દેખાવ જમાવતાં હતાં.....(પાન નં. ૧૦૯)
----	---------------------------------------	---

૧૭	અનુરાગદી ઊગે ને સસલો-સસલી નીકળી પડે ચારો ચરવા. બચ્ચાંને રાખે બખોલમાં. નીકળતી વખતે બચ્ચાંને કહે, “આઘાંપાછાં થાશો નહિ, બખોલ બહાર નીકળશો નહિ.”.....પાન નં. ૧૧૪)
	દીર્ઘદષ્ટિથોર-બાવળનો ભરોસો નહિ. ખરે ટાણે દગો દે. પારકું એ પારકું..... (પાન નં. ૧૧૫)
૧૮	જિજ્ઞાસા	કાવ્ય : ‘મહાસાગર’ (પાન નં. ૧૨૦)

મહાસાગર

ખારાં-ખારાં ઊસ જેવાં

આછાં-આછાં તેલ,

પોણી દુનિયા ઉપર એવાં

પાણી રેલમછેલ !

આરો કે ઓવારો નહીં,

પાળ કે પરથારો નહીં,

સામો તો કિનારો નહીં.

પથરાયા એ જળભંડાર સભર ભર્યા !

આભના સીમાડા પરથી,

મોટા-મોટા તરંગ ઊઠી,

વાયુવેગે આગળ ધાય,

ને અથડાતા-પછડાતા જાય !

ઘોર કરીને ઘૂઘવે,
ગરજે સાગર ઘેરે રવે !
કિનારાના ખડકો સાથે,
ધિંગામસ્તી કરતો-કરતો,
ફીણથી ફૂંકાડા કરતો,
ઓરો આવે, આઘો થાય,
ને ભરતી-ઓટ કરતો જાય !

ઊંડો-ઊંડો ગજબ ઊંડો !
માણસ ડૂબે ! ઘોડા ડૂબે !
ઊંચાં ઊંચાં ઊંટ ડૂબે !
હાથી જેવાં તૂત ડૂબે !
કિલ્લાની કિનાર ડૂબે !
તાડ જેવાં ઝાડ ડૂબે !
મોટા-મોટા પહાડ ડૂબે !
ગાંડો થઈને રેલે તો તો
આખી દુનિયા જળબંબોળ જળબંબોળ !

વિશાળ લાંબો પહોળો ઊંડો
એવો મોટો ગંજાવર !
એના જેવું કોઈયે ન મળે !
મહાસાગર તો મહાસાગર !

૧૯	ઋણભાવવખત જતાં કુંભાર દમ્પતીને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો. બાઈએ ગામના પંચ મારફતે મિલકતના બે ભાગ કરાવ્યા. મેકરણદાદાની જગાએ જઈ તે બોલી, “દાદા આમાંથી ઠીક લાગે તે એક ભાગ લઈ લો.”..... (પાન નં. ૧૨૬)
	માનવતામેકરણદાદાની આ ફરતી પરબ સવારથી સાંજ સુધી રણમાં ભમે. તરસથી અકળાયેલા વાટભૂલ્યા મુસાફરોનો જીવ બચાવે..... (પાન નં. ૧૨૭)
	પ્રાણીપ્રેમસાંજ પડે અને બન્ને દાદા પાસે પાછા ફરે. દાદા બન્નેને હેતથી થાબડે અને ખવરાવે.....
૨૦	જિજ્ઞાસાવૃત્તિ	ઉખાણાં (પાન નં. ૧૩૩)

ઉખાણાં

૧. છીછરી તલાવડી છીછરી પાળ,
પાણી ન રહે પૈસા ભાર
૨. કાળી-ધોળી કાબરી નગરી જોતી જાય,
લાખ્ખો રૂપિયા આપતાં મૂલ ન એનું થાય !
૩. રાતાં-રાતાં રતનજી, ઉપર લીલાં પાન,
મૂળાના તો સગા ભાઈ, અથાણામાં માન !

૪. પડી-પડી પણ ભાંગી નહિ, કટકા થયા બે-ચાર,
વગર પાંખે ઊડી ગઈ, પંડિત કરો વિચાર !
૫. ચાલે છે પણ ચરણ નહિ, ઊડે પણ નહિ પાંખ,
લાખે છાયો નવ રહે, સહુ કો દેખે આંખ !
૬. આમ જાઉં-તેમ જાઉં, જ્યાં જાઓ ત્યાં સાથે થાઉં,
નાનો થાઉં-મોટો થાઉં, ઊંઘી જાઓ તો સંતાઈ જાઉં !
૭. શરીર નહિ પણ જન્મે ખરી,
મોં નહિ પણ કરે અવાજ,
જન્મી એવી ઝટ મરે,
ચતુર, કરો વિચાર.

ધોરણ : ૪		
૧	સમાનતા બંધુત્વ	કાવ્ય : ‘એક જ ડાળનાં પંખી’ (પાન નં. ૧)

એક જ ડાળનાં પંખી

એક જ ડાળનાં પંખી,

અમે સહુ એક જ ડાળનાં પંખી.

વિહરીએ કદી આભમાં ઊંચે,

ઊડી ઊડી કદી આવીએ નીચે,

કિલ્લોલ કરતાં રહેતાં ઉમંગી. - એક જૉ

સુખમાં ને દુઃખમાં સાથે જ રહીએ,
લડીએ વઢીએ, કદી જુદાં જ થઈએ,

તોયે નિરંતર રહેતાં સંપી. - એક જૉ

ધરતીને ખોળે બાળ અમે સહુ,
કરીએ કુદરત-ગાન અમે સહુ,

જીવન કેરા પ્રવાસનાં સંગી. - એક જૉ

૨	સ્વચ્છતામારું મોં તમને બરોબર સાફ થયેલું લાગે છે કે નહિ એ કહોને..... (પાન નં. ૫)
	સમાનકલ્યાણબરોબર; નદીનું પાણી સૌ પશુ, પંખી, માણસ, જીવજંતુ સૌને માટે છે. મારા એકલા માટે નથી..... (પાન નં. ૬)
	કાર્યનિષ્ઠાનાનો છે એ વાત સાચી. પણ તેથી એ કાંઈ કામનો મટી જતો નથી. એ એને સ્થાને અત્યંત કામનો હતો. એને નાખી દેવાની શી જરૂર ?..... (પાન નં. ૭)
૩	લોકશાહી દષ્ટિદીકરા, હું સોમનાથની જાત્રાએ ગઈ ખરી. પરંતુ ત્યાં સોમનાથ નજીક આપણા રાજસેવકોએ જાત્રાળુ પાસેથી લેવાતો કર ઉઘરાવવા માટે કેટલાય લોકોને

		રોકેલા મેં જોયા. જેમનાથી કર નહોતો આપી શકાતો, તે બાપડા રોતા અને કકળતા પાછા વળતા હતા ! એ લોકોને જોઈને મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું..... (પાન નં. ૧૩)
	ન્યાયઆજથી સોમનાથની જાત્રાએ આવનારા લોકો પાસેથી કોઈએ કર ન લેવો..... (પાન નં. ૧૩)
૪	આત્મનિરીક્ષણ	કાવ્ય : ‘ઊંટ કહે’ (પાન નં. ૧૮)

ઊંટ કહે

ઊંટ કહે, “આ સમામાં વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં

ભૂતળમાં પશુઓ ને પક્ષીઓ અપાર છે.

બગલાની ડોક વાંકી, પોપટની ચાંચ વાંકી.

કૂતરાની પૂંછડીનો વાંકો વિસ્તાર છે.

વારણની સૂંઢ વાંકી, વાઘના છે નખ વાંકા,

ભેંસને તો શિર વાંકાં શિંગડાંનો ભાર છે.”

સાંભળી શિયાળ બોલ્યું, દાખે દલપતરામ,

“અન્યનું તો એક વાંકું, આપનાં અઢાર છે !”

૫	પ્રકૃતિપ્રેમમોર સાથે પણ એ એવા ચાળા જ કરે છે. ભલેને મોર એની તરફ જોઈજોઈને એને આખો દહાડો બોલાવ-બોલાવ કરે. પણ એ આવે જ નહિ અને પછી ઓચિંતો આવીને એટલા જોરથી એના પર હસતો કૂદી પડે કે મોરનાં સુંદર આંખોવાળાં પીંછાં ભીંજવી નાખે અને બિચારાની બધી શોભા બગાડી નાખે.....(પાન નં. ૨૩)
૬	અનુકંપા/ પ્રાણીપ્રેમસિદ્ધાર્થે દોડતા જઈને તેને ગોદમાં ઊંચકી લીધો. ઘાયલ થયેલા હંસને જોતાં તેની આંખોમાંથી ટપ ટપ કરતાં આંસુ સરી પડ્યાં..... (પાન નં. ૩૪)
	ન્યાયશુદ્ધોદને કહ્યું, “સિદ્ધાર્થે હંસને જિવાડ્યો છે, તેથી હંસ સિદ્ધાર્થનો છે.”..... (પાન નં. ૩૫)
	અહિંસાકેવું નિર્દોષ પંખી છે ! એને ઘાયલ કરતાં તારો જીવ કેમ ચાલ્યો ?..... (પાન નં. ૩૪)
૭	ભક્તિ	કાવ્ય : ‘શબરી’ (પાન નં. ૪૦)

શબરી

એક ભીલડીએ તપોવન સીંચ્યાં કે શબરી વનવાસી.

ડાળડાળે ફળફૂલ કંઈ હીંચ્યાં કે શબરી વનવાસી.

સર પંપાને કાંઠે રહેતી કે શબરી વનવાસી.

એ તો વાયરાને વાત કહેતી કે શબરી વનવાસી.

મારા રામજી અયોધ્યાથી આવે કે શબરી વનવાસી.

એને ક્રિયાં-ક્રિયાં ફળ બહુ ભાવે કે શબરી વનવાસી.

એણે તરુ-તરુ ભમી ફળ ચાખ્યાં કે શબરી વનવાસી.

મધમીઠાં તે વીણી-વીણી રાખ્યાં કે શબરી વનવાસી.

નીર પંપાનાં કેવાં તો ડહેક્યાં કે શબરી વનવાસી.

બધા ધરતીના કણ-કણ મહેક્યા કે શબરી વનવાસી.

ડાળ ઝાલીને દૂર-દૂર જોયું કે શબરી વનવાસી.

પછી હરખનું આંસુ એક લોહ્યું કે શબરી વનવાસી.

૮	પહેલ કરવીતૈયબજી કુટુંબચુસ્ત મુસલમાન હોવા છતાં ઘરમાં કે બહાર પડદો પાળતું નહીં. પડદાનો રિવાજ છોડવા અને છોડાવવામાં કુટુંબે આગળપડતો ભાગ લીધો છે..... (પાન નં. ૪૫)
	દેશદાઝઈ.સ. ૧૯૧૯ની સાલમાં પંજાબના જલિયાંવાલા બાગમાં અંગ્રેજ લશ્કરે હિંદીઓ ઉપર ગોળીઓ ચલાવી સેંકડો માણસોની કતલ કરી. આ બનાવે આપણા દેશમાં ઘણાંનાં જીવન પલટી નાખ્યાં..... (પાન નં. ૪૬)
	આરોગ્યમય જીવનનિર્મળ રહેલી કરણી અને ખુશમિજાજ સ્વભાવને કારણે અબ્બાસસાહેબ જીવ્યા ત્યાં સુધી તંદુરસ્ત રહ્યા..... (પાન નં. ૪૭)
૯	શાંતિ અને સ્વસ્થતાફકીર બોલ્યા, “અરે શેઠજી, હું તમને ખરું કહું છું કે, મેં તમારું ઊંટ જોયું જ નથી; પછી તેના ઉપર જવાહિરની તો વાત જ શી ?”..... (પાન નં. ૫૫)
	જિજ્ઞાસા/ સ્વાધ્યાયરાજાજી રહેમ કરીને પહેલાં મારી વાત સાંભળો. ખરેખર, મેં ઊંટ જોયું નથી. વાત એમ છે કે, હું વનવગડામાં કેટલાય વરસથી રહું છું. મને બધું અવલોકન કરીને જોવાની ટેવ છે.’ (પાન નં. ૫૫)

	ન્યાયરાજાએ ફકીરને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો અને તેની અવલોકનશક્તિનાં ખૂબ વખાણ કર્યા..... (પાન નં. ૫૬)
૧૦	સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની કદર	કાવ્ય : ‘લેને તારી લાકડી’ (પાન નં. ૬૨)

લેને તારી લાકડી

લેને તારી લાકડી ને લે ને તારી કામળી,
વાછરુ ચરાવવા નહીં જાઉં માવલડી.

માખણ તો બળભદ્રે ખાધું,
અમને આપી ખાટી છાશલડી. - લે ને

વૃંદાવનને મારગ જતાં
પગમાં ચૂભે છે ઝીણી કાંકરડી - લે ને

દાદુર, મોર, બપૈયા બોલે
ખીજવે છે કહી કાળી કરશનડી. - લે ને

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરધરના ગુણ,
ચરણ કમળ ચિત્ત રાખલડી. - લે ને

૧૧	કરુણાસહુને થયું કે આટલો નાનો છોકરો પંદર સોટીનો માર કેવી રીતે સહન કરી શકશે ?..... (પાન નં. ૭૦)
	ધૈર્ય/ સહનશક્તિપણ તે છોકરો તો જાણે કંઈ ન થયું હોય તેમ શાંત ઊભો હતો. આટલી મોટી સજા સાંભળી એ જરાય ગભરાયો નહીં, ડર્યો નહિ..... (પાન નં. ૭૦)
	દેશાભિમાન અગ્રસરતાચન્દ્રશેખર આઝાદ પણ ક્રાંતિકારી ચળવળમાં જોડાયા. તેમણે એક મંડળ બનાવી ક્રાંતિકારીઓનું સંગઠન કર્યું..... (પાન નં. ૭૧)
૧૨	હિંમત, સમાનહેતુકતારસ્તા વચ્ચે પથ્થરનો ખૂંટ વારંવાર નડતો હતો. આપણા જેવા કેટલાયને નડ્યો હશે. અંધારે કોઈના પગ પણ ભાંગ્યા હશે. તેને હચમચાવી કાઢવામાં રોકાયો હતો..... (પાન નં. ૮૦)
૧૩	હિંમત	કાવ્ય : 'ચારણકન્યા' (પાન નં. ૮૫, ૮૬)

ચારણકન્યા

સાવજ ગરજે !

વનરાવનનો રાજા ગરજે.
ગીરકાંઠાનો કેસરી ગરજે.
ઐરાવતકુળનો અરિ ગરજે.
કડ્ય-પાતળિયો જોદ્ધો ગરજે.
મ્હોં ફાડી માતેલો ગરજે.
જાણે કો જોગંદર ગરજે.
નાનો એવો સમદર ગરજે.

ક્યાં ક્યાં ગરજે ?

બાવળનાં જાળાંમાં ગરજે.
ડુંગરના ગાળામાં ગરજે.
કણબીના ખેતરમાં ગરજે.
ગામ તણ પાદરમાં ગરજે.
નદીઓની ભેખડમાં ગરજે.
ગિરિઓની ગોહરમાં ગરજે.
ઉગમણો આથમણો ગરજે.
ઓરો ને આઘેરો ગરજે !

થર થર કાંપે !

વાડામાં વાછડલાં કાંપે.
ફૂબામાં બાળકડાં કાંપે.
મધરાતે પંખીડાં કાંપે.
ઝાડ તણાં પાંદડલાં કાંપે.
પહાડોના પથ્થર પણ કાંપે.
સરિતાઓનાં જળ પણ કાંપે.
સૂતાં ને જાગતાં કાંપે.
જડ ને ચેતન સૌએ કાંપે.

આંખ ઝબૂકે !

કેવી એની આંખ ઝબૂકે !
વાદળમાંથી વીજ ઝબૂકે.
જોટે ઊગી બીજ ઝબૂકે.
જાણે બે અંગાર ઝબૂકે.
હીરાના શણગાર ઝબૂકે.
જોગંદરની ઝાળ ઝબૂકે.
વીર તણી ઝંઝાળ ઝબૂકે.
ટમટમતી બે જ્યોત ઝબૂકે.
સામે ઊભું મોત ઝબૂકે.

જડબાં ફાડે !

ડુંગર જાણે ડાચાં ફાડે!
જોગી જાણે ગુફા ઉઘાડે!
જમરાજાનું દ્વાર ઉઘાડે!
પૃથ્વીનું પાતાળ ઉઘાડે!
બરછી સરખા દાંત બતાવે.
લસ લસ કરતી જીભ મુલાવે.

બહાદર ઊઠે !

બડકંદાર બિરાદર ઊઠે.
ફરસી લેતો ચારણ ઊઠે.
ખડગ ખેંચતો આહીર ઊઠે.
બરછી ભાલે કાઠી ઊઠે.
ઘરઘરમાંથી માટી ઊઠે.
ગોબો હાથ રબારી ઊઠે.
સોટો લઈ ઘરનારી ઊઠે.
ગાય તણા રખવાળો ઊઠે.
દૂધમલા ગોવાળો ઊઠે.
મૂછે વળ દેનારા ઊઠે.
માનું દૂધ પીનારા ઊઠે.

જાણે આભમિનારા ઊઠે!

ઊભો રે'જે !

ત્રાડ પડી કે ઊભો રે'જે!
ગીરના કુત્તા! ઊભો રે'જે!
કાયર દુત્તા! ઊભો રે'જે!
પેટભરા! તું ઊભો રે'જે!
ભૂખમરા! તું ઊભો રે'જે!
ચોર-લૂંટારા! ઊભો રે'જે!
ગા-ગોઝારા! ઊભો રે'જે!

ચારણકન્યા !

ચૌદ વરસની ચારણકન્યા!
ચૂંદડિયાળી ચારણકન્યા!
શ્વેત સુંવાળી ચારણકન્યા!
બાળીભોળી ચારણકન્યા!
લાલહીંગોળી ચારણકન્યા!
ઝાડ ચડંતી ચારણકન્યા!
પહાડ ધૂમંતી ચારણકન્યા!
જોબનવંતી ચારણકન્યા!
આગ ઝરંતી ચારણકન્યા!
નેસ-નિવાસી ચારણકન્યા!
જગદમ્બા-શી ચારણકન્યા!
ડાંગ ઉઠાવે ચારણકન્યા!
ત્રાડ ગજાવે ચારણકન્યા!
હાથ હિલોળી ચારણકન્યા!
પાછળ દોડી ચારણકન્યા!

ભયથી ભાગ્યો !

સિંહણ, તારો ભડવીર ભાગ્યો.
રણ મેલીને કાયર ભાગ્યો.

ડુંગરનો રમનારો ભાગ્યો.
 હાથીનો હણનારો ભાગ્યો.
 જોગીનાથ જટાળો ભાગ્યો.
 મોટો વીર મુછાળો ભાગ્યો.
 નર થઈ તું નારીથી ભાગ્યો.
 નાનકડી છોડીથી ભાગ્યો.

૧૪	રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાએ ચક્ર બતાવે છે કે, ધર્મનું ચક્ર ચારે દિશામાં ફરતું થાઓ. વળી, આપણી રાષ્ટ્રમુદ્રામાં નીચે ‘સત્યમેવ જયતે’ એવું લખેલું હોય છે. એનો અર્થ, ‘સત્યનો જ જય થાય છે’ એવો છે..... (પાન નં. ૮૫)
૧૫	વિવેકબુદ્ધિબધી વાર ‘માથું’ શબ્દનો અર્થ આપણા ધડ પર આવેલું બે આંખ, બે કાન અને એક નાકવાળું માથું એવો નથી થતો. હું તમને આ માથું શબ્દ કેટલી જુદી-જુદી રીતે આપણે બોલીએ છીએ તે બતાવું..... (પાન નં. ૧૦૦)
૧૬	સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય સ્વતંત્રતા, સમયનો સદ્ઉપયોગ	કાવ્ય : ‘મારો ચગે રે પતંગ’ (પાન નં. ૧૧૨, ૧૧૩)

મારો ચગે રે પતંગ

મારો ચગે રે પતંગ, કેવો સર સર સર!
વાયો આકાશી વાયરો ફર ફર ફર!
મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

બાએ બનાવી છે તાજી તલસાંકળી!
તડકે રંગાઈ છે અગાશી કેવી ફાંકડી!
ટાઢ ધ્રૂજે આઘે ઊભી થર થર થર!
મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

માંજો પાયેલો દોર કેવો ધારદાર છે!
ફુદીએ રાખ્યો રંગ, કાપ્યો કીલેદાર છે!
બોલે ચિનાઈ કાગળ કેવો ચર ચર ચર!
મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

લંગીસ લડાવી મેં તો લૂંટ્યા દસબાર છે!
વાંસડો વીંજ્યો કે બસ આપણા પોબાર છે!
નહીં બંદાને કોઈનોય ડર ડર ડર!
મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

આભ ને અગાશી કેવાં બન્યાં એકાકાર છે!
 ફિરકીનો દોર જાણે વીજળીનો તાર છે!
 હું તો રણકાવું ટેલિફોન ટર ટર ટર!
 મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

દિનભર લૂંટાવ્યો અમે આનંદ અપાર છે!
 ફાનસ ચગાવું, રાત પડે એની વાર છે!
 પેલી તારલાની ટોળી હસે ખડ ખડ ખડ!
 મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

ધોળું ટેનિસ, ભૂરો ચક્રીનો રંગ છે!
 મોકળાં છે મન જેવા છુટ્ટા પતંગ છે!
 હું તો ઊંચાં શિખર કરું સર સર સર!
 મારો ચગે રે પતંગ કેવો સર સર સર!

૧૭	પર્યાવરણ જાગરૂકતા જિજ્ઞાસાવૃત્તિબધાં પ્રાણીઓની માફક પક્ષીઓ આંખોથી જુએ છે તેમ આંખોથી બોલતાં પણ હોય છે. તેઓ આપણો વિશ્વાસ કરે છે કે નહિ, આપણે નજીક જઈએ તે એમને ગમે છે કે નહિ એ બધું આપણે એમની આંખોમાં વાંચી શકીએ. આપણે બોલીએ તે ભાષામાં
----	--	---

		કદાચ ભૂલ હોય, પણ આંખોની ભાષામાં ભૂલ નથી હોતી. એ સમજાય નહિ તો આપણી ઓળખાણ એટલી ઓછી, આપણું જ્ઞાન અધૂરું..... (પાન નં. ૧૨૦)
૧૮	શ્રમનું ગૌરવ સમયનો સદુપયોગ	કાવ્ય : 'ઝૂલણ વણજારી' (પાન નં. ૧૨૬, ૧૨૭)

ઝૂલણ વણજારી

મારી વાડીમાં રીંગણી વાડીમાં રીંગણી

વાવી હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

મેં તો રૂપાળા રોપા રૂપાળા રોપા

રોપ્યા હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

એને નાનકડાં રીંગણાં નાનકડાં રીંગણાં

આવ્યાં હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

એને લીલમનાં લૂમખાં લીલમનાં લૂમખાં

લાગ્યાં હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

મેં તો સૂરજદાદાને સૂરજદાદાને

નોતર્યા હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

મેં તો ચાંદામામાને ચાંદામામાને

નોતર્યા હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

અમે ખાંતે કરીને ખાંતે કરીને

ખાધાં હો રાજ! ઝૂલણ વણજારી!

૧૯	સૂઝએમાં શું અઘરું છે નામદાર ? મૂરખાઓને એમના બોલવા ચાલવા પરથી ઓળખી શકાય..... (પાન નં. ૧૩૦)
	સચ્ચાઈછટ્ટો - નામદાર ! કસૂર માફ કરજો. પણ રાજકાજના ને બીજાં અનેક સારાં કામો પડતાં મૂકીને મૂરખના સરદારો શોધી દરબારમાં આણવાનો મને હુકમ કરનાર તે છટ્ટો મૂરખનો સરદાર !.....(પાન નં. ૧૩૪)
	ન્યાય, ફરજભાન“નહિ, નહિ !” અકબરે હસીને કહ્યું, “બિરબલ સાચું કહે છે એણે ટકોર કરીને પણ મને ખરી વાતનું ભાન કરાવ્યું છે. મૂરખાઓના વિચારમાં અથવા મૂરખાઓને શોધવામાં વખત બગાડવો એ મૂર્ખાઈ નહિ

		તો બીજું શું ?” બાદશાહે કહ્યું. પછી બિરબલને ઇનામ આપી રાજી કર્યો..... (પાન નં. ૧૩૫)
૨૦	સહકાર	સુભાષિત-૧ (પાન નં. ૧૪૨) સંપ થકી સુખ ઊપજે, જશે સંપથી કલેશ જેના ઘરમાં સંપ નહિ, સુખ તેને નહિ લેશ.
	ધૈર્ય/ સજ્જતા	સુભાષિત-૨ (પાન નં. ૧૪૨) વિપત પડે ન વલખીએ, વલખે વિપત ન જાય વિપતે ઉદમ કિજિયે, ઉદમ વિપતને ખાય.
	રીતભાત	સુભાષિત-૩ (પાન નં. ૧૪૨) બોલો બોલ વિચારીને, પસ્તાવો નવ થાય, બોલેલું ખેંચાય ના, કરતાં કોટી ઉપાય.

ધોરણ : ૫		
૧	રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા	કાવ્ય : ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ (પાન નં. ૧)

જય જય ગરવી ગુજરાત

જય જય ગરવી ગુજરાત !

જય જય ગરવી ગુજરાત !

દીપે અરુણું પરભાત !

ધ્વજ પ્રકાશશે ઝળળ કસુંબી, પ્રેમશૌર્યઅંકિત,
તું ભણવ ભણવ નિજ સંતતિ સહુને પ્રેમભક્તિની રીત;

ઝિંચી તુજ સુંદર જાત,

જય જય ગરવી ગુજરાત !

ઉત્તરમાં અંબામાત,

પૂરવમાં કાળીમાત,

છે દક્ષિણ દિશમાં કરંત રક્ષા કુંતેશ્વર મહાદેવ,
ને સોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમકેરા દેવ.

છે સહાયમાં સાક્ષાત્,

જય જય ગરવી ગુજરાત !

નદી તાપી નર્મદા જોય,

મહી ને બીજી પણ જોય.

વળી જોય સુભટનાં જુદ્ધરમણ ને રત્નાકર સાગર.

પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશિષ જયકર;

સંપે સોહે સૌ જાત;

જય જય ગરવી ગુજરાત !

તે અણહિલવાડના રંગ,

તે સિદ્ધરાજ જયસિંગ;

તે રંગ થકી પણ અધિક સરસ રંગ થશે સત્વરે માત !

શુભ શકુન દીસે, મધ્યાહ્ન શોભશે, વીતી ગઈ છે રાત;

જન ધૂમે નર્મદા સાથ

જય જય ગરવી ગુજરાત !

૨	પ્રકૃતિપ્રેમપૂર્વ દિશામાં પ્રભાત ફૂટ્યું. આખી રાતનો મૂંગો વડલો કેમ જાણે આળસ મરડી ઊભો થયો ને તેને વાચા ફૂટી !..... (પાન નં. ૭)
	શિષ્ટાચાર, વિનયકાગડાના કઠોર સ્વરથી થાકી એક હંસે જવાબ વાળ્યો : “અમે રાજહંસો છીએ. આજે લાંબો પંથ કાપી થાકી ગયા છીએ, એટલે ઘડીક વિસામો લેવા અહીં બેઠા છીએ. હમણાં ચાલ્યા જઈશું”..... (પાન નં. ૮)
	આત્મવિશ્વાસઆગળ કાગડાભાઈ ને પાછળ હંસ. પણ કાગડાભાઈ તો થાક્યા. કંઈ-કંઈ બહાનાં કાઢીને કાગડો પાછળ ફરવાનું કરે, પણ હંસ તો એક જ વેણ બોલે : ‘ઊડ્યે રાખો.’..... (પાન નં. ૧૧)
	કરુણા, અનુકંપારાજહંસને દયા છૂટી. એ એકદમ કાગડાની

		પાસે આવ્યો ને એણે એને પોતાની પીઠ પર ઊંચકી લીધો..... (પાન નં. ૧૧)
૩	પ્રકૃતિ	કાવ્ય : 'ધરતીનાં તપ' (પાન નં. ૧૯)

ધરતીનાં તપ

એવું રે તપી ધરતી, એવું રે તપી,
જેવાં તપ રે તપ્યાં'તાં એક દિન પારવતી સતી.
અંગ રે સુકાય, એના રંગ રે સુકાય,
કાયાનાં અમરત એનાં ઊડી ચાલ્યાં જાય,
તોય ન આવ્યો હજુ મેહુલો જતિ !

એવું રે ૦

વન રે વિમાસે, એનાં જન રે વિમાસે,
પંખીડાં જોતાં એનાં પશુઓ આકાશે,
જટાળો એ જોગી ક્યાંયે કળાતો નથી !

એવું રે ૦

કહો ને તમે સૌ તારા! દૂરે છો દેખનારા,
કહો ને ડુંગરનાં શિખરો! આકાશે પહોંચનારાં :
આંખોની વીજ એની ઝબૂકી કહીં ?

એવું રે ૦

કહો ને સાગરનાં પાણી, તમને છે સંભળાણી
 ઘેરી ગંભીર એની આવંતી ક્યાંયે વાણઈ ?
 એની રે કમાન દીઠી તણાઈ કહીં ?

એવું રે ૦

આવો ને મેહુલિયા! આવો, ધરતીનાં તપ છોડાવો;
 રૂપે ને રંગે નવાં, તપસીને એ સુહાવો :
 અમરતથી હૈયું એનું દિયો ને ભરી !

એવું રે ૦

૪	સમાનકલ્યાણએમણે આ માણસ વિશે ઘણું ઘણું સાંભળ્યું હતું. એ દારૂ પીતો હતો, જુગાર રમતો હતો, ચોરી પણ કરતો હતો. સાધુને થયું, ‘લાવ આ માણસ સારે રસ્તે ચડે તેનું કાંઈ કરતો જાઉં..... (પાન નં. ૨૩)
	પ્રામાણિકતા“અલ્યા કોણ છે ?” “ચોર છું.” “ક્યાંથી આવે છે ?” “ચોરી કરીને આવું છું.” “કોને ત્યાંથી ?” “રાજાના મહેલમાંથી.”..... (પાન નં. ૨૫)

૫	કુદરત/પ્રકૃતિ	કાવ્ય : 'ભાઈ-બહેન' (પાન નં. ૩૫)
---	---------------	---------------------------------

ભાઈ-બહેન

પાછલા તે પહોરની ઊડી ગઈ નીંદરા,
 સૌ રે ઊંઘે ને અમે જાગતાં જ રે;
 ઓશીકાં ઉપર બે ઓઢાડી ધાબળા,
 ચૂપચાપ ભાઈ - બહેન ભાગતાં જ રે.
 બિલ્લીપગે તે અમે ઉઘાડ્યા આગળા,
 બાપુ ને બા તે શું જાણતાં જ રે !
 હાથમાં તે હાથ લેઈ ભાગ્યાં ઉતાવળાં,
 ખુલ્લી હવાની મોજ માણતાં જ રે.
 ટાઢો તે હિમ જેવો વાય વહાલો વાયરો,
 ધોળાં તે ધોળાં અજવાળિયાં જ રે;
 ખેતરને કોતરને ચાલ્યાં વટાવતાં,
 ખૂંદી વળ્યાં તે આંબાવાડિયાં જ રે !
 રૂપા તે રંગની રેતી વેરાયલી,
 પાસે વહે છે વહેણ વાંકડું જ રે;
 છોડી રહેઠાણ આવું રૂપાળું મોકળું;
 શાનું ગોઠે ઘર સાંકડું જ રે !
 ઊડે અદીઠ રોજ ઝાકળની ચૂંદડી,
 આજ એને ઊડી જતી ખાળવી જ રે;

છેડો ઝાલીને એનો જાવું આકાશમાં.
 જોવું છે કોણ એનો સાળવી જ રે !
 ખોળો ભરી વીણી શંખલાં ને છીપલાં,
 આખાય વાદળમાં વેરવાં જ રે;
 ઊંચે તે આભથી લાવીને તારલા,
 ધરતીને ખોળે ખંખેરવા જ રે.
 સોનેરી કોરની લાવીને વાદળી,
 ચંદરવા ચાર કોર બાંધશું જ રે;
 એની તે હેઠ અમે રહેશું બે ભાઈબહેન,
 ભાવતી રસોઈ રોજ રાંધશું જ રે !

૬	સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની કદરઆપણે ત્યાં જે તહેવારો છે એમાંના બે તહેવારો ભાઈબહેનના છે : ૧. ભાઈબીજ, ૨. રક્ષાબંધન..... (પાન નં. ૩૯)
	સહાયવૃત્તિરાખડી મળતાં જ હુમાયુએ કર્માવતીને પોતાની ધર્મની બહેન તરીકે સ્વીકારી અને તેને જરૂરી મદદ મોકલી..... (પાન નં. ૪૧)
૭	સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની કદર, હિંમત	કાવ્ય : 'નાગદમન' (પાન નં. ૫૧, ૫૨)

નાગદમન

“જળકમળ છાંડી જાને, બાળા,
સ્વામી અમારો જાગશે;
જાગશે તને મારશે,
મને બાળહત્યા લાગશે. જળ૦
કહે રે, બાળક, તું મારગ ભૂલ્યો
કે તારા વેરીએ વળાવિયો ?
નિશ્ચે તારો કાળ જ ખૂટ્યો,
અહીંયાં તે શીદ આવિયો ?” જળ૦
“નથી, નાગણ હું મારગ ભૂલ્યો,
નથી મારા વેરીએ વળાવિયો;
મથુરાનગરીમાં જૂગટું રમતાં,
નાગનું શીશ હું હારિયો.” જળ૦
“રંગે રૂડો, રૂપે પૂરો,
દીસંતો કોડીલો કોડામણો;
તારી માતાએ કેટલા જન્મ્યા,
તેમાં તું અળખામણો ?” જળ૦
“મારી માતાએ બેઉ જનમિયા,
તેમાં હું નટવર નાનડો;
જગાડ તારા નાગને,
મારું નામ કૃષ્ણ કાનડો.” જળ૦

“લાખ સવાનો મારો હાર આપું,
 આપું રે તુજને દોરિયો;
 એટલું મારા નાગથી છાનું,
 આપું તુજને ચોરિયો.” જળ૦
 “શું કરું નાગણ, હાર તારો ?
 શું કરું તારો દોરિયો ?
 શાને કાજે નાગણ તારે,
 કરવી ઘરમાં ચોરીઓ ?” જળ૦
 ચરણ ચાંપી મૂછ મરડી,
 નાગણે નાગ જગાડિયો;
 “ઊઠોને બળવંત, કોઈ
 બારણે બાળક આવિયો.”
 બેઉ બળિયા બાથે વળગ્યા,
 કૃષ્ણે કાળી નાગ નાથિયો;
 સહસ્ર ફેણા ફૂંફવે,
 જેમ ગગન ગાજે હાથિયો.” જળ૦
 નાગણ સૌ વિલાપ કરે જે,
 નાગને બહુ દુઃખ આપશે;
 મથુરાનગરીમાં લઈ જશે,
 પછી નાગનું શીશ કાપશે. જળ૦
 બેઉ કર જોડી વીનવે : “સ્વામી!
 મૂકો અમારા કંથને;

અમે અપરાધી કાંઈ ન સમજ્યાં,
 ન ઓળખ્યા ભગવંતને.” જળ૦
 થાળ ભરી શગ મોતીડે
 શ્રીકૃષ્ણને રે વધાવિયો;
 નરસૈયાના નાથ પાસેથી
 નાગણે નાગ છોડાવિયો. જળ૦

૮	પ્રકૃતિપ્રેમહું તો અમથો પાદરે ઊભેલો એક પીપળો છું. છતાં ગામલોકો જાણે કે જીવતો જાગતો માણસ હોઉં એમ ગણે છે..... (પાન નં. ૬૦)
૯	હિંમતટિકિટ માગનાર પોર્ટર હતો. મેં એને કહ્યું કે, ‘હું ગાડીમાંથી નથી ઊતર્યો. એક જણનો સામાન મૂકવા આવ્યો હતો. ન માનો તો જુઓ આ આનો..... (પાન નં. ૬૭)
	નેકીટોળા તરફ જોઈને મેં કહ્યું, ‘ભગવાનના સોગન ! હું જૂઠું બોલતો હોઉં તો !’.....
	સહાયવૃત્તિગાડીવાળો માર્ગ કરી અંદર આવતાં કહેતો હતો : ‘હા, હા સાહેબ આ છોકરો સાચું કે’ છે. મારી ગાડીમાં હું એને લાવ્યો છું.’.....
૧૦	વિવેકબુદ્ધિ	કાવ્ય : ‘અંધેરી નગરી’ (પાન નં. ૭૬, ૭૭, ૭૮)

અંધેરી નગરી

(ભુજંગી)

પુરી એક અંધેરી ને ગંડુ રાજા,
ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજાં;
બધી ચીજ વેચાય ત્યાં ભાવ એકે
કદી સારી-બૂરી ન વેચે વિવેકે.
તહાં જૈ ચડ્યા બે : ગુરુ એક ચેલો,
ગયો ગામમાં માગવા શિષ્ય પેલો;
લીધી સુખડી હાટથી આપી આટો,
ગુરુ પાસ જૈને કહે ખૂબ ખાટ્યો !
ગુરુજી કહે રાત રે'વું ન આંહી,
સહુ એક ભાવે મળે ચીજ જ્યાંહી;
કદી ગામ એવા વિશે ના વસી જે,
ચલો સદ્ય ચેલા, જવું ગામ બીજે.
કહે શિષ્ય ખાવા-પીવા ખૂબ આંહી,
તજી તેહ હું તો ન આવીશ ક્યાંહી;
ગુરુએ બહુ બોધ દીધો જ ખાસો,
નહિ યોગ્ય આંહી રહ્યે રાતવાસો.
ન માની કશી વાત તે શિષ્ય જ્યારે,
ગુરુજી તજીને ગયા ગામ ત્યારે;
રહ્યા શિષ્યજી તો ત્યહાં દિન ઝાઝા,

બહુ ખાઈ-પીને થયા ખૂબ તાજા !
પછીથી થયા તેહના હાલ કેવા,
કહું છું હવે હું, સુણો સઘ તેવા.

(દોહરો)

તસ્કર ખાતર પડવા ગયા વણિકને દ્વાર,
તહાં ભીંત તૂટી પડી, ચોર દબાયા ચાર.
માત પ્રભાતે ચોરની ગઈ નૃપને ફરિયાદ,
શૂળી ઠરાવી શેઠને, ડોસીની સુણી દાદ.
એવું ઘર કેવું ચણ્યું, ખૂન થયાં તે ઠાર;
રાતે ખાતર ખોદતાં ચોર દબાયા ચાર!
વણિક કહે કડિયા તણો એમાં વાંક અપાર.
ખરેખરી એમાં નથી મારી ખોડ લગાર!
કડિયાને શૂળી ઠરી, વણિક બચ્યો તે વાર,
ચૂક ગારો કરનારની કડિયે કરી ઉચ્ચાર!
ગારો કરનારો કહે, પાણી થયું વિશેષ,
એ તો ચૂક પખાલીની, મારી ચૂક ન લેશ!
પુરપતિ કહે પખાલીને, જો તું શૂળીએ જાય,
આજ પછી આ ગામમાં એવા ગુના ન થાય!
મુલ્લા નીસર્યા મારગે, મેં જોયું તે દિશ,
પાણી અધિક તેથી પડ્યું, રાજા છાંડો રીસ!
મુલ્લાજીને મારવા, કરી એવો નિરધાર,

શૂળી પાસે લઈ ગયા મુલ્લાને તે વાર!
 ફળ જાડું શૂળી તણું, મુલ્લા પાતળે અંગ,
 એવી હકીકત ચાકરે જઈ કહી ભૂપ પ્રસંગ!
 ભૂપ કહે શું હરઘડી પૂછો આવી કોઈ?
 શોધી ચઢાવો શૂળીએ જાડા નરને જોઈ!
 જોતાં જોતાં એ જડ્યો જોગી જાડે અંગ,
 બહુ દિન ખાઈ ને બન્યો રાતેમાતે અંગ!
 શિષ્ય મુદત માગી ગયો ગુરુ પાસે પસ્તાય!
 ગુરુએ આવી ઉગારિયો અદ્ભુત કરી ઉપાય.
 જોગી શૂળી પાસ જઈ કહે ભૂપ! સુણ કાન,
 આ અવસર શૂળીએ ચડે, વેગે મળે વિમાન.
 ચેલો બોલ્યો હું ચડું! એ ગુરુ કહે, હું આપ!
 અધિપતિ કહે, ચડીએ અમો, પૂરણ મળે પ્રતાપ!
 ગુરુ-ચેલાને ગામથી પહોંચાડ્યા ગાઉ પાંચ,
 રાજા શૂળી પર રહ્યો, અંગે વેઠી આંચ.

૧૧	હિંમતકે આખો દી સસલાં અને કાળિયાર જ માર્યા કરશો કે વસ્તીના સામું કો'ક દી' જોશો ?.....
----	-------	--

	<p>ન્યાય, ફરજપાલન, અન્ય વ્યક્તિઓ વિશેની ચિંતા</p>	<p>.....ગાંબાનું પતરું આવ્યું. એના ઉપર ઠાકોરે લખાવ્યું કે 'સોંડાને બાર સાંતીની જમીન અને છ કોસની વાડી આપવામાં આવે છે.'..... (પાન નં. ૮૭)</p>
૧૨	<p>સાંસ્કૃતિક મૂલ્યનો સ્વીકાર</p>	<p>.....પ્રતાપ : બીજો કોઈ ઉપાય નથી, ભામાશા ! કોઠાર ખૂટ્યાં, અન્નના સાંસા પડ્યા. શત્રુ સામે ઝઝૂમવાની તાકાત ખૂટી નથી, પણ સાધનો ખૂટ્યાં છે.</p> <p>ભામાશા : નથી ખૂટ્યાં સાધનો કે નથી ખૂટી તાકાત ! મહારાણા, ભામાશાનો કોઠાર ભરેલો છે. સિસોદિયા રાણાઓના પ્રતાપે અઢળક ધન એકઠું કરેલું છે. તે ધન કોનું ? ભામાશાનું નહિ, પ્રજાનું અને પ્રજાને પડખે રહી શત્રુઓ હંફાવતા રાણા પ્રતાપનું. બાર વર્ષ સુધી પચીસ હજાર યોદ્ધાઓને પોષી શકાય એટલું ધન છે. એનો સ્વીકાર કરો ને મેવાડની મુક્તિનો સંગ્રામ બમાશા જોરથી શરૂ કરો..... (પાન નં ૮૮)</p>

	નાગરિક ભાવનાહા મહારાણા ! મારા ઘરમાં રૂંધાયેલી લક્ષ્મીએ પોકાર પાડ્યો છે : ‘મને કોઈ પુણ્યકાર્યમાં વાપર. વતનની સ્વતંત્રતાથી વધારે પુણ્યકાર્ય બીજું છે પણ શું ?..... (પાન નં. ૯૯)
	જાગરૂક રાષ્ટ્રીય ભાવનાને યાદ રાખજે - મેવાડી પ્રજાને રંજાડતા દુશ્મનના સૈન્યને સરંજામ પૂરો પાડવાના દુષ્ટ કાર્યમાં જો કોઈ પણ મેવાડી વેપારી મદદ કરશે, તો એ ભામાશાના હાથે ધૂળ ચાટતો થઈ જશે..... (પાન નં. ૯૬)
૧૩	સમાનતા ભાવના, મૈત્રી ભાવના	કાવ્ય : ‘મને કેમ વીસરે રે’ (પાન નં. ૧૦૬, ૧૦૭)

મને કેમ વીસરે રે

પછી શામળિયોજી બોલિયા તને સાંભરે રે?
હાજી, નાનપણાની પેર, મને કેમ વીસરે રે!
આપણ બે મહિના પાસે રહ્યા તને સાંભરે રે?
હાજી, સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર, મને કેમ વીસરે રે!
અન્નભિક્ષા માગી લાવતા, તને સાંભરે રે?
હાજી, જમતા ત્રણે ભ્રાત, મને કેમ વીસરે રે!

આપણ સૂતા એક સાથે, તને સાંભરે રે?
 સુખદુઃખની કરતા વાત, મને કેમ વીસરે રે!
 પાછલી રાતના જાગતા, તને સાંભરે રે?
 હાજી, કરવા વેદની ધુન્ય, મને કેમ વીસરે રે!
 ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને સાંભરે રે?
 હાજી, જાયવા કોઈ ભૂપ, મને કેમ વીસરે રે!
 કામ કીધું ગોરાણીએ, તને સાંભરે રે?
 કહ્યું લેઈ આવો ને કાજ, મને કેમ વીસરે રે!
 સંઘે કુહાડા ધર્યા, તને સાંભરે રે?
 ઘણું દૂર ગયા રણછોડ, મને કેમ વીસરે રે!
 આપણે વાદ વદ્યા ત્રણે બંધવા, તને સાંભરે રે?
 હાજી, ફાડ્યું મોટું ખોડ, મને કેમ વીસરે રે!
 ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને સાંભરે રે?
 હા જી, આવ્યા બારે મેહ, મને કેમ વીસરે રે!
 શીતળ વાયુ વાયો ઘણો, તને સાંભરે રે?
 ટાઢે થરથર ધ્રૂજે દેહ, મને કેમ વીસરે રે!
 નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને સાંભરે રે?
 ઘન વરસ્યો મુસળધાર, મને કેમ વીસરે રે!
 એકે દિશા સૂઝી નહિ, તને સાંભરે રે?
 થયા વીજ તણા ચમકાર, મને કેમ વીસરે રે!
 ગુરુજી ગોતવા નીસર્યા, તને સાંભરે રે?
 કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તેં કેર, મને કેમ વીસરે રે!

આપણને હૃદયાશું ચાંપિયા, તને સાંભરે રે?
 પછી તેડીને આવ્યા ઘેર, મને કેમ વીસરે રે!
 ગોરાણી ગૌ દોહતાં હતાં, તને સાંભરે રે?
 હતી દોણી માગ્યાની ટેવ, મને કેમ વીસરે રે!
 મેં નિશાળેથી કર વધારિયો, તને સાંભરે રે?
 હા જી, લીધી દોણી તતખેવ, મને કેમ વીસરે રે!
 ગુરુદક્ષિણામાં માગિયું, તને સાંભરે રે?
 હા જી, મૃત્યુ પામ્યો જે કુમાર, મને કેમ વીસરે રે!
 પુત્ર ગોરાણીને આપિયો, તને સાંભરે રે?
 હા જી, પછે થયા વિદાય, મને કેમ વીસરે રે!
 આપણે તે દિનથી જુદા પડ્યા, તને સાંભરે રે?
 હા જી, ફરીને મળિયા આજ, મને કેમ વીસરે રે!

૧૪	ફરજપાલન, નિયમિતતાવારુણિએ કહ્યું, 'એટલે ગુરુજી સારું અને બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરતાં શીખવું એ પણ વિદ્યા શીખવા બરાબર છે, એમ જ ને ?'..... (પાન નં. ૧૧૫)
૧૫	વિવેકબુદ્ધિઆ પ્રમાણે 'દવા'ને બદલે 'હવા' અને 'ઘર'ને બદલે 'વર' સાંભળનાર સાથે જે વાત કરવા આવ્યો હતો તે વાણી દ્વારા કરવી અશક્ય છે એમ મને લોગ્યું. તેથી પત્ર લખી એ વાત એમને જણાવવી એવો નિશ્ચય કર્યો. થોડી-ઘણી આડી-અવળી વાત,

		અલબત્ત, ઉપર પ્રમાણે જ, કરીને મેં આખરે કહ્યું, “હવે રજા લઉં છું.”..... (પાન નં. ૧૨૪)
૧૬	પ્રકૃતિપ્રેમ	કાવ્ય : ‘ચરણોમાં’ (પાન નં. ૧૨૭)

ચરણોમાં

ઉગમણે આભમાં રેલાયા રંગ,
 ચરણોમાં ચાલવાનો ઊછળે ઉમંગ.
 પંખીની પાંખમાં,
 નાનકડી ચાંચમાં,
 લહેરે છે વગડા ને ઝરણાંનાં ગાન,
 ચોપાસે પહાડ, નદી ઊઘડે મેદાન;
 કલ્પનાને દોર સરી જાઉં એની સંગ;
 ચરણોમાં ચાલવાનો ઊછળે ઉમંગ.
 દૂર અને પાસમાં,
 લીલેરા ઘાસમાં,
 ધરતીની મ્હેક પીતો વાયુ ચકચૂર,
 ઝાકળમાં ઝીણેરા કિરણોના સૂર;
 મન એમાં આળોટે મારી છલંગ;
 ચરણોમાં ચાલવાનો ઊછળે ઉમંગ.

૧૭	અનુરાગમારી બા દિવાળીબા મને બહુ જ વહાલી હતી..... (પાન નં. ૧૩૨)
	સમયનો સદ્ઉપયોગબા બહુ મહેનતુ અને કરકસરવાળી હતી. કામગીરી તો એટલી કે એક ક્ષણ માટે પણ એ કદી નવરી ન પડે..... (પાન નં. ૧૩૨)
	આત્મનિરીક્ષણમારા ઘડતરમાં મારી બાનો ફાળો બહુ મોટો છે..... (પાન નં. ૧૩૩)
૧૮	સાદગીબસ, જેટલું મળ્યું તેટલું ખાઈને મોજ કરવાની..... (પાન નં. ૧૩૬)
	ફરજપાલનપહેલી વાત એ કે એ ભાઈથી ચોરી ન થાય. અને બીજી વાત એ કે મારાથી ચોરી થવા ન દેવાય. ગુનો કરનારને ઉઘાડી આંખે ગુનો કરવા દેનાર બન્ને સરખા ગુનેગાર કહેવાય..... (પાન નં. ૧૩૭)
૧૯	પ્રકૃતિ / શ્રમગૌરવ	કાવ્ય : 'આવ્યો મેહુલો' (પાન નં. ૧૪૫)

‘આવ્યો મેહુલો’

ઓતર ગાજયા ને દખ્ખણ વરસિયા રે!

મેહુલે માંડ્યાં મંડાણ.

આવ્યો ધરતીનો ધણી મેહુલો રે!

નદી-સરોવર છલી વળ્યાં રે

માછલી કરે હિલોળ. આવ્યો ૦

ખાડા - ખાબોચિયાં છલી વળ્યાં રે

ડેડકડી દિયે આશિષ. આવ્યો ૦

ધોરીએ લીધાં ધુરી-ધોંસરાં રે

ખેડુએ લીધી બેવડ રાશ. આવ્યો ૦

ગાયે લીધાં ગાનાં વાછરુ રે

અસતરીએ લીધાં નાનાં બાળ.

આવ્યો ૦

૨૦	આત્મવિશ્વાસતમે જે કંઈ કરતા હો તેમાં તમારું સમગ્ર ચિત્ત પરોવી દો. તમે નિશાન તાકતા હો તો તેમાં તમારું ચિત્ત કેવળ લક્ષ્ય પર જ ઠરવું જોઈએ..... (પાન નં. ૧૫૧)
----	-------------	---

	શ્રમનું ગૌરવસ્વામીજી કહેતા, “મારાં યુવાન ભાઈ-બહેનો કસરત કરો. શરીર મજબૂત કરો. જો તમારું શરીર માયકાંગલું હશે તો તમે આગળ વધી નહિ શકો.”..... (પાન નં. ૧૫૧)
૨૧	અનુરાગકિસાને આ માણસનું કહેવું ગમ્યું. તરત તે બુધ્ધ ભગવાન પાસે દોડી ગઈ. પોતાના મરેલા છોકરાને ગમે તેમ કરી જિવાડવા કાલાવાલા કરવા લાગી..... (પાન નં. ૧૫૮)
	વિવેકબુદ્ધિતેનો પ્રશ્ન સાંભળી દરેક જણ નવાઈ પામીને કહેતું કે, “એવું તો ક્યાંથી હોય ? દરેક ઘરમાં માણસો મરતાં જ રહે છે.”..... (પાન નં. ૧૫૯)
૨૨	પ્રકૃતિપ્રેમ	કાવ્ય : ‘ઊગ્યો ચબૂતરો’ (પાન નં. ૧૬૨)

ઊગ્યો ચબૂતરો

ચોકની વચ્ચે ઊગ્યો ચબૂતરો

પોપટિયાં પાન બે બેઠાં રે લોલ.

ફડફડતાં ફૂલ શાં કાબર કબૂતરાં

આભ લઈ ઊતર્યા હેઠાં રે લોલ.

બપ્પોરી વેળને વડલાની ડાળીએ

ઝોકે ચડેલ સ્હેજ દીઠી રે લોલ.

ગાયુનાં ધણની ઘંટડીના છાંયડે

ઊની આ લૂચે મધ-મીઠી રે લોલ.

ઠાકર-દુવારની રણઝણતી ઝાલરે

કલરવનો વાયરો ઝીલ્યો રે લોલ.

અજવાળાં ઓસર્યાં ને ટમક્યાં તારોડિયાં

પરીઓનો દેશ ક્યાંય ખીલ્યો રે લોલ.

૨૩	શાંતિતું યુધિષ્ઠિર પાસે જા. શ્રી કૃષ્ણ, સાત્યકિ, વિરાટ આદિ સહુને મારા નમસ્કાર કહેજે. યુધ્ધ અટકાવી શકાય એમાં સહુનું ભલું છે..... (પાન નં. ૧૬૬)
	ઘૈર્ય, અગ્રસરતાદુર્યોધન માટે તમે જે કહો છો તે સાચું છે. શાંતિથી પ્રસ્તાવ એ સ્વીકારશે એવું મને લાગતું નથી, છતાં શાંતિ માટે તમામ પ્રયત્ન હું કરીશ જ. મને એ કશું નહીં કરી શકે. તમે નચિંત રહો..... (પાન નં. ૧૬૮)

બપ્પોરી વેળને વડલાની ડાળીએ
ઝોકે ચડેલ સ્હેજ દીઠી રે લોલ.

ગાયુંનાં ધણની ઘંટડીના છાંયડે
ઊની આ લૂંચે મધ-મીઠી રે લોલ.

ઠાકર-દુવારની રણઝણતી ઝાલરે
કલરવનો વાયરો ઝીલ્યો રે લોલ.

અજવાળાં ઓસર્યાં ને ટમક્યાં તારોડિયાં
પરીઓનો દેશ ક્યાંય ખીલ્યો રે લોલ.

૨૩	શાંતિતું યુધિષ્ઠિર પાસે જા. શ્રી કૃષ્ણ, સાત્યકિ, વિરાટ આદિ સહુને મારા નમસ્કાર કહેજે. યુધ્ધ અટકાવી શકાય એમાં સહુનું ભલું છે..... (પાન નં. ૧૬૬)
	ધૈર્ય, અગ્રસરતાદુર્યોધન માટે તમે જે કહો છો તે સાચું છે. શાંતિથી પ્રસ્તાવ એ સ્વીકારશે એવું મને લાગતું નથી, છતાં શાંતિ માટે તમામ પ્રયત્ન હું કરીશ જ. મને એ કશું નહીં કરી શકે. તમે નચિંત રહો..... (પાન નં. ૧૬૮)

- હોય કામ મુશ્કેલ પણ, ઉદ્યમથી ઝટ થાય;
ખંત જો દિલમાં હોય તો, કદી ન ફોગટ જાય.
- ખરા મિત્રનું પારખું, અવસર વખતે થાય;
ક્ષીરને કાજે નીર જયમ, અગ્નિએ બળી જાય.
- ચડતા દિ'નું પારખું, ઘેર આવે મહેમાન,
પડતા દિ'નું પારખું, ઘેર ન આવે શ્વાન.

પૂરકવાચન :		
૧	જિજ્ઞાસા	કાવ્ય : 'બટુક' (પાન નં. ૧૮૨, ૮૩)

‘બટુક’

આપણે બટુક બટુક,
 ચાલીએ લટુક લટુક;
 નાનેરા હાથ અને, નાનેરા પગ થકી,
 કામ કેવાં કરીએ, સટુક સટુક!
 ઊંચા ગગનમાં પતંગ ચગાવતાં;
 હડીઓ શી કાઢીએ, હડુક હડુક!
 દાદાજી દોડતા ને દાદીમા દોરતાં;
 ગબડે દડુલિયો દડુક દડુક.
 ઝાડી ને ઝાડવાંમાં, બેસણાં ક્યાં માંડવાં?

ખુલ્લામાં ફરીએ ફરુક ફરુક;
 વર્ષાના વાયરામાં, ગાયોનાં ગણ-ધણ,
 લીલૂડા મોલ પર ચરુક ચરુક.
 વામનજી આપણે વિરાટ શું ખેલીએ,
 હસી હસવીએ મરુક મરુક.
 કૂવાની કૂતરીને ધાવે ગલૂડિયાં,
 લાલ લટૂકિયાં, લટુક લટુક.
 લડવામાં લલવો ને જમવામાં જગલો;
 ચાટવામાં ચાડિયો ચટુક ચટુક.
 ચાલીએ લટુક લટુક,
 આપણે બટુક બટુક.

૨	વિવેકબુદ્ધિ	<p> પટેલ તો સવાર-સાંજ બન્ને વાર કારેલાંનું શાક ભરપટ્ટે ખાય ! કારેલાં મીઠું દઈને નિયોવવા પણ દે નહિ ! નિયોવ્યા વગરનું કારેલાંનું શાક એટલે નર્યો કડવાટ ! કોઈ વાર કારેલાંના રવૈયાં ! દાળમાંય સમારેલાં કારેલાં, અને ખાસ્સો ચમચો ભરીને કડવી મેથીનો વઘારેય ! કોઈ વાર રીંગણ અને મેથીની ભાજીનું શાક ! અથાણાંની ઋતુમાં મેથીનું અથાણું ખાસ તૈયાર કરાવેલું. ભોજન સાથે તે પણ ઉડાવે ! (પાન નં. ૧૮૫) </p>
---	-------------	--

૩	દીર્ઘદષ્ટિએક દિવસ શેઠે ચારે વહુઓને બોલાવીને કહ્યું, 'બેટા, હું આજે તમને દરેકને ડાંગરના આ પાંચ પાંચ દાણા આપું છું. કોઈક વાર એ દાણા હું તમારી પાસેથી પાછા માગીશ. માટે એ દાણા જતન કરીને સાચવી રાખજો.'..... (પાન નં. ૧૯૦)
૪	પ્રકૃતિપ્રેમ સમયપાલન	કાવ્ય : 'કૂકડાનું ગીત' (પાન નં. ૧૯૩)

કૂકડાનું ગીત

અમે તો સૂરજના છડીદાર,

અમે તો પ્રભાતના પોકાર !..... અમે ૦

સૂરજ આવશે સાત ઘોડલે,

અરુણ રથ વ્હાનાર !

આગે ચાલે બંદી બાંકો,

પ્રકાશ-ગીત ગાનાર !..... અમે ૦

નીંદરને પારણીએ ઝૂલે,

ધરા પડી સૂનકાર !

ચાર દિશાના કાન ગજાવી,

જગને જગાડનાર !..... અમે ૦

પ્રભાતનાયે પ્રથમ ખોરમાં,

ગાન અમે ગાનાર !

ઊંઘભરેલાં સર્વ પોપચે,

જાગૃતિ-રસ પાનાર !..... અમે ૦

જાગો, ઊઠો ભોર થઈ છે,

શૂરા બનો તયાર !

સંજીવનનો મંત્ર અમારો,

સકલ વેદનો સાર !..... અમે ૦

ધોરણ : ૬		
૧	ભક્તિ	કાવ્ય : 'મંદિર તારું' (પાન નં. ૧)

મંદિર તારું

મંદિર તારું વિશ્વ રૂપાળું,

સુંદર સરજનહારા રે;

પળ પળ તારાં દર્શન થાયે,

દેખે દેખનહારા રે ! મંદિર તારું ૦

નહિ પૂજારી, નહિ કોઈ દેવા,

નહિ મંદિરને તાળાં રે !

નીલ ગગનમાં મહિમા ગાતા

ચાંદો સૂરજ તારા રે. મંદિર તારું

વર્ણન કરતાં શોભા તારી

થાક્યા કવિગણ સારા રે;

મંદિરમાં તું ક્યાં છુપાયો ?

શોધે બાળ અધીરાં રે. મંદિર તારું

૨	અનુકંપાહોલો ચીસ પાડીને ખોળામાં પડ્યો કે તરત જ રાજાએ તેને લઈ લીધો, તેના પર ઠંડું પાણી રેડ્યું, અને પછી તેના પર હાથ ફેરવી તેને ચૂમીઓ લેવા લાગ્યો..... (પાન નં. ૫)
	વફાદારીરાજા તરત બોલી ઊઠ્યો, “તો હું મારો આખો દેહ આપવા તૈયાર છું. ભલા બાજ ! તેં ઠીક રસ્તો કાઢ્યો.”..... (પાન નં. ૮)
	ન્યાયત્યાર પછી તો રાજાએ જમણી જાંઘ મૂકી, ડાબી જાંઘ મૂકી, અને છતાંયે પલ્લું ઊંચું પણ ન થયું. એટલે રાજા પોતે જ આખો પલ્લામાં બેસી ગયો..... (પાન નં. ૯)
૩	શ્રમનું ગૌરવ પ્રાણીપ્રેમ	કાવ્ય : ‘હાં રે ખેડ ખેડો’ (પાન નં. ૧૫, ૧૬)

હાં રે ખેડ ખેડો

હાં રે ખેડ ખેડો, વૈશાખ આ બેઠો,
અખાતરી આવી, મૂરત ના જાયે, ઓ બાપલા !
બાંધો કમર હવે હોંશથી રે જી.
હાં રે ખેડ ખેડો, પરોઢ આ ફાટ્યું.
તારોડિયું ઊગ્યું, મોડું નવ થાયે, ઓ બાપલા !
કાઢો બળદને કોઢથી રે જી.
હાં રે ખેડ ખેડો, કરબ આ નાડ્યો,
પરોણો કાઢ્યો, ભૂલો ન કાંઈ જોજો, ઓ બાપલા !
હાંકો બળદને સીમમાં રે જી.
હાં રે ખેડ ખેડો ખેતર આ આવ્યાં,
ના પોર સાલ વાવ્યાં, પાડો ચાસ ઊંડા, ઓ બાપલા !
હાંકો બળદને જાળવી રે જી.
હાં રે ખેડ ખેડો, જમીન છે કાળી,
નાખોને ઉખાડી, ફિકર કાંઈ ના રહે, ઓ બાપલા !
ઝાલો અછોડા જોરથી રે જી.
હાં રે ખેડ ખેડો, તપ્યા આ બપોરા,
રેલ્યા પરસેવા, સૂરજ પણ થંભ્યા, ઓ બાપલા !
ભાથું ખાવા જરા થોભજો રે જી.
હાં રે ખેડ ખેડો, આ સીમમાં ખાવાં,
અગાસમાં રહેવાં, ને ટાઢ તાપ સહેવાં, ઓ બાપલા !

એદી થયે નહિ પાલવે રે જી.

હાં રે ખેડ ખેડો, આ આથમે દહાડો,
સાંતીડાં વાળો, ઘરે વાટ જોશે, ઓ બાપલા !

હાંકો બળદ નરમાશથી રે જી.

હાં રે ખેડ ખેડો, મહેનત પર મોભો,
બીજો નહિ થોભો, દેવાં બહુ માથે, ઓ બાપલા !
વાંકી કમર કરો જોરથી રે જી.

હાં રે ખેડ ખેડો, છો પગ જાય તૂટી,
છો ડિલ જાય છૂટી, રે આબરૂ રાખો, ઓ બાપલા !
જીવ્યામાં સાર તો શું બીજો રે જી.

૪	લોકશાહી દષ્ટિએકત્ર થયેલા પક્ષીબંધુઓ અને પક્ષીભગિનીઓ ! હું પ્રમુખશ્રીની દરખાસ્ત મૂકવા ઊભો થયો છું. પ્રમુખ માટે સૌથી યોગ્ય ગરુડરાજ લાગે છે..... (પાન નં. ૨૧)
	સ્વચ્છતાઅમારી આખી કોમે પેલી માણસજાતની ગંદકી ને ઝેંઠવાડ દૂર કરવા જે મહેનત ઉઠાવી છે, તેવી મહેનત દુનિયાના કોઈ સુધરાઈખાતાએ નહિ ઉઠાવી હોય..... (પાન નં. ૨૩)

	ન્યાયવનવાગોળી થોડા વખત પહેલાં પશુઓની સભામાં ગઈ હતી તેથી તેને સજા ફરમાવી કે હંમેશાં ઊંધે માથે લટકવું..... (પાન નં. ૨૪)
૫	આત્મનિરીક્ષણએ જોઈ બ્રહ્મદત્તે વિચાર્યું કે, 'હું ધર્મપૂર્વક રાજ્ય કરું છું. તેથી લોકોમાં કજિયા, કંકાસ, દુરાચાર દૂર થયા છે. હવે મારા પોતામાં કંઈ દોષ રહ્યા છે કે નહિ, તે મારે જોઈ લેવું જોઈએ, અને કોઈ દોષ જણાય, તો તેને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ..... (પાન નં. ૩૧)
	સૂઝબ્રહ્મદત્તના સારથિએ વિચાર્યું કે, 'સામા રથમાં પણ રાજા જ છે. હવે શું કરવું ? લાવ, તે રાજાની ઉંમર પૂછું. જે ઉંમરમાં નાનો હોય, તેણે મોટી ઉંમરનાને માર્ગ આપવો જોઈએ.'.....
	અન્ય પ્રત્યે આદરઆ સાંભળતાં જ મલ્લિક રાજા અને તેનો સારથિ રથમાંથી ઊતરી પડ્યા. તેમણે અશ્વો છોડી નાખી પોતાનો રથ પાછો ફેરવ્યો, તથા બ્રહ્મદત્ત રાજાને માર્ગ આપ્યો..... (પાન નં. ૩૩)

૬	સહાયવૃત્તિ સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો	કાવ્ય : 'હૂંડી' (પાન નં. ૪૦ થી ૪૩)
---	---------------------------------	------------------------------------

હૂંડી

- જેહને વેદે ન જાય વખાણિયો રે, મારો વહાલોજી થયો છે વાણિયો રે,
જેહની અગમ ગત્ય છે ઊલટી રે, તે નાથ થયા છે નાણાવટી રે. ૧
- વહાલો ગોમતીજીના ઘાટમાં રે, મળ્યા તીરથવાસીને વાટમાં રે;
વેષ પૂરણ લીધો વહાલે રે, નાથ ચૌટાની પેરે ચાલે રે. ૨
- છે અવળા આંટાની પાઘડી રે, એવી બાંધતાં કેહી પેર આવડી રે ?
સાદી એકતાઈ પહેરી હરજી રે, એનો સીવનારો કોણ દરજી રે? ૩
- શોભે વાણિયો ભીને વાને રે, એક લેખણ ખોસી છે કાને રે;
છે અધર બિંબ-પરવાળી રે, મોટી આંખલડી અણિયાળી રે. ૪
- એહને કાને તાં કુંડળ ઝગમગે રે, નાસિકા દીવાની શગે રે;
હસતાં ખંજન પડે છે ગાલે રે, મોટું કપાળ જણાવે છે તાલે રે. ૫
- દાંત રૂડા દીસે છે હસતાં રે, હીરા તેજ કરે જ્યમ કસતાં રે;
શોભે ધનરેખા હથેલિયાં રે, આંગળીએ વીંટીં ને વેલિયાં રે. ૬
- છે ટુકડા-બંધ તે બેવડા રે, ગુણ ક્યાંહાં શીખ્યા તમો એવડા રે ?
સોનાની સાંકળી ને કંઠે દોરો રે, કેડે પાટિયાળો કંદોરો રે. ૭
- બિરાજે કૂમતાંની જ્યોત રે, કેડે ખોસી પીતળની દોત રે;
ઓઢી પિછોડી તાં ખાંધે રે, દૂંદાળો ને મોટી ફાંદે રે. ૮
- વસ્ત્ર પાંચે પહેર્યાં સોજાં રે, પગે પહેર્યાં સાદાં મોજાં રે;
કોને આવડે હાથનો લટકો રે ? સાદી દોરનો કેડે પટકો રે. ૯

એનાં ક્યાંહાં કૌતક ભાળિયે રે ? ઠાલી ગાંઠ બે-ચાર છે ફાળિયે રે;
 ત્રિકમજી વાણિયાની તોલે રે, ઉતાવળું ને તોતળું બોલે રે. ૧૦
 શોભે વાઘો છાંટ્યો-કેસર રે, મોટા પારેખ શ્રીપરમેશ્વર રે;
 માહરો નાથજી નીચે ખામણે રે, ભટ પ્રેમાનંદ જાયે ભામણે રે. ૧૧
 સાથે વણોતર છે સાત રે; ઓધવ ને અર્જુન બ્રાત રે;
 હનુમાન કપિ ને અકૂર રે, સુદામો, વિદેહી, વિદુર રે. ૧૨
 છે પારથના હાથમાં પાન રે, છડીદાર થયા હનુમાન રે;
 છવરંગી સુદામે ગ્રહી રે, કાંઈ વિદુરને માથે વહી રે. ૧૩
 અકૂર ગણાવે છે રોળો રે, છે જનકના હાથમાં ઝોળો રે;
 બોલી પારસી સરખી તોતળી રે, છે ઓધવની ખાંધે કોથળી રે. ૧૪
 એમ સામા મળ્યા અવિનાશી રે, તેને જોઈ રહ્યા તીરથવાસી રે;
 ‘આ કોઈ પારેખ દીસે નવા રે, સરસાં કારજ આપણાં હવાં રે. ૧૫
 કો ભારે માણસ ભાસે રે, ભલા વાણોતર છે પાસે રે’,
 હૂંડીવાળો એમ વદે વાણી રે : ‘મળ્યો શામળશા અંગ એંધાણી રે. ૧૬
 હીડે સહુને મસ્તક નામતો રે, પૈસાદાર દીસે છે પામતો રે.
 કેમ બોલવું આપણ રંકે રે ?’ આઘા જઈને પાછા ઓસંકે રે. ૧૭
 તેહની મનની વારતા જાણી રે, બોલ્યા આફણિયે સારંગપાણિ રે;
 ‘કાં રહો છો લજ્જા પામી રે ?’ ત્યારે બોલ્યા મસ્તક નામી રે. ૧૮
 ‘અમો જૂનેગઢથી આવ્યા રે, હૂંડી નરસૈયાની લાવ્યા રે.’
 સાંભળ્યું નરસૈયાનું નામ રે, ધાઈ ભેટ્યા સુંદરશ્યામ રે. ૧૯
 અક્ષર ઓળખ્યા દીનાનાથે રે, હૂંડી ચાંપી હૃદયા સાથે રે;
 વાંચવાને વહેલી વહેલી રે, હરખે હરજીએ હૂંડી ઉકેલી રે. ૨૦

'સ્વસ્તિ શ્રીદ્વારિકા ગામ રે, મુક્તિપુરી મનોહર ઠામ રે;
 પરમારથી પરમ દયાળ રે, છો ગૌ-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાળ રે. ૨૧
 સર્વ ઉપમાયોગ્ય છો સ્વામી રે, નાથ નાણાવટીનાં નામી રે.
 પરમારથ કરતા તતખેવ રે, શેઠ શામળશા વાસુદેવ રે. ૨૨
 માહારો જૂનાગઢમાં વાસ રે, લિખિતંગ સેવક નરસૈયો દાસ રે.
 લીધા રૂપૈયા સેં સાત રે, ઊઠ સેંથી બમણા, નાથ રે ! ૨૩
 લખી હૂંડી માંહે ઝેંધાણી રે, ગરથ આપીને પીજો પાણી રે.
 એક ઘડીનો નહિ ઉધારો રે, ત્યારે રહેશે કાર અમારો રે. ૨૪
 છે મોહોટા શેઠનો ધર્મ રે, રાખો વાણોતરની શર્મ રે;
 'આવડું લખવું પડ્યું તે શાને રે ?' મસ્તક ધુણાવ્યું શ્રીભગવાને રે. ૨૫
 'લખ્યાનું કામ નહોતું લેશે રે, હું તો આપત રૂપૈયા સંદેશે રે,'
 તીરથવાસીને કહ્યું અવિનાશે રે, 'આવ્યા રૂપૈયા અમ પાસે રે. ૨૬
 તમો શોધતા ફરો છો શુંય રે ? ભાઈ ! શામળશા તે હુંય રે.
 આ ગામમાં રહું છું છાનો રે, નરસૈયાનો વાણોતર માનો રે. ૨૭
 કરું છું વૈષ્ણવ જનની સેવા રે, મુને ઓળખે નરસૈયા જેવા રે.
 બીજી કમાઈ મેં તો છાંડી રે, નરસૈયાને પુન્યે કોથળી માંડી રે. ૨૮
 પરિવાર જીવે શામળશાનો રે, તે આશરો નરસૈયાનો રે.
 અમો નરસૈયાના કહેવાઉં રે, અમને વેચે તો વેચાઉં રે.' ૨૯
 છોડી કોથળી કરુણા કરી રે, કાઢ્યા રૂપૈયા મૂઠી ભરી રે;
 જોવા મળ્યા ચૌટાના લોક રે, ગણી આપ્યા રૂપૈયા રોક રે. ૩૦
 સો બીજા આપ્યા મહારાજે રે, તે તો ખરચ-ખૂંટણને કાજે રે;
 'મહેતાને વીનતી કહેજો અમારી,' પછે લખે કાગળ મોરારી રે. ૩૧

વલણ

મોરારી કાગળ લખે, પ્રતિઉત્તર વાળે હૂંડી તણો રે;
ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા : હરિભક્તનો મહિમા ઘણો રે. ૩૨

૭	દેશદાઝએ દિવસો જ એવા હતા. તારા જેવડી છોકરીઓ પણ હાથમાં ત્રિરંગો લઈ 'વંદે માતરમ્'ના નારા લગાવતી..... (પાન નં. ૫૦)
	રાષ્ટ્રીય ભાવના“તે આવું અંગ્રેજોને તો નહિ ગમ્યું હોય ને ?” અમિતાએ પૂછ્યું. તેનો ઉત્તર આપવા દાદીમા ટટાર થયાં. દાદીમા કહે : “અંગ્રેજો તો માદામ કામાને પકડી લેવા ટાંપીને બેઠેલા, પણ ભિખાઈજી ઘણાં હોશિયાર. તેઓ અંગ્રેજોને થાપ આપી પેરિસ પહોંચી ગયાં ને પછી ત્યાંથી તેમનું દેશસેવાનું કામ ચલાવ્યું. તેમણે 'વંદે માતરમ્' નામની પત્રિકા અંગ્રેજીમાં શરૂ કરીને નવ વર્ષ ચલાવી. એ પહેલાં 'તલવાર' નામનું એક પત્ર પણ તેમણે ચલાવેલું. એ પત્રમાંના લેખોથી લોકોમાં ઘણી જાગૃતિ આવેલી. “અંગ્રેજોની ચડવણીથી ભિખાઈજીને પહેલા વિશ્વયુદ્ધ

		<p>દરમિયાન ફ્રાન્સે જેલમાં પણ રાખેલાં ને યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાર પછી જ છોડેલાં.”</p> <p>પલકે દાદીમાની વાત સાંભળી કહ્યું : “દાદીમા, ભિખાઈજીએ આપણા દેશને માટે ઘણું સહન કર્યું; નહિ ?”</p> <p>“હાસ્તો. આ દેશપ્રેમી મહિલાને પૂરાં ચોત્રીસ વર્ષ દેશબહાર ગાળવા પડ્યાં એ તો તપ જ કહેવાય. એમને તો આપણા દેશમાં આવવાનું, ને ભારતને આઝાદ થયેલું જોવું હતું, પરંતુ તે ન બન્યું. અતિશય કામગીરી-રઝળપાટ ને ઉંમરને કારણે તેમનું શરીર નંખાઈ ગયું હતું. તેમના મિત્રોએ તેમને ભારત જવા ખૂબ દબાણ કર્યું. રાજકારણમાં ભાગ નહિ લેવાની શરતે અંગ્રેજ સરકારે તેમને ભારત આવવાની છૂટ આપી. આ વાતનો રંજ તેમને જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી રહ્યો. ઈ.સ. ૧૯૩૫માં ભિખાઈજી મુંબઈ આવ્યાં. તે વખતે તેમની એવી હાલત હતી કે તેમને સીધાં જ પારસી ધર્માદા દવાખાનામાં લઈ જવાં પડ્યાં.”.....(પાન નં. ૫૩)</p>
--	--	---

૮	મૈત્રીભાવના કુટુંબપ્રેમપછી તો અમુ મોટી થઈ. વધારે નમણી બની. એના રૂપમાં યૌવન ઉમેરાયું. એના લાવણ્યમાં ચારુતા ઊગી. એની આંખોમાં મસ્તીને બદલે લજ્જા ઊપસી આવી. પણ અમારો સ્નેહ ઉંમર સાથે વધ્યો, ઘટ્યો નહિ. બધા સંજોગો ને સ્થિતિ વટાવીને એ વધારે વિશુદ્ધ, વધારે સહૃદય થયો. એની ભીનાશ વધી. એની ભવ્યતા ઓળખાઈ. ત્યાં તો અમુનાં લગ્ન લેવાયાં. અમુ હવે સાસરે જશે એ વિચારે હું ગમગીન થઈ ગયો. અને એ લગ્નના દિવસ સુધીમાં એ ગમગીની એટલી આકરી થઈ કે એને પીઠી ચઢી ત્યારે હું રડી પડ્યો.....(પાન નં. ૬૧)
૯	આત્મગૌરવ વ્યક્તિગૌરવ ભાવના	કાવ્ય : 'તલવારનો વારસ' (પાન નં. ૬૫ થી ૬૭)

તલવારનો વારસ

ભેટે જૂલે છે તલવાર
 વીરાજી કેરી ભેટે જૂલે રે.

ભીંતે જૂલે છે તલવાર
 બાપુજી કેરી ભીંતે જૂલે રે.

મારા બાપુને, બે'ન ! બે બે કુંવરિયા
 બે વચ્ચે પાડ્યા છે ભાગ;

હાં રે બે'ની ! બે વચ્ચે પાડ્યા છે ભાગ
 વીરાજી કેરી ભેટે જૂલે રે.

મોટે માગી છે મો'લ મે'લાતો વાડીઓ
 નાને માગી છે તલવાર - વીરાજીં

મોટો મા'લે છે મો'લ મેડીની સાયબી
 નાનો ખેલે છે શિકાર - વીરાજીં

મોટો ચડિયો છે કાંઈ હાથી-અંબાડીએ
 નાનેરો ઘોડે અસવાર - વીરાજીં

મોટો કાઢે છે રોજ કાવા કસૂંબલા
 નાનેરો ધૂમે ધમસાણ - વીરાજીં

મોટો પોઢે છે લાલ રંગીલે ઢોલિયે
 નાનો ડુંગરડાની ધાર - વીરાજીં

મોટ મઢાવે વેઢ વીંટી ને હારલા
 નાનો સજાવે તલવાર - વીરાજીં

મોટાને સોહે હીર-જરિયાની આંગડી
 નાનાને ગેંડાની ઢાલ - વીરાજી
 મોટો સંતાય સુણી શત્રુના રીડિયા
 નાનેરો દે છે પડકાર - વીરાજી
 મોટો ભાગ્યો છે સેન શત્રુનાં ભાળતાં
 નાનેરો ઝીકે છે ધાવ - વીરાજી
 મોટો જીવ્યો છે પાય શત્રુના પૂજતો
 નાનેરો સૂતો સંગ્રામ - વીરાજી
 મોટે રે માડી ! તારી કૂખો લજાવી
 નાને ઉજાળ્યા અવતાર - વીરાજી
 મોટાનાં મોત ચાર ડાઘડે જાણિયા
 નાનાની ખાંભી પૂજાય - વીરાજી
 ભેટે ઝૂલે છે તલવાર
 વીરાજી કેરી ભેટે ઝૂલે રે !
 ભીંતે ઝૂલે છે તલવાર
 બાપુજી કેરી ભીંતે ઝૂલે રે !

૧૦	પ્રાણીપ્રેમ જીવદયાએકવાર બોડીને જાનવર કરડ્યું. બાએ કેટલાયે ઉપાયો કરાવ્યા. બધા નિષ્ફળ ગયા. આખું શરીર ફૂલી ગયું ને આખરે તે મરી ગઈ ! બા સગી દીકરી મરી ગઈ હોય તેમ રડી. તે દિવસે ખાધું પણ નહિ. બોડી ગાય
----	-----------------------	--

		<p>અમારા કુટુંબનું કોઈ પૂર્વજન્મનું ઋણ અદા કરવા આવી હોય તેમ કસોટીના સમયમાં એ જ અમારો સહારો બની હતી. ક્યાંયે હાથ લાંબો કરવાની વેળા બાને એણે નહોતી આવવા દીધી. એનું કાર્ય પૂરું કરી એ ગઈ, તે જ વર્ષે અમારો કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો થયો; મને નોકરી મળી - એ પણ કેવો અકસ્માત !.....</p> <p>(પાન નં. ૭૧)</p>
૧૧	માનવતા	<p>.....સૌને ખુશ રાખવાં; હસવું ને સૌને હસાવવાં - એ એક ઉમદા કામ છે. જેમ ભૂખ્યાને ભોજન આપવું ને તરસ્યાને પાણી પાવું તે સારાં કામ છે તેમ. આપણામાં કહેવત પણ છે : હસે તેનું ઘર વસે. નિર્દોષ રીતે હસનાર ને હસાવનારના દિલમાં ભગવાનની દીધેલી પ્રસન્નતા વસે છે. આવો પ્રસન્ન ચહેરો સુંદર અને સોહામણો લાગે છે.....(પાન નં. ૭૮)</p>
૧૨	સાંસ્કૃતિક વારસો	<p>કાવ્ય : 'અલ્લક દલ્લક' (પાન નં. ૮૪, ૮૫)</p>

અલ્લક દલ્લક

અલ્લક દલ્લક, ઝાંજર ઝલ્લક :

રઢિયાળો જમનાનો મલ્લક;

એથી સુંદર રાધાગોરી,

મુખડું ઝળકે ઝલ્લક ઝલ્લક !

આભે પૂનમચાંદ ઊગ્યો છે,

રાસ ચગ્યો છે છમ્મક છમ્મક !

ગોપી ભેળો કાન ઘૂસ્યો છે,

ઢોલક વાગે ઢમ્મક ઢમ્મક !

રાધિકાનો હાર તૂટે છે,

મોતી ચળકે ચલ્લક ચલ્લક !

બધાં જડ્યાં પણ એક ખૂટે છે,

રુએ રાધિકા છલ્લક છલ્લક !

લીધું હોય તો આલ ને, કાના !

મોતી મારું ચલ્લક ચલ્લક !

તારાં ચરિતર છે ક્યાં છાનાં ?

જાણે આખો મલ્લક મલ્લક !

કાને ત્યાંથી દોટ મૂકી છે,

રીસ ચડી ગોપીજનવલ્લભ;

કદંબછાયા ખૂબ ઝૂકી છે,

બંસી છેડે અલ્લપ ઝલ્લપ !

રાધા દોડે ચિત્ત અધીરે,
 રાસ રહ્યો છે અલ્લક દલ્લક !
 સૂર વણાયે ધીરે ધીરે,
 ઉર તણાયે પલ્લક પલ્લક !

અલ્લક દલ્લક, ઝાંઝર ઝલ્લક :
 રઢિયાળો જમનાનો મલ્લક;
 એથી સુંદર રાધાગોરી,
 મુખડું ઝળકે ઝલ્લક ઝલ્લક !

૧૩	આત્મવિશ્વાસહા, હા દીવો બળે એટલે ! પહેલો નંબર લાવું', મહાદેવ તાનમાં હતો..... (પાન નં. ૮૧)
	ફરજનું ભાનમહાદેવ વિચારમાં હતો. બોલ્યો પણ તે પણ વિચારતો હોય તેવી રીતે, “આ પા કે પેલી પા. પણ ખાવાની તો ઘઉં જ ને”..... (પાન નં. ૮૨)
	પ્રામાણિકતાપણ પોતાનો શેઠો વટાવ્યો ત્યાં જ એનો ગભરુ જીવ રડી ઊઠ્યો, ‘આ તો પેલા ખુશાલમાનું ખેતર આવ્યું ! એમને કોઈ હળ હાંકનાર તો છે નહિ ને ગામમાંથી લોકોના હળ માગીને આટલું ખેતર વવરાવ્યું છે. એટલેથી હાંકી લાવી મેલી મેલીને ખુશાલમાના ખેતરમાં જ મેલવી ?..... (પાન નં. ૮૩)

	ન્યાયને જાણે અજાણેય ઈન્સ્પેક્ટર પોતાના મનની વાત બબડી પડ્યા : 'પાસ છે ના'. ખ્યાલ આવતાં શિક્ષકને હુકમ કર્યો : 'આપો સેને પેપર'..... (પાન નં. ૯૪)
૧૪	સ્વાવલંબનપત્ર લખવામાં કેટલીક બાબતોનું ધ્યાન રાખવાનું હોય છે. તું મારો આગલો પત્ર તથા આ પત્ર ધ્યાનથી જોજે. મથાળે પહેલાં આપણું સરનામું, તારીખ વગેરે બરાબર લખવાં જોઈએ. નીચેનો ભાગ પણ બરાબર લખાય તો સારી છાપ પડે. હવેથી પત્ર લખે ત્યારે એનું ધ્યાન રાખજે.....(પાન નં. ૧૦૨)
૧૫	કરુણા	કાવ્ય : 'એક ઘા' (પાન નં. ૧૦૯ થી ૧૧૦)

એક ઘા

તે પંખીની ઉપર પથરો ફેંકતાં ફેંકી દીધો,
છૂટ્યો તે ને અરર ! પડી ફાળ હૈયા મહીં તો.
રે રે ! લાગ્યો દિલ પર અને શ્વાસ રુંધાઈ જતાં
નીચે આવ્યું તરુ ઉપરથી પાંખ ઢીલી થતાંમાં.
મેં પાણ્યું તે તરફડી મરે હસ્ત મ્હારા જથી આ,

પાણી છાંટ્યું દિલ ધડકતે ત્હોય ઊઠી શક્યું ના;
 ક્યાંથી ઊઠે ? જખમ દિલનો ફૂર હસ્તે કરેલો !
 ક્યાંથી ઊઠે ? હૃદય કુમળું છેક તેનું અહોહો !
 આહા ! કિન્તુ કળ ઊતરી ને આંખ તો ઊઘડી એ,
 મૃત્યુ થાશે ? જીવ ઊગરશે ? કોણ જાણી શકે એ ?
 જીવ્યું, આહા ! મધુર ગમતાં ગીત ગાવા ફરીને,
 આ વાડીનાં મધુર ફલને ચાખવાને ફરીને.
 રે ! રે ! કિન્તુ ફરી કદી હવે પાસ મ્હારી ન આવે,
 આવે ત્હોયે ડરી ડરી અને ઈચ્છતું ઊડવાને;
 રે ! રે ! શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાળે ન આવે,
 લાગ્યા ઘાને વિસરી શકવા કાંઈ સામર્થ્ય ના છે.

૧૬	રાષ્ટ્રધર્મપછી તો સુભાષબાબુના જીવનનું એક જ લક્ષ્ય રહ્યું. ભારતમાતાની આઝાદી..... (પાન નં. ૧૧૫)
	રાષ્ટ્રીયભાવનાક્યાંક રોગચાળો ફાટી નીકળ્યાના કે રેલસંકટ જેવી કુદરતી આફતો આવ્યાના સમાચાર મળે કે આપણા સુભાષ તુરત તેમની સેવાયાકરી માટે દોડી જાય. માંદાંઓની માવજત કરે, માગીભીખીનેય ગરીબગુરબાંને કપડાં-દવા

		વગેરે જરૂરી ચીજો લાવી આપે અને જરૂર પડ્યે એમની ચાકરીમાં ઉજાગરાયે ખેંચે. સુભાષબાબુને તોફાન-મસ્તી કરવાની ઉંમરે લોકસેવાની જબરી લગની લાગેલી. લોકસેવા કરતાં પોતાને કંઈ થશે એની તો કશી બીક જ નહિ. નિર્ભયતાના-અભયના સંસ્કાર સુભાષને ગળથૂથીમાંથી મળેલા..... (પાન નં. ૧૧૩)
૧૭	વિવેકબુદ્ધિ	કાવ્ય : 'વૃષભાવતાર' (પાન નં. ૧૨૨ થી ૧૨૬)

વૃષભાવતાર

પૃથ્વી આ જ્યારે વસવા માંડી,

-આદિ કાળની વાત,-

પ્હેલવ્હેલાં જે માનવી ભોળાં

ના જાણે રીત કે ભાત.

કેટલું ખાવું ? ક્યારે ન્હાવું ?

કોને એ બધું પૂછવા જાવું ?

એક શાણો કહે, “શીદ મૂંઝાવું ?

જાચીએ જગનો તાત.”

કેલાસ પર્વતે શિવને ગૌરી

બેઠાં ગોઠડી કરે,
ગૌરવ નિજ વાગોળતો દ્વારે
નંદી પ્હેરો ભરે.

હાલકહૂલક માનવટોળું
આવી તહીં ઊભરાયું બહોળું
“જય ભોળા ! જય !” નાદથી
ડહોળું આભ જાણે થરથરે;
કંપાવી : કાંધ ને પૂછ ઉછાળી
નંદી સૌને પૂછે :
“આટલો શોર તે શાને મચાવો ?
એવું કારણ શું છે ?”
“અમે ન જાણીએ ક્યારે ખાવું,
ક્યારે ને વળી ધોવું-ન્હાવું.
પ્રભુ વિના દુઃખ ક્યાં જઈ ગાવું ?
આંસુ બીજું કોણ લૂછે ?”
“શિવજીનો તો ગૌરી સાથે
ચાલે છે સંલાપ;
કહો તો હું જઈ પૂછી આવું.”
“પૂછી આવો ને, બાપ !”
ગૌરીની ચાલતી દલીલ : “હરજી !
વળી આ માનવસૃષ્ટિ ક્યાં સરજી ?”
વચ્ચે નંદીની સુણીને અરજી,

દેવે દીધ જબાપ :

“ત્રણ વાર ન્હાય,

એક વાર ખાય.”

પૂછ ઝુલાવતો, માથું હલાવતો,

નંદી ગૌરવભાવે

સંદેશો દેવનો ગોખતો ગોખતો,

ડોલતો ડોલતો આવે :

‘ત્રણ વાર ન્હાય,

એક વાર ખાય.

ત્રણ વાર ન્હાય,

એક વાર ખાય.

એક વાર ન્હાય,

ત્રણ વાર ખાય.

ઊલટાસૂલટી બોલ થઈ જાય,

બોલતો બોલતો આવે :

‘એક વાર ન્હાય,

ત્રણ વાર ખાય.

એક વાર ન્હાય,

ત્રણ વાર ખાય.’

પૂછવા માનવટોળું સામે ધાય :

“બોલો, શો સંદેશો ફૂલાવે ?”

“એક વાર ન્હાય,

ત્રણ વાર ખાય.”

- નંદી બોલ્યો વાણી.

સુણીને માનવી સંતોષ પામ્યાં

પ્રભુની આજ્ઞા જાણી.

સાંજે-સમે થઈ ગોઠડી પૂરી,

શિવ ને ગૌરી બેય

બહાર આવ્યાં સૌ સૂનું દીઠું,

નંદી બેઠો છેય.

શિવના મનમાં જરા અંદેશો-

“નંદી, તેં શો દીધ સંદેશો ?”

“દીધો બીજો હોય ઉત્તર મેં શો ?

પૂછવાનું શું એય ?-

એક વાર ન્હાય,

ત્રણ વાર ખાય.”

“માનવીની તેં જિંદગી, નંદી,

કરી દીધી શી ઝેર ?

ખાઈ ખાઈ બધું ખુટાડશે ને

વસ્તીનો વધશે કેર.

અરે ભોળા, તેં આ શું કીધું ?

એક વેળાનું જ અન્ન મેં દીધું.

ત્રણ વેળા સુધી એટલું સીધું

પહોંચે તે કઈ પેર ?”

આંખો મીંચીને ડોલતો નંદી
 થઈ ગયો ઊંચે કાન.
 ખોંખારી શિવે ન્યાય સુણાવ્યો :
 “ના તેં રાખ્યું કેં ભાન.
 તો, હવે જા, ધરતી પર અવતર,
 ધૂંસરી કાંધે ઉપાડી, ખેતર
 ખેડ, મનુજના કોઠારો ભર;
 પોષજે એના પ્રાણ.”
 તે દીથી નંદી ભૂતળ ઉપર
 બળદ થઈને ફરે,
 શિવદ્વારે મસ્ત ડોલવું છોડી,
 ધૂંસરી ઊંચકી મરે.
 ત્રણ ત્રણ વેળા ખાતાં માનવ
 વધ્યાં, ધરામાં ન માતાં માનવ
 ખાઉં ખાઉં કરે ન ધરાતાં માનવ,
 એને કંઈ દાણો પૂરે.

૧૮	સ્વચ્છતાઆશા : ‘જો, મંજુલ તો નાહીને આવ્યો છે. એના વાળ કેવા મજાના હોળેલા છે ? અને તારા જો.’..... (પાન નં. ૧૩૫)
----	----------	---

૩

	અન્ય વ્યક્તિઓની ગણનાજયન્તિકા : ‘જો, આશા જેવી બહેન બધાને નથી મળતી.’..... (પાન નં. ૧૩૬)
	ચિત્ત શુદ્ધિ‘મંજુલ, આજે મને મારી માની ખોટ સાલે છે ! આશા અત્યારે અહીં હોત તો તેની માફી માગત. એને ખોટું લાગે એવું મેં કેટલું બધું કર્યું છે ?’..... (પાન નં. ૧૩૬)
૧૮	વિવેકબુદ્ધિનાટકકાર મરે તે કરતાં નાટક મરે તો કંઈ ખોટું નહિ - એમ માની હું હાર કબૂલ કરવાની અણી પર હતો એટલામાં અનાથના તારણહાર શો રમણ એકાએક ત્યાં આવી પહોંચે છે. ટેબલ નીચે છુપાયેલી સુંદરી - રૂદરજી - પાસેથી વસ્તુસ્થિતિ સમજી લે છે ને મારા ડિલ પર ચડી બેઠેલા નાથિયાને ગરદનમાંથી પકડી, “પાપી ! ચંડાળ ! અધમ ! તું ક્યાંથી અહીં આવી ચડ્યો ?” કહી ધક્કો મારી નીચે ગબડાવી દે છે. નાથિયો પ્રથમ તો સ્તબ્ધ થઈને કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈને જોયા કરે છે. પછી કંઈ પણ બોલ્યા વગર, કંઈ જ બન્યું ન હોય એમ, પાછો પોતાની

		જગાએ જઈ પ્રેક્ષક તરીકે બેસી જાય છે..... (પાન નં. ૧૪૩)
૨૦	સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય ભક્તિ	કાવ્ય : 'ઝૂલડી' (પાન નં. ૧૫૦)

ઝૂલડી

કોઈ ગોતી દેજો રે, કોઈ ગોતી દેજો રે;

મહારા કા'ન કુંવરિયાની ઝૂલડી,

મહારા શ્યામ સુંદરિયાની ઝૂલડી.

સાવ રે સોના કેરી ઝૂલડી, માંહી રૂપા કેરા ધાગા;

અવર લોકને ઓપે નહિ, મહારા કા'નકુંવરજના વાઘા રે !

- મહારા૦

શેરીએ શેરીએ સાદ પડાવું ને, ઘર ઘર હાલું છું જોતી;

એ રે ઝૂલડીમાં કાંઈ નથી બીજું, એને છેડે કળાયલ મોતી રે ! ;

- મહારા૦

માતા જશોદાજી મહી વલોવે ને કા'નો વળગ્યો કોટે,

એ રે ઝૂલડીને કારણિયે, મહારો લાડકવાયો લોટો રે !

- મહારા૦

૨૧	વિવેક બુદ્ધિ	<p>.....અંગરેજે વાત કરવા માંડી : “ઢેર વાઝ આ બેન્કર....”</p> <p>પહાડી મેનેજર સમજ્યો કે આને પૈસા માટે કંઈક ખાનગી વાત કરવી છે. તેથી બારણાં બંધ કરવાનું કહે છે.</p> <p>એમે બેન્કના સિપાઈને બૂમ મારીને કહ્યું : “ચપરાસી ! દરવાઝા બંદ કર !!”..... (પાન નં. ૧૫૬)</p>
૨૨	શિષ્ટાચાર	<p>.....લીસાં પાનાં હોય એટલે અક્ષર સરસ આવે એવું ન હોય !.....</p>
	આત્મનિર્ભરતા આત્મવિશ્વાસ	<p>.....મારા દાદા એવું કહેતા કે એમના જમાનામાં પાટલી પર ભીની માટી પાથરીને સરસ વળાંકવાળા અક્ષર લખીને માટીને સુકાવા દેતા અને પછી એ અક્ષરની અંદર લખ્યા કરવાનું; પણ હવે આજના જમાનામાં કોણ આવું બધું કરે ?.....(પાન નં. ૧૬૩)</p>
૨૩	ભક્તિ સત્યપરાયણતા	<p>કાવ્ય : ‘હરિને ભજતાં’ (પાન નં. ૧૭૦-૧૭૧)</p>

હરિને ભજતાં

હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ

જતાં નથી જાણી રે;

જેની સુરતા શામળિયા સાથ, વદે વેદ વાણી રે. ટેક.

વહાલે ઉગાર્યો પ્રહ્લાદ, હરણાકંસ માર્યો રે;

વિભીષણને આપ્યું રાજ્ય, રાવણ સંહાર્યો રે.

હરિને૦

વહાલે નરસિંહ મહેતાને હાર હાથોહાથ આપ્યો રે;

ધ્રુવને આપ્યું અવિચળ રાજ, પોતાનો કરી થાપ્યો રે.

હરિને૦

વહાલે મીરાં તે બાઈનાં ઝેર હળાહળ પીધાં રે;

પાંચાળીનાં પૂર્યા ચીર, પાંડવ કામ કીધાં રે.

હરિને૦

આવો હરિ ભજવાનો લહાવો, ભજન કોઈ કરશે રે;

કર જોડી કહે ગેમલદાસ ભક્તોનાં દુઃખ હરશે રે.

હરિને૦

૨૪	શિસ્તપાલન સમાજસેવાચૂનીલાલમાં નાપણથી જ ખંત-ચીવટ-ચોકસાઈ જેવા ગુણો હતા. જે કામ લે તે દઢતાથી કરે, બરોબર રીતે - ઉત્તમ રીતે કરે. કામચોરી કે દિલચોરી તો કરે જ નહિ. જ્યાં જાય ત્યાં કોઈને
----	-----------------------	---

		ભારે ન પડે, બલકે એનો મોટો મદદગાર બની રહે. આળસ-પ્રમાદનું નામ નહિ.....(પાન નં. ૧૭૪)
૨૫	પ્રાણીપ્રેમકૂતરીનાં ગલૂડાં રમાડવાનું તો સૌને ગમે, પણ જો કોઈ બકરીનું ગદીડું, થોડું તોફાની, જડી જાય તો તેનું માથું ખંજવાળી ખંજવાળીને 'ઢીંક... ઢીંક... ઢીંક...' કરીને સામું ઉછાળીને તેની જોડે ધીંગામસ્તીયે જરૂર કરતાં હશો. પૂંછડાં ઊંચાં લઈને હરણ જેવું દોડતાં વાછડાં, ધોળા દૂધ જેવાં ખોલકાં કે પછી પાણીનાં મોજાં જેમ ઊછળતાં જતાં વછેરાં જોઈને રાજી રાજી થઈ જતા હશો. વાર્તાઓ સાંભળવા બેસો ત્યારેય તેમાં આવતાં મોર-પોપટ કે કાબર-કાગડા તમને તમારા ભાઈબંધ-દોસ્તાર જેવાં જ લાગે છે એની મને ખબર છે..... (પાન નં. ૧૮૩)
૨૬	વિવેકબુદ્ધિ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ	કાવ્ય : 'પડઘા વિશે' (પાન નં. ૧૮૭ થી ૧૮૮)

પડઘા વિશે

એક વિકટ વનમાં વસે, સિંહ વડો વનરાજ;
મહા મદોન્મત મન ગણે અવર ન મુજ સમ.
એણે અવસર એકમાં, ત્યાં તો પાડી ત્રાડ;
પડઘો પણ તેવો પડ્યો, ઝુંડ હતાં જ્યાં ઝાડ.
વળી વળી કરે વિચાર જે, આ બીજો કોઈ કોણ;
કહે સિંહ તું કોણ ત્યાં ? કહે ધ્વનિ, તું કોણ ?
તું તું મુજને મુજને, કાં ટુંકારે ટુંકાર ?
તને, તને મારીશ રીશ, નીકળ બાર કે બાર.
હું, હું, વનપતિ, વનપતિ, તું, તું ચોર જ, ચોર,
એ રીતે ઉચ્ચારતાં, ઘણો થયો પ્રતિઘોર.
વનપતિ સમજ્યો વન તણું રખે ચહે એ રાજ;
કોધ કરીને કેસરી કૂંદો જોવા કાજ.
ઠામ ઠામ જઈ ઠેકતો, હૈડે રાખી હામ;
ગર્વ ધરીને ગરજતો, તરુ ગિરિ ફર્યો તમામ.
ત્યાં દેખી તેને કહે શાણો, એક શિયાળ;
એ અવાજ છે આપનો, નહિ અવર વનપાળ.
સમજાવ્યો સારી પેઠે, સિંહ થયો સુણી શાંત;
સમજ્યો કારણ સર્વ તે ભાગી મનની ભ્રાંત.
એ રીતે આ લોકમાં, બોલે જેવા બોલ;
પાછળથી પડઘા પડે, તે તો તેને તોલ.

ભલો કહી સુણીએ ભલો, બાળ કહેથી બાળ;
કીર્તિ કથેથી કીરતી, ગાળ દિધેથી ગાળ.
વદવું વચન વિચારથી, અણવિચારથી ન એક;
કહો નહિ દલપત કહે, છૂટી જીભે છેક.

પૂરકવાચન :		
૧	સમાનકલ્યાણપણ વિભિષણનાં મનનું સમાધાન થયું નહિ. એને લાગ્યું લંકા નગરીનો નાશ અટકાવવા ને રાક્ષસોનો સંહાર અટકાવવા હજી પણ પ્રયત્ન તો કરતા જ રહેવું જોઈએ..... (પાન નં. ૧૮૩)
	શ્રમગૌરવતરત લાખો વાનરો દોડ્યા ને જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને નલ પાસે મોટો ઢગલો કરવા માંડ્યા..... (પાન નં. ૧૮૩)
	સાંસ્કૃતિક વારસામૂલ્યએ વખતે વિભીષણ એક વખત ફરીને ઊભો થઈ કહેવા લાગ્યો કે “હે મહારાજ લંકાપતિ ! આપણે ખોટું કામ કર્યું છે અને હાથે કરીને આ જુદા નોતર્યું છે. આ યુદ્ધ જેવા તેવા સાથે નથી. રામ, લક્ષ્મણ

		<p>મહાબળવાન છે અને કપિસેનાની એમને સહાય છે. સુગ્રીવ જેવા એમની સાથે છે. વળી, આપણી વાત જ ખોટી છે. માટે સીતાજીને પાછાં મોકલી આપો ને આ ખોટું યુદ્ધ બંધ કરો ! આ યુદ્ધ રાક્ષસોનું નિકંદન કાઢશે !”.....(પાન નં. ૧૮૩)</p>
૨	અન્ય વ્યક્તિની ચિંતા	<p>.....એકવાર તેણે વિચાર્યું કે, ‘છોકરાઓ આમ રખડ્યા કરે તે સારું નહિ. તેમણે ઉદ્યોગ કે કલાકારીગરી, કંઈક શીખવું જ જોઈએ.’..... (પાન નં. ૧૮૮)</p>
	વિવેકબુદ્ધિ	<p>.....એમની મંત્રવિદ્યાનું અસલ પારખું થઈ ગયું. વાર્તા પૂરી કરી વેતાલે કહ્યું : “હે રાજા, તું ચતુર સુજાણ છે, તો કહે, આ ચારે ભાઈઓ મૂઆ તેનો દોષ કોના માથે ?”</p> <p>તરત વિક્રમરાયે કહ્યું : “એના બાપ અને ગુરુને માથે ! લાયકાત જોયા વિના એકે એમને મંત્રતંત્ર વિદ્યા શીખવા કહ્યું અને બીજાએ શીખવાડી.”</p> <p>વેતાલે કહ્યું : “પણ સૌથી નાનો કંઈ</p>

		<p>મંત્રતંત્ર શીખ્યો જ નથી એ કેમ મર્યો ?”</p> <p>વિક્રમે કહ્યું : “એ મર્યો શુભઅશુભના વિવેકના અભાવે !”</p> <p>“અને આ ચારે ભાઈઓમાંથી સૌથી મોટો મૂરખ કોણ ?”</p> <p>રાજાએ કહ્યું : “જેણે વાઘને જીવતો કર્યો એ ! પહેલા બે ભાઈઓ તો જાણતા નહોતા કે કોનાં હાડકાં છે ને કોનું હાડપિંજર છે. પણ એણે તો વાઘને નજરે જોયો છતાં એને જીવતો કર્યો !”</p> <p>આટલું કહ્યું ત્યાં તો મડદું છટકીને નાહું અને સિદ્ધ-વડની ડાળે લટકી ગયું.....</p> <p>(પાન નં. ૨૦૨)</p>
૩	ચતુરાઈ	<p>.....કરચલો બગલાની યુક્તિ પામી ગયો. એને થયું, “આ લુચ્યા બગલાની વાતમાં ફસાઈ બિચારાં માછલાંની મેં આવી દશા કરાવી ! હવે હું કંઈક ઉપાય નહીં કરું તો મારી પણ આ જ દશા થશે.”.....</p>

ધોરણ : ૭		
૧	ભક્તિ/વિશ્વપ્રેમ	કાવ્ય : 'જીવન જ્યોત' (પાન નં. ૧)

જીવન જ્યોત

જીવનજ્યોત જગાવો,

પ્રભુ હે, જીવનજ્યોત જગાવો.

ટચૂકડી આ આંગળીઓમાં ઝાઝું જોર જમાવો,

આ નાનકડા પગને વેગે ભમતા જગત બનાવો;

અમને રડવડતાં શિખવાડો. પ્રભુ હેં

વણદીવે અંધારે જોવા આંખે તેજ ભરાવી,

વણજહાજે દરિયાને તરવા બળ બાહુમાં આપો;

અમને ઝળહળતાં શિખવાડો. પ્રભુ હેં

ઊગતાં અમ મનના ફૂલડાને રસથી સભર બનાવો,

જીવનના રંગો પ્રગટાંવાં પીંછી તમારી ચલાવો;

અમને મધમધતાં શિખવાડો. પ્રભુ હેં

ઉરની સાંકલડી શેરીના પંથ વિશાળ રચાવો.

હૈયાના ઝરણા નાનાને સાગર જેવું બનાવો;

અમને ગરજંતાં શિખવાડો. પ્રભુ હેં

અમ જીવનની વાદળી નાની આભ વિશે જ ઉડાવો,

સ્નેહભર્યાં જલ તેજ-શક્તિનાં ભરચક ધાર ઝરાવો;

અમને સ્થળ સ્થળમાં વરસાવો. પ્રભુ હેં

૨	અન્ય વ્યક્તિની ચિંતાએક કલાકમાં એ બૂટ-મોજાં લઈ પાછો આવ્યો. એના ચહેરા પર આનંદ હતો, અને આંખોમાં ઉલ્લાસ..... (પાન નં. ૭)
	પૂજ્યભાવ વૃદ્ધાવસ્થા પ્રત્યે આદરસૌ પ્રથમતો બૂટ માટે મારે વડીલો પાસે વિધિસર માગણી રજૂ કરવી પડતી.....
	સ્વસ્થતાહું આકોશ ઠાલવતો : “જો જો, શુક્રવારે હું બૂટ લીધા વગર જાવાનો નથી. ન સીવવા હોય તો ના પાડી દો, પણ ધક્કા ખવરાવી તોડી નાખો મા.” દૂધ મામા કહેતા : “ તું નારાજ થા મા, ભાણા ! હવે શુક્રવારનો શનિવાર નો થાય, બસ !”..... (પાન નં. ૧૧)
૩	સૌજન્યલગનગાળો આવ્યો. પિતાશ્રીએ કંડિયો ભરીને જલેબી રાખેલી હતી. બિલાડીને પણ ખબર પડે તે પહેલાં કેશુને એની ખબર પડી ગઈ ! એણે એમાંથી બેચાર ગૂંચળાં કાઢી લીધાં. પણ વહાલાં દત્તુ વગર ખવાય કેમ ? મને એકાંતમાં બોલાવી કહે, “લે, આ જલેબી ખા.”..... (પાન નં. ૨૦)

મૈત્રીભાવના	<p>.....પણ અમે છોકરાઓ તો બહારવટિયા રહ્યા, એટલે જ્યાં સુધી શ્વાસ ટકે ત્યાં સુધી શરણે ન જવાનો અમારો નિશ્ચય હતો. અમે પલાયનયુદ્ધ શરૂ કર્યું ! અણ્ણા અને વિષ્ણુ અમારી પૂંઠે પડ્યા. કેશુ, ગોંદુ વગેરે બધા પલાયનયુદ્ધમાં પ્રવીણ હતા. કોઈ હાથમાં ન આવ્યો. હું સૌથી નાનો; મારું શું ગજું હોય ? તરત જ અણ્ણાએ મને પકડી પાડ્યો; પાછળથી આવી મારાં બે પડખાં ઝાલી મને એમણે અધ્ધર જ ઉપાડી લીધો. કેશુ-ગોંદુએ હાહાકાર કર્યો અને કેમ ન કરે ? પોતાના પક્ષનો એક મહારથી (જોકે મહાપગી કહેવું જોઈએ.) પડે એ કેમ સહ્યું જાય ? અને જો મારું જામફળ છીનવી લેવામાં આવે તો પછી જામફળ ખાવામાં સ્વાદ કેમ આવે ? એમનાથી મને કશી સહાય કરી શકાય એમ તો હતું નહિ. કેશુ કહે, “ફેંકી દે તારું જામફળ મારા ભણી.” પણ એને શી ખબર કે વિષ્ણુ, પાછળથી આવીને, ક્રિકેટના ક્ષેત્રપાળ(ફિલ્ડર)ની પેઠે, એની પાછળ જ આવીને ઊભો છે ! હું ફેંકું કે તરત અધ્ધરથી જ ઝીલી લે.(પાન નં. ૧૯)</p>
-------------	--

૪	લોકવારસો શ્રમગૌરવ પ્રકૃતિ	કાવ્ય : 'આજ આનંદ' (પાન નં. ૨૬ થી ૨૭)
---	---------------------------------	--------------------------------------

આજ આનંદ

ઓતર-દખણથી ચડી વાદળી રે લોલ!

ઝીણી ઝીણી ઝબૂકે છે વીજ જો

આજ આનન્દ મારે આંગણે રે લોલ!

ખેડુના માથે લીલાં મોળિયાં રે લોલ!

ધોરીડાની કોટે ધૂધરમાળ જો; આજં

વીરના વાવણિયે હીરલા જડ્યા રે લોલ !

મોતીડાંની સેરું ટંકાવું જો; આજં

ધોરીની ડોકે બાંધી રાખડી રે લોલ!

વીરને લલાટ કુંકુમનો ચાંદલો જો; આજં

વાવી જારું ને વાવ્યા બાજરા રે લોલ!

ધરતીએ ઓઢ્યાં લીલાં ચીર જો; આજં

સરિતાની સેરું ચાલે જોરમાં રે લોલ!

ગવરી તો ચરે લીલાં ઘાસ જો

આજ આનન્દ મારે આંગણે રે લોલ!

૫	જિજ્ઞાસાત્યાંજ છઠ્ઠા ધોરણમાં ભણતો ઉતાવળિયો નીરવ બોલી ઊઠ્યો : “માદામ કામા વિશે કહો છો ને ? આજે જ અમારે આ પાઠ ચાલ્યો.”.....(પાન નં. ૨૯)
	રાષ્ટ્રપ્રેમસ્વાતન્ત્ર્ય સેનાનીઓને પેન્શન આપવાનું સરકારે નક્કી કર્યું ત્યારે એમને સારું એવું પેન્શન આપવાની સરકારે દરખાસ્ત કરી. ત્યારે જાણો છો એમણે શું કહેલું ? “મેં કોઈ બદલો મેળવવાની અપેક્ષાએ ભારતમાતાની સેવા કરી નથી. મારી પવિત્ર ફરજ સમજીને મેં દેશસેવા કરી છે; માટે જે કાંઈ રકમ મને આપવા માગતા હો તે ભારતના વિકાસના કામમાં વાપરજો. ભારત વિશ્વમાં ગૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એટલું જ જોવાની મારી ઈચ્છા છે, જે પરમાત્મા પૂરી કરે.”.....(પાન નં. ૩૦)
૬	જિજ્ઞાસાવૃત્તિતે રાત્રે બન્નેએ માસીને કહ્યું : “માશી, સરસ મજાની વાર્તા કહો. પણ સાચી બનેલી, ખોટી નહીં.”..... (પાન નં. ૩૬)
	સૂઝ“ના માશી, ના. પછી પથારી કરવામાં તમારો સમય ન બગડે ને આપણે વહેલી વાત શરૂ કરી શકીએ એટલે.”..... (પાન નં. ૩૭)

	આજ્ઞાપાલનબીજે દિવસે બન્ને નાહીધોઈને વહેલા તૈયાર થઈ ગયા અને કહે, “ચાલો માશી આપણે ધ્યાન ધરીએ.”..... (પાન નં. ૩૮)
૭	ભક્તિ/શ્રદ્ધા	કાવ્ય : ‘ગોવિન્દના ગુણ ગાશું’ (પાન નં. ૫૧ થી ૫૨)

ગોવિન્દના ગુણ ગાશું

ધ્યારા ગોવિન્દના ગુણ ગાશું

રાણાજી, અમે ધ્યારા ગોવિન્દના ગુણ ગાશું.

ચરણામૃતનો નિયમ હમારે;

નિત્ય ઊઠી મંદિરે જાશું. રાણાજીં

રાણોજી રૂઠશે તો રાજ તજાવશે;

પ્રભુજી રૂઠે રે મરી જાશું. રાણાજીં

વિખના પ્યાલા રાણાજીએ મોકલ્યા;

ચરણામૃત કરી લેશું. રાણાજીં

રામના નામનું જહાજ બનાવશું;

તેમાં બેસીને તરી જાશું. રાણાજીં

બાઈ મીરાં કે પ્રભુ ગિરિધરના ગુણ;

ચરણકમળ પર વારી જાશું. રાણાજીં

૮	પ્રેરણાતો પરાગ આપણા દેશના એક મહાન વિજ્ઞાની એમના બાળપણમાં આવા બુદ્ધિશાળી, મહેનતુ અને હોશિયાર હતા. આવાં બાળકો જ આગળ જતાં પોતાનું, કુટુંબનું અને દેશનું નામ ઉજાળે છે..... (પાન નં. ૫૮)
૯	વિનયઆમ છતાં માસ્તર તરફ હું મારો વિનય કદી ન ચૂક્યો.....
	સત્ય પરાયણતાહાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષનો, પરીક્ષા વખતનો એક બનાવ નોંધવા યોગ્ય છે. કેળવણી ખાતાના ઈન્સપેક્ટર જોઈલ્સ નિશાળ તપાસવા આવ્યા. તેમણે પહેલા ધોરણના છોકરાઓને પાંચ શબ્દો લખાવ્યા. તેમાં એક શબ્દ 'કેટલ'(Kettle) હતો. તેની જોડણી મેં ખોટી લખી, માસ્તરે મને પોતાના બૂટની અણી મારી ચેતવ્યો. પણ હું શાનો ચેતું ?.... મારી 'મૂર્ખાઈ' મને માસ્તરે પાછળથી સમજાવી. પણ મારા મન પર તે સમજૂતીની કશી અસર ન થઈ. મને બીજા છોકરાઓમાંથી ચોરી કરતાં કદી ન આવડ્યું..... (પાન નં. ૬૨)
૧૦	પ્રકૃતિપ્રેમ સૌંદર્યદૃષ્ટિ	કાવ્ય : 'ડાળે રે ડાળે' (પાન નં. ૬૮)

ડાળે રે ડાળે

ડાળે રે ડાળે ફૂલડાં ફોરિયાં હો જી.

આવી આવી હો વસંત,

હેતે ક્ષિતિજો હસંત,

વગડો રંગે કો રસંત !

ખેતરુંને શેઢે મલક્યા થોરિયા હો જી.

કિયૂડ કોસનું સંગીત,

ભરપૂર પાણી કેરી પ્રીત,

દવનાં દાઝ્યાં થાતાં શીત !

તાજાં રે પાણીડે છલક્યા ધોરિયા હો જી.

આંબા ઝૂલે ફૂણાં પાને,

કોયલ સાંભળે કેં શાને ?

કડવી લીમડીઓના કાને,

વાયરે લહેરે મીઠાં લોળિયાં હો જી.

૧૧	સૌંદર્યદૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક માનસએના કિનારા પરની કુદરતી શોભા આપણને આનન્દિત કરી મૂકે એવી છે. ઠેર ઠેર સુન્દર વૃક્ષો ને સાથે સાથે ચાલ્યા આવતા ઊંચા-નીચા પહાડો. ક્યાંક લીલોતરીવાળાં સુન્દર ખુલ્લાં મેદાનો. નર્મદા ક્યાંક એકદમ શાન્ત; ક્યાંક દોડતી-ફૂદતી-એટલે
----	------------------------------------	--

		<p>એને રેવા પણ કહે છે; રેવા એટલે કૂદનારી. ક્યાંક એ ધોધ બની જાય છે ને ક્યાંક પહોળા પટે ધીરગંભીર વહે છે. આવી સરસ નદી ! આપણા ઋષિમુનિઓ તો એને સુંદર કિનારે યાત્રા કરી એનાં વખાણ કરતાં થાક્યા જ નથી.....</p> <p>(પાન નં. ૭૨)</p>
૧૨	ચતુરાઈ	<p>.....પાંચે આંગળાં ખુલ્લાં રાખીને મેં પૂછ્યું હતું કે આ કેટલી આંગળી છે ?</p> <p>જીવરામ : તે ખરી વાત; અમે ચાર આંગળીઓ દીઠી માટે ચાર કહી, અને પાંચમો તો અંગૂઠો છે. આંગળી ક્યાં છે ?.....(પાન નં. ૮૨, ૮૩)</p>
૧૩	<p>વૃદ્ધાવસ્થા</p> <p>પ્રત્યે આદર</p> <p>અનુરાગ/</p> <p>વફાદારી</p>	<p>કાવ્ય : ‘જનની’ (પાન નં. ૮૧ થી ૮૨)</p>

જનની

મીઠા મધુ ને મીઠા મેહુલા રે લોલ,
એથી મીઠી તે મોરી માત રે,
જનનીની જોડ સખિ! નહિ જડે રે લોલ.
પ્રભુના એ પ્રેમ તણી પૂતળી રે લોલ,
જગથી જુદેરી એની જાત રે. જનનીનીં
અમીની ભરેલી એની આંખડી રે લોલ,
બાલનાં ભરેલાં એનાં વેણ રે. જનનીનીં
હાથ ગૂંથેલ એના હીરના રે લોલ,
હૈયું હેમંત કેરી હેલ રે. જનનીનીં
દેવોને દૂધ એનાં દોહવાં રે લોલ,
શશીએ સિંચેલ એની સોજ્ય રે. જનનીનીં
જગનો આધાર એની આંગળી રે લોલ,
કાળજામાં કેંક ભર્યા કોડ રે. જનનીનીં
ચીતડું ચડેલ એનું ચાકડે રે લોલ,
પળના બાંધેલ એના પ્રાણ રે. જનનીનીં
મૂંગી આશિષ ઉરે મલકતી રે લોલ,
લેતાં ખૂટે ન એની લ્હાણ રે. જનનીનીં
ધરણીમાતાયે હશે ધ્રૂજતી રે લોલ,
અચળા અચૂક એક માય રે. જનનીનીં

ગંગાનાં નીર તો વધે-ઘટે રે લોલ,
 સરખો એ પ્રેમનો પ્રવાહ રે. જનનીનીં
 વરસે ઘડીક વ્યોમવાદળી રે લોલ,
 માડીનો મેઘ બારે માસ રે. જનનીનીં
 ચળતી ચંદાની દીસે ચાંદની રે લોલ,
 એનો નહિ આથમે ઉજાસ રે.
 જનનીની જોડ સખિ! નહિ જડે રે લોલ.

૧૪	આત્મવિશ્વાસપટૌડી મનોમન વિચાર કરે : “મુસીબત સામે શું હારી ખાવું ? ના, ગમે તેટલી આફત આવશે તો પણ હું ક્રિકેટના મેદાન પર પાછો ફરીશ.”.....
૧૫	જીવદયા વૈજ્ઞાનિક માનસદાદા બોલ્યા, “ગઈ આખી રાત અમે ઊંઘ્યા નથી. આ બકરી આખી રાત રડી છે. ને આ છોરો આખી રાત રડ્યો છે. આ છોરાનો ભોગ ચડાવવાનો હોય તો મારું શું થાય ? એની માનું શું થાય ? વાછડો ને બોકડોય આપણા છોરા જ છે ને ? ના, હવે પછી ક્યારેય વાછડાનો, કૂકડાનો, બોકડાનો કે કાંઈનો ભોગ વરુણા દેવને નહિ ચડે. વરુણાએ માણસને ખવડાવ્યું, પિવડાવ્યું, ઉછેર્યા ને એમનો વંશવેલો વધાર્યો. આપણે સૌ વરુણાના

		છોરા છીએ. વરુણાનું સત સાયું હશે તો વરસાદ થશે ને વરુણાને ભોગ જોઈતો હશે તો કાલે સવારે મારો ભોગ ચડાવી દેજો..... (પાન નં. ૧૦૮)
૧૬	પ્રકૃતિપ્રેમ સૌંદર્યદૃષ્ટિ	કાવ્ય : 'સોના જેવી સવાર' (પાન નં. ૧૧૫ થી ૧૧૬)

સોના જેવી સવાર

ભરી ભરીને સવાર પીધી,
સોના જેવી સવાર છે જ.
ફૂલ ફૂલને પીવા દીધી,
સોના જેવી સવાર છે જ.
પાન પાનમાં ટશરે ટમકી,
સોના જેવી સવાર છે જ.
ટહુકે ટહુકે યોગમ રણકી,
સોના જેવી સવાર છે જ.
ક્યાંક કમળ-સરોવરમાં ચમકી,
સોના જેવી સવાર છે જ.
પનઘટ પર બેડામાં ઝબકી,
સોના જેવી સવાર છે જ.

મોરપિચ્છમાં ફરફર ફરકી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 રાત્રી હથેલીઓમાં છલકી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 વાદળ વાદળ રંગે ઢળતી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 પતંગિયાની પાંખે લળતી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 માટીના કણકણમાં ગહેકી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 તડકામાં તાજપથી મહેકી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 હસતાં હસતાં મનમાં ઊગી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.
 રમતાં રમતાં ઘરમાં પૂગી,
 સોના જેવી સવાર છે જ.

૧૭	માનવતામાણસ દેણદાર ને લેણદાર, માથે દેવું ને બીજા પાસે થોડું લેવું. મોટું દેવું માફ થયું. પણ બીજા માટે નાનું દેવું માફ કરવાનું એને સૂઝ્યું નહીં. માણસ
----	--------	--

		ભગવાનના મહા ઉપકારમાં છે. પણ એ ઉપકાર બીજા માણસો પર વાળવા એની તૈયારી નથી. ક્ષમા માગે પણ ક્ષમા ન આપે..... (પાન નં. ૧૨૧)
	આસ્તિકતાઈશ્વરની પ્રેરણા તરફ જો ધ્યાન ન આપીએ, દિલમાં જાગેલા શુભ સંકલ્પો જો લક્ષ્માં ન લઈએ, ધર્મનો બોધ જો કાને ન ધરીએ તો એ કીમતી બીજ મનના ખુલ્લા રસ્તા પર પડ્યાં રહેશે..... (પાન નં. ૧૨૪)
૧૮	સહનશક્તિદસકા પૂર્વે બાપુજીનું અવસાન થતાં અમારા જીવનઘરનો તોતિંગ મોભ તૂટી પડ્યો હતો. હું ધારતો હતો કે હવે બા ભાંગી પડવાની. પાંચેક વર્ષ માંડ... કદાચ જીવે તો પણ અંદરથી તૂટી ગઈ હશે. સૂકા ઘાસની પત્તીની જેમ આમ તેમ ફંગોળાતી રહેશે. પણ ના, એવું કશું બન્યું નહિ. બા સમયને જીરવી ગઈ. હૃદયના ભંડકિયામાં આંસુની બધી ખારાશ અને જખમોને ભરી દીધા..... (પાન નં. ૧૨૯)
	સમયનો સદ્ઉપયોગબા કશેક જાય તે જો ત્યાં વાડા જેવું ફૂલ-ફળાદિ નિહાળે તો ત્યાં લટાર માર્યા વિના રહે જ

		નહિ. એટલું જ નહિ, એની થેલીમાં કોઈક છોડની કલમ, કોઈક આખોને આખો છોડ આવી પડે..... (પાન નં. ૧૩૨)
૧૯	પ્રામાણિકતા આત્મનિરીક્ષણ	કાવ્ય : 'ગ્રામમાતા' (પાન નં. ૧૩૯ થી ૧૪૧)

ગ્રામમાતા

ઊગે છે સુરખી ભરી રવિ મૃદુ હેમંતનો પૂર્વમાં,
ભૂરું છે નભ સ્વચ્છ સ્વચ્છ, દિસતી એકે નથી વાદળી;
થંડો હિમભર્યો વહે અનિલ શો ઉત્સાહને પ્રેરતો,
જે ઉત્સાહ ભરી દીસે શુક ઊડી ગાતાં મીઠાં ગીતડાં! ૧

મધુર સમય તેવે ખેતરે શેલડીના
રમત કૃષિવલોનાં બાલ નાનાં કરે છે;
કમલવત્ ગણીને બાલના ગાલ રાતા,
રવિ નિજ કર તેની ઉપરે ફેરવે છે. ૨

વૃદ્ધ માતા અને તાત તાપે છે સગડી કરી,
અહો કેવું સુખી જોડું કર્તાએ નિરમ્યું દીસે! ૩

ત્યાં ધૂળ દૂર નજરે ઊડતી પડે છે
ને અશ્વ ઉપર ચડી નર કોઈ આવે;
ટોળે વળી મુખ વિકાસી ઊભાં રહીને,
તે અશ્વને કુતૂહલે સહુ બાલ જોતાં. ૪

ધીમે ઊઠી શિથિલ કરને નેત્રની પાસ રાખી,

વૃદ્ધા માતા નયન નબળાં ફેરવીને જુએ છે;

ને તેનો એ પ્રિય પતિ હજુ શાંત બેસી રહીને

જોતાં ગાતો સગડી પરનો દેવતા ફેરવે છે. ૫

ત્યાં તો આવી પહોંચ્યો એ અશ્વ સાથે યુવાન ત્યાં,

કૃષિક એ ઊઠી ત્યારે “આવો બાપુ” કહી ઊભો. ૬

‘લાગી છે મુજને તૃષા, જલ જરી દે તું મને’ બોલીને

અશ્વેથી ઊતરી યુવાન ઊભીને ચારે દિશાએ જુએ;

‘મીઠો છે રસ ભાઈ! શેલડી તણો’ એવું દયાથી કહી,

માતા ચાલી યુવાનને લઈ ગઈ જ્યાં છે ઊભી શેલડી. ૭

ખાલું ઉપાડી ઊભી શેલડી પાસ માતા,

છૂરી વતી જરીક કાતળી એક કાપી;

ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા

ને કેં વિચાર કરતો નર તે ગયો પી. ૮

‘બીજું ખાલું ભરી દેને, હજુ છે મુજને તૃષા’,

કહીને પાત્ર યુવાને માતાના કરમાં ધર્યું. ૯

કાપી કાપી ફરી ફરી અરે કાતળી શેલડીની,

એકે બિન્દુ પણ રસ તણું કેમ હાવાં પડે ના ?

‘શું કોખો કે પ્રભુ મુજ પરે ?’ આંખમાં આંસુ લાવી,

બોલી માતા વળી ફરી છૂરી ભોકતી શેલડીમાં. ૧૦

રસહીન ધરા થૈ છે, દયાહીન થયો નૃપ;

‘નહીં તો ના બને આવું,’ બોલી માતા ફરી રડી. ૧૧

એવું યુવાન સુણતાં ચમકી ગયો ને

માતા તણે પગ પડી ઊઠીને કહે છે :

‘એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ બાઈ!

એ હું જ છું નૃપ, મને કર માફ ઈશ! ૧૨

પીતો’તો રસ મિષ્ટ હું, પ્રભુ અરે ! ત્યારે જ ધાર્યું હતું,

આ લોકો સહુ દ્રવ્યમાન નકી છે એવા ધરા છે અહીં;

છે તોયે મુજ ભાગ કેં નહિ સમો તે હું વધારું હવે,

શા માટે બહુ દ્રવ્ય આ ધનિકની પાસેથી લેવું નહીં ? ૧૩

રસે હવે દે ભરી પાત્ર બાઈ!

પ્રભુકૃપાએ નકી એ ભરાશે;

સુખી રહે બાઈ! સુખી રહો સૌ,

તમારી તો આશિષ માત્ર માગું.’ ૧૪

ખાલું ઉપાડી ઊભી શેલડી પાસ માતા,

છૂરી વતી જરી જ કાતળી એક કાપી;

ત્યાં સેર છૂટી રસની ભરી પાત્ર દેવા,

બહોળો વહે રસ, અહો છલકાવી ખાલું! ૧૫

૨૦	સ્વમાન સાહસપણ, એકાન્તમાં જ્યારે ઘેરાના આ બે મોવડીઓ મળતા ત્યારે એમની ચિન્તા દેખાતી. ત્યારે જણાતું કે જંગબારની કોઠીની હાલત બહાર દેખાય છે એટલી સધ્ધર તો નથી જ.
----	----------------	--

		<p>ખોરાકીની તંગી વધારે ને વધારે જણાતી હતી. સંઘરેલા દારૂગોળાનો પણ હવે તાગ આવી ચૂકેલો દેખાતો હતો.</p> <p>પચાસ હજાર દુશ્મનોને એમણે હાથછેટે રાખ્યા હતા. દળ-બ-દળ સામે એઓ ઝૂઝ્યા હતા. પરન્તુ કોઠીમાંથી હવે હામ સિવાય બીજું બધું ખૂટ્યું હતું.</p> <p>આ સ્થિતિમાં લધાભાએ રહેમતુલ્લાનો હાથ પોતાના બે હાથમાં ચાંપીને કહ્યું : “મરવું પણ હિમ્મતથી !”</p> <p>“કાયરતાથી નહિ.” રહેમતુલ્લાએ નિશ્ચય બતાવ્યો..... (પાન નં. ૧૪૮)</p>
૨૧	ઋણસ્વીકાર સમાજસેવા	<p>.....મેં આ ગામમાં રહીને એના હવા, પાણી અને અન્ન લીધાં છે. બદલામાં મારાથી જે કંઈ થઈ શકી તે સેવા કરી છે. આમાં મેં કશી મોટી વાત કરી નથી. ફરજ અદા કરી છે. આપ સૌએ સહયોગ આપ્યો છે એનું આ પરિણામ છે.....</p> <p>(પાન નં. ૧૬૦)</p>

૨૨	ભક્તિ સાંસ્કૃતિક વારસો	કાવ્ય : 'શિક્ષા શાણાને' (પાન નં. ૧૬૮ થી ૬૯)
----	------------------------------	--

શિક્ષા શાણાને

સરવ કામ છાંડીને પરથમ શ્રીગુરુ ગોવિન્દ ભજિયે જી;
સકલ કામના-સિદ્ધિ જેથી, વારે તેહેને તજિયે.

શિક્ષા શાણાને...

પરોપકાર, પ્રીતિ, મૃદુ વાણી; મોટા જન તે જાણોજી;
નિર્દય, આપસ્વારથી, જૂઠા; તે નીચા પરમાણો.

શિક્ષા શાણાને...

ખરી મેહેનતનું દ્રવ્ય જોડિયે, નીચ નજર ના કરિયે જી;
પાછળથી પસ્તાવો ઊપજે, હાણ હાંસીથી ડરિયે.

શિક્ષા શાણાને...

વિના વિચાર્યું કામ કરે તે પાછલથી પસ્તાય જી;
બગડી બૂંદ ન હોજે સધરે, મળે ન તક જે જાય.

શિક્ષા શાણાને...

ઋણ કાઢીને ખરચ ન કરિયે, દાટી ન સહિયે દુઃખજી;
જેહેવી સંપત તેહેવું ભોજન, સદા પામિયે સુખ.

શિક્ષા શાણાને...

સુખ આવ્યે છાકી ન જૈયે, દુઃખ આવ્યે નવ ડરિયે જી;
આપણથી અધિકાંને જોઈને ગરવ કલેશને હરિયે.

શિક્ષા શાણાને...

લાખ ગમાવી સાખ રાખજો, સાખે મળશે લાખ જી;
લાખ ખરચતાં સાખ નહિ મળે, સાખ ગયે સહુ ખાખ.

શિક્ષા શાણાને...

૨૩	સહનશક્તિચોથી સવારે ગાયો આગળને ઉપમન્યુ પાછળ ચાલ્યા વનમાં. ‘ગુરુ મારી પરીક્ષા કરવા માગે છે. આજે કાંઈ જ ખાવું નથી. એક દિવસ ન ખાઉં તો કાંઈ મરી જવાય છે !..... (પાન નં. ૧૭૪)
	આજ્ઞાપાલન‘હું કાંઈ ખાઈશ નહીં,’ ઉપમન્યુ બોલ્યો.....
	ચિત્તશુદ્ધિ‘દેખતા થવું હોય તો દવા ખાવી પડે,’ કુમારો બોલ્યા. ‘દેખતા થવાય તો ઠીક, ન થવાય તો કાંઈ નહિ. પરંતુ હું ગુરુની આજ્ઞા વગર મોંમાં કાંઈ જ નહિ મૂકું.’..... (પાન નં. ૧૭૬)
૨૪	સરળતા માનવતા	કાવ્ય : ‘આપજો’ (પાન નં. ૧૮૦ થી ૧૮૧)

આપજો

ઈશ આવીને આજ કહે કે
માગ તે આપું;
હૃદય, તને બાંધતાં સકળ
બંધન કાપું;
દેવતાના દરબારમાં ઊંચે
આસને સ્થાપું.
મૂરખ મારું કાળજું છતાં
કાંઈ ન માને :
હઠ કરીને બેસતું એ તો
એક જ ધ્યાને.
સોરઠની રૂડી ભોમમાં નાના
ગામની સીમે;
પાય પખાળથી જાય વહી જ્યાં
નાવલી ધીમે.
મર્માળાં મારાં માનવીની ત્યાં
સાંભળું વાણી;
સુખદુઃખોની સાથ અમારે
થાય ઉજાણી;
એવા રે કાંઈ ઓરતા મનને
કરતા જાદુ;

હોય કૃપા તો એટલું આપજો

સપનું સાદું;

ભોમકામાં એવી, આયખું દેજો

ઈશ, એકાદું.

૨૫	સામાજિક જવાબદારીનું ભાન ખેલદિલીતલવારોની મૂઠે સહુના હાથ ગયા. ત્યાં તો ઠાકોરનો હાથ ઊંચો થયો. એણે સાદ દીધો કે, “રજપૂતો ! આજ જોગીદાસભાઈ બાજવા નથી આવ્યા. દીકરો ફાટી પડ્યો છે એને અફસોસે આવ્યા છે. મારા ગરાસમાં નહિ પણ દુઃખમાં ભાગ લેવા આવ્યા છે. માણસોએ અરધી ખેંચેલી તલવારો મ્યાન કરતા અગાઉ કદી ન જોયેલું ને ન સાંભળેલું એવું નજરે દીઠું. મહારાજ બોલ્યા, ‘જોગીદાસ બીશો મા.’ ‘બીતો હોત તો આવત શા માટે રાજ ?’..... (પાન નં. ૧૮૬)
૨૬	શિષ્ટાચાર રીતભાત માનવતા	સુભાષિતો (પાન નં. ૧૮૫ થી ૧૮૬)

સુભાષિતો

- કામ કરે ઈ જીતે રે માલમ
કામ કરે ઈ જીતે,
આવડો મોટો મલક આપણો
બદલે બીજી કઈ રીતે ?

- નાથાલાલ દવે

- કદીય ના નિન્દા કરો અને વદો ન ભૂંડી વાણ;
અધર્મ કદી ના આચરો; હે ! જન્મી જીત્યા જાણ !

- પિનાકિન ઠાકોર

- લાખ તો મુઠ્ઠી રાખ બરાબર, કોટિ છોડશે સરવાળે,
સત્તા સૂકા ઘાસ બરાબર, બળી આસપાસે બાળે.
મોટા મોટા રાવ ચડ્યા છે, કાળચક્રની ફેરીએ,
સગાં દીઠાં મેં શાહઆલમનાં ભીખ માંગતાં શેરીએ !

- બહેરામજી મલબારી

- વિશાળે જગવિસ્તારે, નથી એક જ માનવી,
પશુ છે, પંખી છે, પુષ્પો, વનોની છે વનસ્પતિ.

- ઉમાશંકર જોશી

- રૂઝવે જગના જખ્મો, આદર્યાને પૂરાં કરે;
ચલાવે સૃષ્ટિનો તન્તુ, ધન્ય તે નવયૌવન !

- રામનારાયણ પાઠક 'શેષ'

- સંસ્મરણનાં પુષ્પ હું સૂંઘી રહ્યો, વાંચી રહ્યો;
પાંદડીઓ પર હતાં અગણિત નામો, દોસ્તો !
પ્રેમ જેવા શસ્ત્રથી ઘાયલ થવું સહુને ગમે;
એ ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે ઉગામો, દોસ્તો !

- ગની દહીંવાલા

પૂરકવાચન :		
૧	વિવેકબુદ્ધિ	<p>આ ચમત્કારની વાત રાજાના કાને આવતાં એ જાતે બન્ને જણાને મળવા ગયો. ડોસો અને ડોસી ફરી જુવાન બની ગયાં હતાં એ જોઈ એની નવાઈનો પાર ન રહ્યો. હવે રાજાને ખાતરી થઈ ગઈ કે હિમશુક એને માટે જે ફળ લાવ્યો હતો તે સાચે જ અમરફળ હતું. ઉતાવળમાં પોતાના પ્યારા પોપટને મારી નાખવા બદલ રાજાના પસ્તાવાનો હવે પાર ન રહ્યો.</p> <p>વાત પૂરી કરીને રાજકુંવરે કહ્યું : “એટલા માટે</p>

		હું કહું છું, મહારાજ, કે આરોપી ખરેખર ગુનેગાર છે એવી પૂરેપૂરી ખાતરી થયા પછી જ તેને સજા કરવી જોઈએ.”.....(પાન નં. ૨૦૭)
૨	અનુકંપા પ્રાણીપ્રેમસિંહને આમ ઢળી પડતો જોઈ એમનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. નદીની ઊંચી ઊંચી ભેખડો ઊતરીને એ સિંહ પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને એમણે સિંહના જખ્મો સાફ કર્યા..... (પાન નં. ૨૦૮)
	વફાદારીએકવાર દરબારના ઘરમાં ખાતર પાડવાના ઈરાદે ચોર ઘૂસ્યા. દરબાર ફળિયામાં ઢોલિયો ઢાળી સૂતા હતા. સિંહ ઢોલિયાની નીચે સૂતો હતો. સહેજ સંચળ થતાં સિંહ જાગી ગયો ને ચોરો પર ત્રાટક્યો. એક-બે તો ત્યાં જ પૂરા થઈ ગયા ને બાકીના ઘાયલ થઈને ભાગ્યા..... (પાન નં. ૨૧૧)
૩	અડગતાપછી તો બેસવાની પણ વાત નહિ. ઊભો થઈ ગયો અને તે પણ એક પગે ! ઊભા રહી એણે તપ કર્યું, કઠોર તપ કર્યું. ભગવાન પ્રસન્ન થયા. ભગવાને વરદાન માગવાનું કહ્યું. પણ આ શું ? આટલા તપ પછી એને સુરુચિમા તરફ

		<p>ગુસ્સો રહ્યો નહોતો. રાજા થવાની ઈચ્છા પણ રહી નહોતી. માન-અપમાનની કોઈ જ વાત મનમાં રહી નહોતી. એણે ભગવાનને કહ્યું, “ભગવાન ! તમારી ભક્તિ કરવામાં જે આનંદ મને મળ્યો છે તેનું મારાથી વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. મારે બીજું કંઈ ન જોઈએ. તમારી કૃપા ને તમારી ભક્તિ જોઈએ.”..... (પાન નં. ૨૧૪)</p>
--	--	--

પ્રકરણ : ૭

મૂલ્યોનું વર્ગીકરણ

પ્રાથમિકકક્ષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોની રચના રાષ્ટ્રીયકક્ષાની સંસ્થા એન.સી.ઈ.આર.ટી. (N.C.E.R.T.) ન્યુ દિલ્હી દ્વારા નક્કી કરાયેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. એન.સી.ઈ.આર.ટી.એ ૮૪ પ્રકારનાં મૂલ્યો નક્કી કરેલાં છે. આ મૂલ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી તેનો અભ્યાસ કરી મૂલ્યોને પાંચ વિભાગમાં :

(૧) આધ્યાત્મિક મૂલ્યો

(૨) નૈતિક મૂલ્યો

(૩) સામાજિક મૂલ્યો

(૪) રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો

(૫) વૈશ્વિક મૂલ્યો

-માં વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યાં છે.

ધોરણ ૧ થી ૭નાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યોને આ વર્ગીકૃત વિભાગો તળે વિભાજિત કરીને પાંચ કોઠા તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે.

તેમાં પ્રથમ એન.સી.ઈ.આર.ટી.એ નક્કી કરેલાં ૮૪ મૂલ્યો જોઈએ.

નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ અને ટ્રેનિંગ ન્યુ દિલ્હીએ નક્કી કરેલાં મૂલ્યો સામાજિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો :

(એજ્યુકેશન કમિટીઓ અને કમિશનોના અહેવાલમાંથી)

૧	સંયમ - પરિવર્જન	૨	અન્ય વ્યક્તિઓ - સમૂહોનાં સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની કદર
૩	અસ્પૃશ્યતા - અસ્વીકાર	૪	નાગરિક ભાવના
૫	અન્ય વ્યક્તિઓ - સમૂહોની ગણના - અનુપેક્ષા	૬	અન્ય વ્યક્તિઓ - સમૂહો વિશે ચિંતા - જાગરૂકતા
૭	સહ-કાર	૮	સ્વચ્છતા
૯	કરુણા - અનુકંપા	૧૦	સમાનહેતુકતા
૧૧	હિંમત	૧૨	વિનય
૧૩	જિજ્ઞાસા	૧૪	લોકશાહી દૃષ્ટિ રાખી નિર્ણય કરવા
૧૫	અનુરાગ - ભક્તિ	૧૬	વ્યક્તિગૌરવ ભાવના
૧૭	શરીરશ્રમ ગૌરવ ભાવના	૧૮	ધર્મભાવના - ફરજનું ભાન

૧૯	શિસ્તપાલન - ફરજનું ભાન	૨૦	શિસ્તપાલન - અનુશાસન
૨૧	ધૈર્ય - સહનશક્તિ	૨૨	સમાનતા ભાવના
૨૩	મૈત્રી ભાવના	૨૪	વફાદારી
૨૫	ભ્રાતૃભાવ	૨૬	સ્વતંત્રતા, મુક્તતા
૨૭	દીર્ઘદષ્ટિ - સૂઝ	૨૮	શિષ્ટાચાર - રીતભાત
૨૯	સજ્જતા - સૌજન્ય	૩૦	કૃતજ્ઞતા - ઋણભાવ
૩૧	પ્રામાણિકતા - નેકી	૩૨	સહાયવૃત્તિ
૩૩	માનવતા - માણસાઈ	૩૪	સ્વચ્છ - આરોગ્યમય જીવન - સ્વચ્છતા
૩૫	અગ્રસરતા - પહેલ કરવી	૩૬	અખિલાઈ
૩૭	ન્યાયબુદ્ધિ - ન્યાય	૩૮	દયાભાવ - માયાભાવ
૩૯	પ્રાણી - જીવદયા	૪૦	ફરજ પાલન - ધર્મને વફાદારી
૪૧	નેતૃત્વ - નેતાગીરી	૪૨	રાષ્ટ્રૈક્ય - રાષ્ટ્રીય એકતા
૪૩	રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા - રાષ્ટ્રભાવના	૪૪	અ-હિંસા
૪૫	જાગરૂક રાષ્ટ્રીય ભાવના - રાષ્ટ્રધર્મભાન	૪૬	આજ્ઞાપાલન
૪૭	શાંતિ - સ્વસ્થતા	૪૮	સમયનો સદુપયોગ
૪૯	સમયપાલન	૫૦	દેશદાઝ - દેશાભિમાન
૫૧	ચિત્તશુદ્ધિ	૫૨	જિજ્ઞાસાવૃત્તિ

૫૩	ચતુરાઈ- પ્રવ્યુત્પન્ન માટે યુક્તિબાજપણું	૫૪	નિયમિતતા
૫૫	અન્ય પ્રત્યે આદર	૫૬	વૃદ્ધાવસ્થા પ્રતિ આદર - પૂજ્યભાવ
૫૭	સચ્ચાઈ - નિષ્ઠા - કાર્યનિષ્ઠા	૫૮	સાદું જીવન - સાદગી - સાદાઈ
૫૯	સામાજિક ન્યાય ભાવના	૬૦	સ્વયંશિસ્ત - અનુશાસન
૬૧	સ્વાશ્રય - સ્વાવલંબન	૬૨	સ્વમાન
૬૩	આત્મવિશ્વાસ - શ્રદ્ધા	૬૪	સ્વાવલંબન - આત્મનિર્ભરતા
૬૫	સ્વાધ્યાય - આત્મનિરીક્ષણ	૬૬	સ્વાવલંબન - સ્વાશ્રય
૬૭	સ્વ-નિયમન - સંયમ	૬૮	સ્વ-નિયમન - દમન - દમ
૬૯	સમાજસેવા ભાવના	૭૦	એકનીડ વિશ્વ - વિશ્વબંધુ
૭૧	સામાજિક જવાબદારીનું ભાન	૭૨	સદ્-અસદ્ વિવેકબુદ્ધિ
૭૩	સમાજવાદ - સમાજભાવના	૭૪	સહ-અનુભૂતિ - સહાનુકંપા
૭૫	ધર્મનિરપેક્ષતા - સહભાવ - સર્વધર્મ સમભાવ	૭૬	જિજ્ઞાસાવૃત્તિ - પરિપ્રશ્ન
૭૭	સંઘકાર્ય - સાહસિકતા	૭૮	સંઘભાવના -સમૂહભાવના
૭૯	સત્યપરાયણતા	૮૦	સહિષ્ણુતા - ઉદારતા
૮૧	ત્રસ્ત - સત્ય	૮૨	વિશ્વપ્રેમ - પ્રાણીપ્રેમ
૮૩	રાષ્ટ્રીય ને સામાજિક મિલકત સમભાવ	૮૪	રાષ્ટ્રીય-સામાજિક સંપત્તિનાં મૂલ્યોનો સ્વીકાર

એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા સૂચવાયેલાં ૮૪ મૂલ્યોનું સંક્ષિપ્ત વર્ગીકરણ :

(૧) આધ્યાત્મિક મૂલ્યો :

સત્ય	સર્વધર્મ સમભાવ
નિષ્ઠા	જિજ્ઞાસા
અનુરાગ	ભક્તિ
દીર્ઘદષ્ટિ	સૂઝ
અહિંસા	ચિત્તશુદ્ધિ
શ્રદ્ધા	પ્રકૃતિપ્રેમ
ધર્મભાવના	આત્મનિરીક્ષણ

(૨) નૈતિક મૂલ્યો :

ફરજ	સમયનો સદ્ઉપયોગ
પ્રામાણિકતા	આત્મગૌરવ
સંયમ	નિયમિતતા
ચારિત્ર્ય	આદર
ન્યાય	સાદગી
સદાચાર	સ્વમાન
કરુણા	આત્મવિશ્વાસ

અનુકંપા	સ્વાસ્થ્ય
હિંમત(સાહસ)	સ્વચ્છતા
વિનય	શિષ્ટાચાર
શિસ્ત	શાંતિ
ધૈર્ય	સ્વાશ્રય
સહનશક્તિ	સ્વાધ્યાય
વફાદારી	સ્વરક્ષણ
સૌજન્ય	શરીરશ્રમ ગૌરવ
કૃતજ્ઞતા	સ્વાવલંબન
ન્યાય	વિવેકબુદ્ધિ
આજ્ઞાપાલન	સ્વતંત્રતા
સજ્જતા	

(૩) સામાજિક મૂલ્યો :

સહિષ્ણુતા	વ્યક્તિગૌરવ ભાવના
અગ્રસરતા	સામાજિક ન્યાય
શ્રમભાવના	કદર
સમભાવ	સંઘભાવના

સહકાર	રીત-ભાત
માનવતા	ઋણભાવ
સાંસ્કૃતિક મૂલ્યનો સ્વીકાર	અસ્પૃશ્યતા
અનુપેક્ષા	અન્ય વ્યક્તિઓ/સમૂહો વિશે ચિંતા - જાગરૂકતા
સમાન હેતુકતા	સમાન કલ્યાણ
મૈત્રીભાવના	બ્રાતૃભાવ
નેતૃત્વ	સમાજસેવા
સમૂહભાવના	સમાજવાદ

(૪) રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો :

સ્વદેશ પ્રેમ	પર્યાવરણ સુરક્ષા
લોકશાહી	ધર્મનિરપેક્ષતા
નાગરિક ભાવના	વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ
લોકશાહી દૃષ્ટિકોણ	રાષ્ટ્રઐક્ય
દેશાભિમાન	રાષ્ટ્રીય મિલકત પ્રત્યે આદર

(પ) વૈશ્વિક મૂલ્યો :

- વિશ્વબંધુત્વ
- માનવીય દૃષ્ટિ
- માનવ હક
- વ્યક્તિગૌરવ ભાવના
- અખિલાઈ

ધોરણ ૧ થી ૪માં મુખ્ય પાંચ પ્રકાર : (૧) આધ્યાત્મિક, (૨) નૈતિક, (૩) સામાજિક, (૪) રાષ્ટ્રીય અને (૫) વૈશ્વિક મૂલ્યો પાઠ્યપુસ્તકમાં કેટલી વખત મુખ્યરૂપે ઊપસી આવ્યાં છે. જેની તપાસનો નિયોડ નીચેના કોઠામાં રજૂ કરાયો છે.

ધોરણ ૧ થી ૪માં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો

ક્રમ	મૂલ્યો	ધોરણ-૧		ધોરણ-૨		ધોરણ-૩		ધોરણ-૪		કુલ
		ગદ્ય	પદ્ય	ગદ્ય	પદ્ય	ગદ્ય	પદ્ય	ગદ્ય	પદ્ય	
૧	આધ્યાત્મિક	-	૨	૪	૧	૧૦	૫	૭	૨	૩૧
૨	નૈતિક	૪		૮	૫	૧૨	૧	૧૩	૫	૪૮
૩	સામાજિક		૩	૭	૩	૭	૧	૨	૬	૨૮
૪	રાષ્ટ્રીય			૩		૧		૫		૯
૫	વૈશ્વિક				૧					૧
કુલ		૪	૫	૨૨	૧૦	૩૦	૭	૨૭	૧૩	૧૧૮

ઉપરના કોઠામાં જોઈ શકાય છે કે નૈતિક મૂલ્યો પાઠ્યપુસ્તકની રચનામાં વિશેષરૂપે જોવા મળે છે. ત્યારબાદ આધ્યાત્મિક અને સામાજિક મૂલ્યોનો ક્રમ આવે છે. વૈશ્વિક મૂલ્યોને સાવ નહીંવત્ પ્રતિનિધિત્વ મળેલું દેખાય છે. રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો પણ કક્ષા પ્રમાણે ઠીકઠીક જણાય છે.

ગદ્ય રચનાઓ પદ્ય કરતાં વધુ હોવાથી આપણને પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં મૂલ્યો વિશેષ સંખ્યામાં રજૂ થયાનું જણાય છે.

ધોરણ પથી ૬માં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં નીચેના કોઠા પ્રમાણેનાં મૂલ્યો અભિવ્યક્ત થયાં છે.

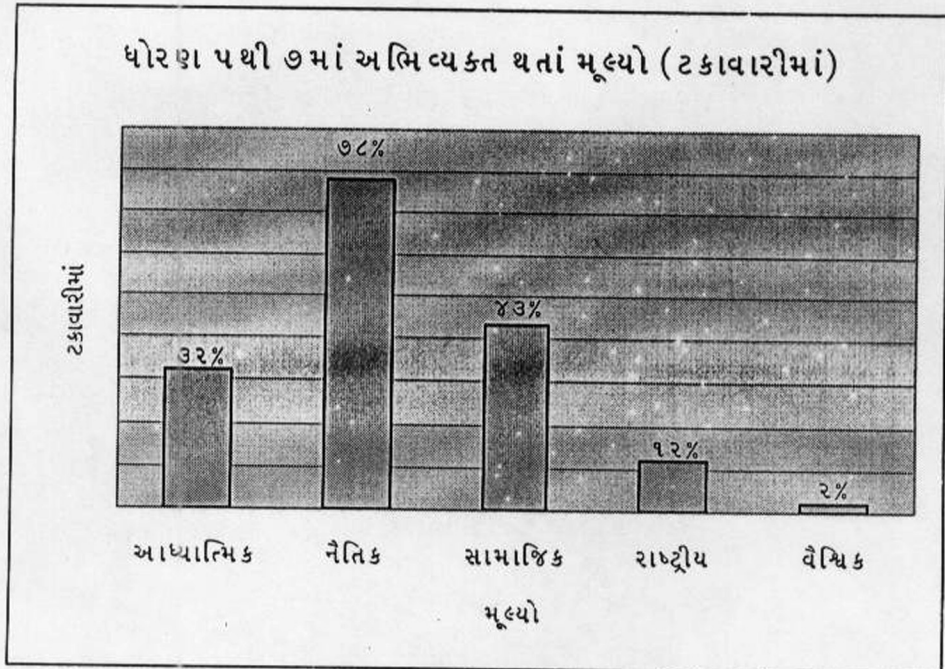
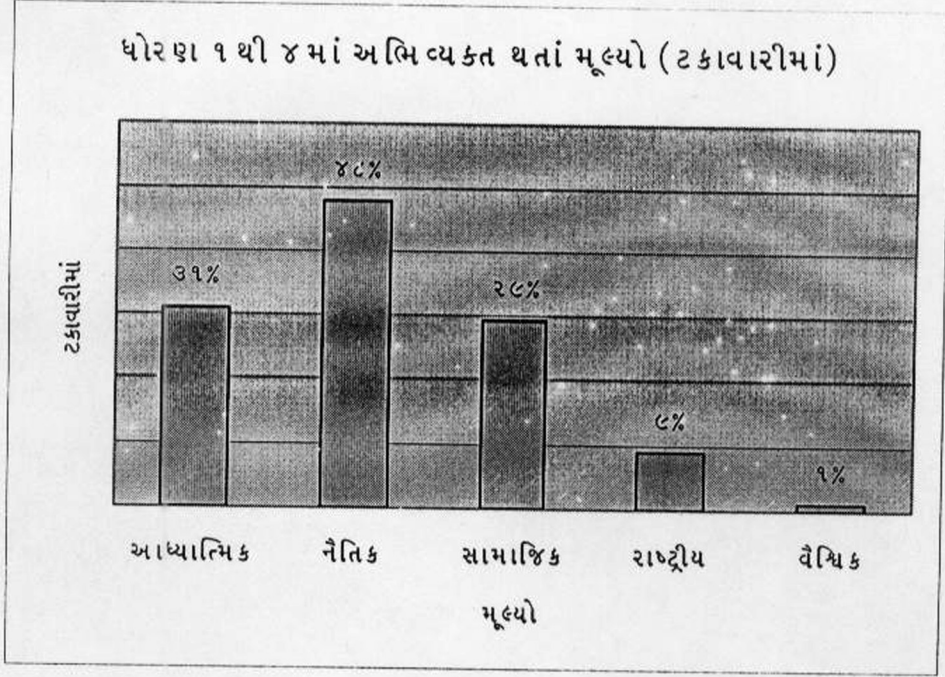
ધોરણ પથી ૭માં ગુજરાતીનાં પાઠ્યપુસ્તકમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો

ક્રમ	મૂલ્યો	ધોરણ-૫		ધોરણ-૬		ધોરણ-૭		કુલ
		ગદ્ય	પદ્ય	ગદ્ય	પદ્ય	ગદ્ય	પદ્ય	
૧	આધ્યાત્મિક	૬	૭	૫	૨	૬	૬	૩૨
૨	નૈતિક	૨૨	૪	૨૫	૪	૧૭	૬	૭૮
૩	સામાજિક	૮	૬	૮	૫	૧૦	૬	૪૩
૪	રાષ્ટ્રીય	૩	-	૬	-	૩	-	૧૨
૫	વૈશ્વિક	-	-	-	૧	-	૧	૦૨
કુલ		૩૯	૧૭	૪૪	૧૨	૩૬	૧૮	૧૬૬

ધોરણ પથી ૭માં નૈતિક મૂલ્યો પછી સામાજિક મૂલ્યોનો ક્રમ આવે છે. આધ્યાત્મિક મૂલ્યો, રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક મૂલ્યો કરતાં વધુ વખત અભિવ્યક્ત થયાં છે.

રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોની અભિવ્યક્તિનું સાધન ગદ્ય રહ્યું છે, તે જોઈ શકાય છે.

ધોરણ ૧ થી ૭ નાં ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો નીચેના આલેખ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે.

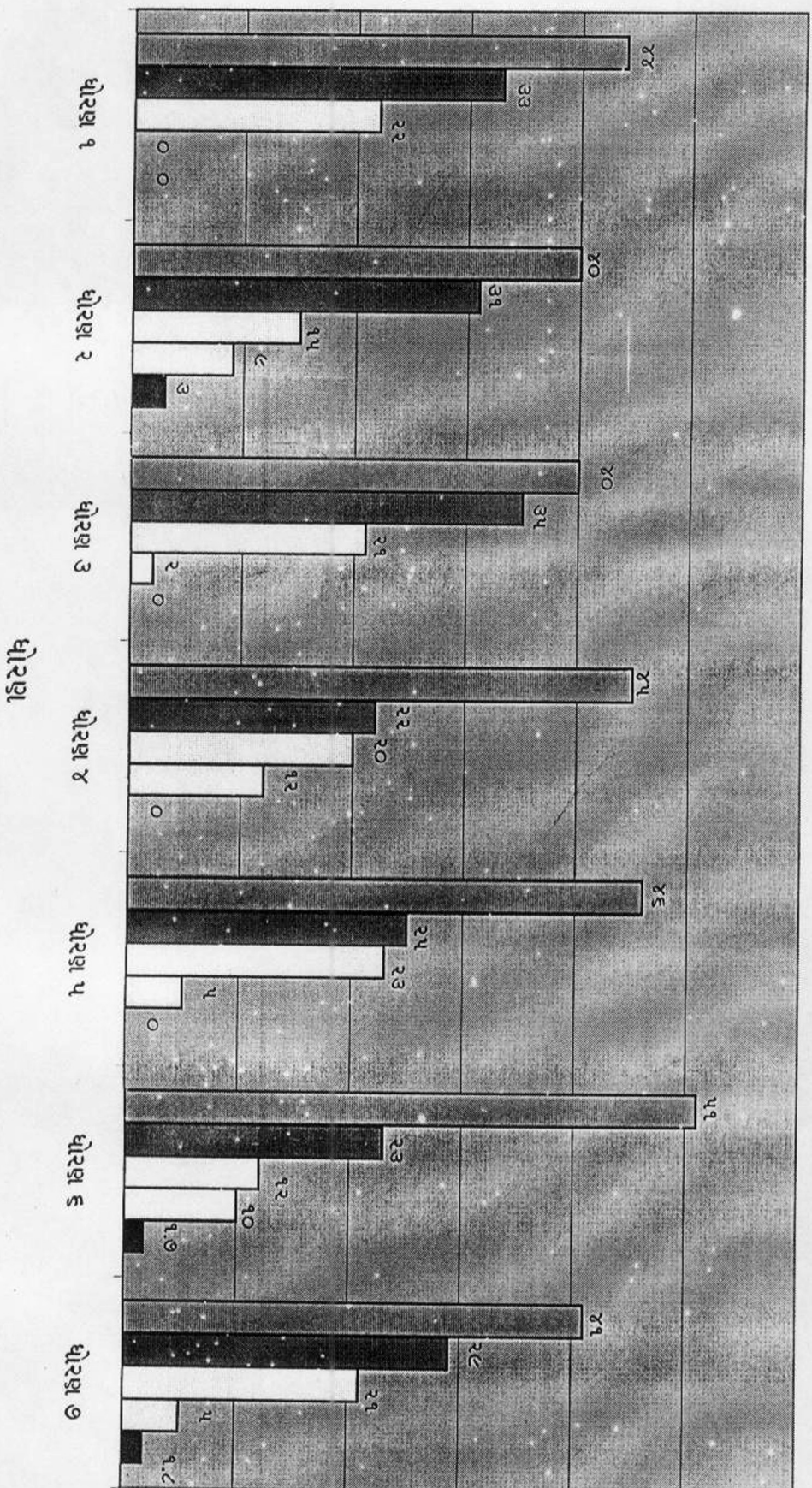

ધોરણ ૩ને બાદ કરતાં બાકીનાં તમામ ધોરણોનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં નૈતિક મૂલ્યો વધુ પડતો ભાગ ભજવે છે તે જોઈ શકાય છે. મૂલ્યોના અન્ય પ્રકારમાં નૈતિક મૂલ્યો વિશેષરૂપે દેખાય છે. જ્યારે પછીના બીજા ક્રમે ધોરણ ૩ અને ૪ને બાદ કરતાં સામાજિક મૂલ્યો વધુ જોવા મળ્યાં છે. ત્રીજા ક્રમે ધોરણ ૩ અને ૪ને બાદ કરતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો પાઠ્યપુસ્તકોની રચનામાં વિશેષ જોવા મળે છે.

ધોરણ ૧ થી ૭માં કયાં મૂલ્યો કેટલા ટકામાં અભિવ્યક્ત થયાં છે જે નીચેના કોઠાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ધોરણ ૧ થી ૭નાં ગુજરાતી વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અભિવ્યક્ત થતાં મૂલ્યો

મૂલ્યો ટકાવારીમાં

- નૈતિક મૂલ્યો
- સામાજિક મૂલ્યો
- આધ્યાત્મિક મૂલ્યો
- રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો
- વૈશ્વિક મૂલ્યો

ધોરણમાં મૂલ્યો ટકાવારીમાં

ધોરણ	આધ્યાત્મિક મૂલ્યો	નૈતિક મૂલ્યો	સામાજિક મૂલ્યો	રાષ્ટ્રીય મૂલ્યો	વૈશ્વિક મૂલ્યો
૧	૨૨	૪૫	૩૩	-	-
૨	૧૫	૪૦	૩૧	૧૦	૩
૩	૪૦	૩૫	૨૧	૨	-
૪	૨૨	૪૫	૨૦	૧૨	-
૫	૨૩	૪૬	૨૫	૫	-
૬	૧૨	૫૧	૨૩	૧૦	૨
૭	૨૧	૪૧	૨૯	૫	૨

ઉપસંહાર

ધોરણ ૧થી ૭નાં ક્ષમતાલક્ષી પાઠ્યપુસ્તકોમાં આવેલી ગદ્ય અને પદ્ય રચનાઓનું તટસ્થતાપૂર્વક દોહન કરવામાં આવ્યું અને તેમાં ક્યાં ક્યાં મૂલ્યો પ્રમુખરૂપે અભિવ્યક્ત થયાં છે, તેની શોધ - તપાસ આદરવામાં આવી. આમ કરતી વેળા એન.સી.ઈ.આર.ટી. દ્વારા રજૂ થયેલાં ૮૪ મૂલ્યોને નજરમાં રાખવામાં આવ્યાં. તે મૂલ્યોનું પાંચ વિભાગોમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું. આવું વર્ગીકરણ કયા પ્રકારનાં મૂલ્યોને કેવું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું છે તે જાણવા પૂરતું હતું, કારણ કે મૂલ્યોને જડ, નિશ્ચિત ચોકઠામાં ઢાળી ન શકાય. વળી વર્ગીકરણ પૈકીનાં દરેક ઘટકમૂલ્યના સંદર્ભે શોધ ચલાવવામાં આવી છે. આથી માત્ર મોટા પાંચ પ્રકારથી જ સંશોધન થયું નથી, પણ સંશોધનના નિષ્કર્ષ સારુ આમ ગોઠવવાનું ઠીક લાગ્યું છે.

પ્રાથમિક કક્ષાએ ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં મૂલ્યોની અભિવ્યક્તિ ખૂબ સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. બાળકની વયમર્યાદા/ ઘડતરનો ગાળો વગેરે જેવી બાબતને લઈને નૈતિક મૂલ્યો કે જે બાળક - વિદ્યાર્થીના ઘડતર સાથે સીધાં જોડાયેલાં છે તેની ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં

આવ્યો છે. મૂલ્યોની રજૂઆતમાં સમગ્ર રીતે જોતાં ભાષા સાહિત્યનો સારી રીતે ખપ લેવાયો છે. આધ્યાત્મિક અને સામાજિક મૂલ્યો ઉપર પણ સારો ઝોક અપાયો છે.

પાઠ્યપુસ્તકના ઉદ્દેશ્યોમાં સાહિત્યનું શિક્ષણ એ મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી, આમ છતાં પાઠ્યપુસ્તક દ્વારા સાહિત્યની સમજ સંપન્ન થાય જ છે. તેમજ પાઠ્યપુસ્તકના પાઠ્યક્રમ માટે જે સામગ્રી ખપમાં લેવામાં આવી છે તે સામગ્રી કોઈને કોઈ સાહિત્યસ્વરૂપ ધરાવે છે. આમ સાહિત્યસ્વરૂપના માધ્યમ દ્વારા જ ઉપર જણાવ્યા મુજબનાં મૂલ્યો નિષ્પન્ન થયાં છે. આમ મૂલ્યસંસ્કાર કે મૂલ્યશિક્ષણ માટે ભાષા સાહિત્ય એક અસરકારક માધ્યમ છે જે સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

પાઠ્યપુસ્તકના ઉદ્દેશ્યોમાં સંસ્કારઘડતર એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઉદ્દેશ્ય છે. પરંતુ આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ થાય તે માટે કોઈ ચોક્કસ નિર્દેશ કે પ્રવૃત્તિ આપવામાં આવી નથી. જેથી કરીને આ પાઠ્યપુસ્તકનું અધ્યાપન કાર્ય કરાવનાર શિક્ષક સંસ્કાર ઘડતરના ઉદ્દેશ્યને ચરિતાર્થ કરે છે કે કેમ ? એ એક અલગ સંશોધનનો વિષય બને તેમ છે.

તથા પાઠ્યપુસ્તકમાં જે સાહિત્ય સ્વરૂપો ખપમાં લેવામાં આવ્યાં છે, તેમાં કવિતા સ્વરૂપની બધી જ માત્ર સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. તે સિવાયના સાહિત્ય સ્વરૂપોનો ચોક્કસ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

ઉપરોક્ત બંને મુદ્દાઓને લક્ષમાં રાખી આ સંશોધન કાર્યમાં પાઠ્યપુસ્તકના એકમના એકમમાં મહત્તમપણે મૂલ્ય પ્રતિબિંબિત થતું હોઈ તેવા ફકરાઓને તારવી બતાવવામાં આવ્યા છે. ગદ્ય સાહિત્યમાં આમ ફકરા તારવવાનું શક્ય બન્યું છે. પદ્ય સાહિત્ય જેમાં મુખ્યત્વે કવિતા - કવિતા શબ્દે શબ્દ સમજાવવાનો પ્રકાર ન હોવાથી કવિતામાંથી કોઈ પંક્તિ કે ખંડ લેવાને બદલે સમગ્ર કવિતાને રજૂ કરી છે. આમ થવાથી પાઠ્યપુસ્તકનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી અધ્યાપન કાર્ય કરાવતા શિક્ષકો મૂલ્ય બાબતે સ્વયંસ્પષ્ટ થશે અને મૂલ્યની બાબતને તેના અધ્યાપન કાર્યમાં સહજતાથી વણી શકશે. આમ થવાથી પ્રાથમિક કક્ષાનાં બાળકોમાં મૂલ્યશિક્ષણ કે સંસ્કારઘડતર આવિર્ભાવ પામશે. જેથી ઊગતી પેઢીનું જીવન ઉન્નત અને બહેતર બનશે અને જે રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં પાયાનું યોગદાન ગણાશે.

પરિશિષ્ટ : ૧

સંદર્ભ સૂચિ

૧. સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, પાંચમી આવૃત્તિ
સંપાદક : મ.પ્ર. દેસાઈ, પૃષ્ઠ : ૮૫૨
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪.
૨. ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ કોશ, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૫૪, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૬
ભાગ-૮, પૃષ્ઠ : ૮૭૪૮-૫૦
પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.
૩. સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ, પાંચમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ : ૮૦૦
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪.
સંપાદક : મ.પ્ર. દેસાઈ
૪. સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ, પાંચમી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ : ૩૭૬
પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
૫. ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ કોશ, ભાગ-૮, પૃષ્ઠ : ૭૩૨૬
પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૫૪, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૬
પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ.

૬. 'ગતિશીલ શિક્ષણ', મે-જૂન '૮૬, ટાઈટલ-૧

સંપાદક : પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ

૭. 'ગતિશીલ શિક્ષણ', મે-જૂન '૮૬, પૃષ્ઠ-૨

સંપાદક : પુરુષોત્તમ ગો. પટેલ

૮. વિકસતા ભારતમાં શિક્ષક અને શિક્ષણ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

બી.એડ્.-૧, પૃષ્ઠ : ૧૮

૯. ધોરણ : ૩ ગુજરાતીનું પાઠ્યપુસ્તક

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૬, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૬, ૧૯૮૭, પૃષ્ઠ : IV

૧૦. ધોરણ : ૩ ગુજરાતીનું પાઠ્યપુસ્તક

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૬, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૬, ૧૯૮૭, પૃષ્ઠ : X

૧૧. ધોરણ : ૬ ગુજરાતીનું પાઠ્યપુસ્તક

૧૨. એજ્યુકેશન કમિટીઓ અને કમિશનોના અહેવાલ

૧૩. ધોરણ : ૧ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૫, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૮૮

૧૪. ધોરણ : ૨ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૫, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૯૮

૧૫. ધોરણ : ૩ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક,

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૯૭

૧૬. ધોરણ : ૪ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬, પુનર્મુદ્રણ : ૧૯૯૬

૧૭. ધોરણ : ૫ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૭

૧૮. ધોરણ : ૬ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૮

૧૯. ધોરણ : ૭ ગુજરાતી વિષયનું પાઠ્યપુસ્તક, પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૯

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

ઉપર્યુક્ત પાઠ્યપુસ્તકોના તમામ એકમોના અંશનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨૦. સાકેત : મૈથિલીશરણ ગુપ્ત

૨૧. સાહિત્ય કા સાથી, પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૯૪૯, આ. હજારીપ્રસાદ ત્રિવેદી,

રાષ્ટ્ર. પ્ર. સ. વર્ધા

૨૨. કાવ્યપ્રકાશ : આચાર્ય મમ્મટ

२३. साहित्यदर्पण : विश्वनाथ

२४. काव्यजंकार : (१:२६) भामह

२५. काव्यमीमांसा : राजशेखर, पृष्ठ : ५

२६. शब्दकल्पद्रुम

२७. रामचरितमानस : तुलसीदास

પરિશિષ્ટ : ૨

સાહિત્ય દોહન

૧. અમદાવાદ શહેરની માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની મૂલ્યસમજ

અને મૂલ્યશિક્ષણ - એક અભ્યાસ (એમ. ફિલ.)

પ્રયોજક : તારા જે. પટેલ

શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. (૧૯૮૦)

૨. ગતિશીલ શિક્ષણ (મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ વિશેષાંક)

આવૃત્તિ : મે-જૂન ૨૧૯૮૬

સંપાદક : પ. ગો. પટેલ

૩. શિક્ષક નિદર્શિની

પ્રકાશક : જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર.

આવૃત્તિ : ૧૯૮૭

૪. ચિન્તનાત્મક શિક્ષણ

સંપાદક : મનહર ઠાકર, રવીન્દ્ર અંધારિયા

પ્રકાશક : સંઘવી શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ભાવનગર.

પ. પ્રાથમિક કેળવણીમાં મૂલ્ય પ્રેરણા

લેખક - પ્રકાશક : ડૉ. જી.એસ. પરમાર,

યુનિવર્સિટી સ્ટાફ કોલોની, વલ્લભવિદ્યાનગર. (૧૯૯૩)

દ. મૂલ્યશિક્ષણ

લેખક : ડૉ. હરિભાઈ પટેલ

પ્રકાશક : ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ. (૧૯૯૭)

૭. અધ્યયન-અધ્યાપન માતૃભાષા ગુજરાતી (પી.ટી.સી. પ્રથમ વર્ષ)

પ્રકાશક : જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન, સુરેન્દ્રનગર. (૧૯૯૯)

૮. શિક્ષણમાં નૈતિક મૂલ્યો

(એન.સી.ઈ.આર.ટી.ની સ્પર્ધામાં રજૂ કરેલ નિબંધ)

લેખક : પ્રકાશ સોની (તા. ૧૩-૭-૮૯)

૯. ભાષાઓનાં પાઠ્યપુસ્તકોના પરિરૂપની રચના માટેની વિચારણા અંગેના

મહત્વના મુદ્દાઓ

- એક મુસદ્દો

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર. (૧૯૯૮)

૧૦. પ્રાથમિક શાળામાં મૂલ્યશિક્ષણ

લેખક : પ્રકાશ દવે

‘બાલસૃષ્ટિ’ માસિક, ફેબ્રુઆરી-૮૮

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર.

૧૧. શિક્ષણમાં મૂલ્યશિક્ષણ

લેખક : ગિરીશ દેસાઈ

પ્રકાશક : ગતિશીલ શિક્ષણ, ફેબ્રુઆરી-૧૯૮૮

૧૨. મૂલ્યલક્ષી શિક્ષણ

લેખક : શ્રીમતી ગુણવંતી એન. કેનેરા

પ્રકાશક : જીવન શિક્ષણ, નવેમ્બર-૧૯૮૪

રાજ્ય શિક્ષણ ભવન, અમદાવાદ.

૧૩. નૂતન શિક્ષણ અને નૂતન મનોવિજ્ઞાન

લેખક : ચંદ્રભાઈ ભટ્ટ

પ્રકાશક : પ્રગતિ પ્રકાશન ગૃહ, અમદાવાદ. (૧૯૫૭)

૧૪. ધર્મમંગલ

લેખક : ચીનુભાઈ નાયક

પ્રકાશક : આર.આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ. (૧૯૮૬)

૧૫. શિક્ષણ સોપાન

લેખક : માધુરીબહેન શાહ

પ્રકાશક : બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ. (૧૯૬૪)

૧૬. નૈતિક શિક્ષણ ભાગ : ૧, ૨ અને ૩

લેખક : શ્રીરામ શર્મા આચાર્ય

પ્રકાશક : ગાયત્રી જ્ઞાનપીઠ, અમદાવાદ. (૧૯૮૬)

૧૭. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા - ગાંધીયુગ

૧૮. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા - મધ્યકાળ યુગ

૧૯. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા - સુધારક યુગ

૨૦. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા - સાક્ષર યુગ

૨૧. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા - આધુનિક અને

અનુઆધુનિક પ્રવાહો

ઉપરના પાંચ પુસ્તકના લેખક : ધીરુભાઈ ઠાકર, પ્રકાશક : ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ. (૧૯૮૫)

૨૨. મહાત્મા ગાંધીની કેળવણીની ફિલસૂફી

સંપાદક : ડૉ. મણિભાઈ શિવાભાઈ પટેલ

પ્રકાશન : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. (૧૯૮૬)

૨૩. ખરી કેળવણી

લેખક : ગાંધીજી

પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. (૧૯૯૬)

૨૪. કેળવણી વિવેક

લેખક : કિશોરલાલ મશરૂવાળા

પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. (૧૯૭૨)

૨૫. ઇતિહાસ અને કેળવણી

લેખક : મનુભાઈ પંચોલી 'દર્શક'

પ્રકાશક : બાલગોવિંદ કંપની, અમદાવાદ. (૧૯૭૩)

૨૬. દિવાસ્વપ્ન

લેખક : ગિજુભાઈ બધેકા

પ્રકાશક : સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર, ભાવનગર.

૨૭. શિક્ષણ : આદર્શ અને વાસ્તવ

લેખક : તુલસીભાઈ પટેલ

પ્રકાશક : આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ.

२८. मूल्य-मीमांसा

लेखक : गोविन्दचंद्र पाण्डे

प्रकाशक : राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, जयपुर

मूल्य : २५, प्रथम संस्करण : १९७३

२९. कक्षा ७ में अध्यापित मातृभाषा हिन्दी और गुजराती की पाठ्यपुस्तकों
का भाषावैज्ञानिक एवं शिक्षाशास्त्र सम्मत समीक्षात्मक अध्ययन (शिक्षक
अनुपारंगत शोध-प्रबन्ध)

प्रस्तुतकर्ता : कान्तिलाल सी. परमार

शिक्षण महाविद्यालय, गुजरात विद्यापीठ, अमदावाद (१९९१)

३०. रामचरित मानस में जीवन मूल्य : सैद्धांतिक विवेचन

डॉ. अमिता रानीसिंह

31. National Curriculum Framework for School Education (– A Discussion Document)

Published by : N.C.E.R.T., New Delhi. (1999)

32. Comparative study of Textbook Production set up and processes in India (Education Thesis)

By Shridevi I. Mehta,

M.S. University, Baroda.(1983)

33. Value Education (A Handbook for Teachers)

Published by : Central Board of Secondary Education

2, Community Centre,

Preetvihar, Delhi. (1997)

34. Education and Human values

- A report of the 33rd International Conference

Published by : World Education fellowship

Indian section,

Gujarat Research Society,

Bombay. (1988)

35. A study of the textbook of Gujarati(Introduction
on Experimental basis) for Std. VI in context of
the National Policy of Education(M.Ed.)

Published by : I. N. Vankar

M.B. Patel College of Education, S.P.

University, Vallabhvidyanagar. (1989)

36. Twelve Wonder Values for a Better World

Published by : Brahma Kumari Ishwariya Vidyalay,

Maunt Abu(Rajasthan).

પરિશિષ્ટ : ૩

પ્રસ્તુત સંશોધન સંદર્ભે તજજ્ઞોની મુલાકાતો

૧. ડૉ. રવીન્દ્ર દવે

ક્ષમતાકેન્દ્રી શિક્ષણના પ્રણેતા અને આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણવિદ્ - હેમ્બર્ગ.

૨. પ્રો. ડૉ. ઈશ્વર પરમાર

શ્રેયાનં વ્યાખ્યાતા અને પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક(શિક્ષણ),

શારદાપીઠ બી.એડ્. કૉલેજ - દ્વારકા.

૩. ડૉ. પ્રવીણભાઈ શાહ

નિવૃત્ત અધ્યાપક - ભાવનગર.

૪. શ્રી દીપક પ્ર. મહેતા

નિવૃત્ત અધ્યાપક - ભાવનગર.

૫. ડૉ. શ્રી કાંતિભાઈ પરમાર

વ્યાખ્યાતા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ - અમદાવાદ.

૬. પ્રો. ડૉ. શ્રી અરવિંદ ભાંડારી

ભાષા વિજ્ઞાન ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી - અમદાવાદ.

૭. ડૉ. શ્રી મનુભાઈ ત્રિવેદી

નિવૃત્ત વ્યાખ્યાતા, શિક્ષણશાસ્ત્ર ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી - રાજકોટ.

૮. ડૉ. રવીન્દ્ર અંધારિયા

પ્રિન્સિપાલ, શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય - ભાવનગર.

૯. શ્રી રતિલાલ સાં. નાયક

ભાષાશાસ્ત્રી - અમદાવાદ.

૧૦. ડૉ. શ્રી આર.ડી. મૂળિયા

વ્યાખ્યાતા, શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન ભવન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી - અમદાવાદ.

૧૧. ડૉ. શ્રી દેવીબહેન મહેતા

નાયબ નિયામક(સંશોધન), ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ - ગાંધીનગર.

૧૨. શ્રી હરકાંતભાઈ ત્રિવેદી

નાયબ નિયામક(શૈક્ષણિક), ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ - ગાંધીનગર.

૧૩. ડૉ. શ્રી એમ.બી. પ્રજાપતિ

પ્રિન્સિપાલ, જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન - અમદાવાદ.

૧૪. ડૉ. શ્રી બી.બી. પંડિત

જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષણાધિકારી - ભાવનગર.

૧૫. શ્રી મનસુખભાઈ સલ્લા

આચાર્ય, શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય - લોકભારતી સણોસરા.

૧૬. શ્રી ગજેન્દ્રકુમાર જોશી

પ્રિન્સિપાલ, જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન - સુરેન્દ્રનગર.

૧૭. ડૉ. શ્રી મનોજ જોશી

એસોસિએટ પ્રોફેસર, ભાષા ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી - રાજકોટ.

૧૮. ડૉ. શ્રી એન.યુ. ગોહિલ

હેડ ઓફ ડિપાર્ટમેન્ટ, ભાષા ભવન - કેશોદ, જિ. જૂનાગઢ.

૧૯. શ્રી છેલભાઈ વ્યાસ

હેડ ઓફ ડિપાર્ટમેન્ટ

ભાષા ભવન, પ્રતાપરાય આર્ટ્સ કોલેજ - અમરેલી.

૨૦. ડૉ. શ્રી હરિભાઈ એસ. પટેલ

નિવૃત્ત આચાર્ય, બી.બી. પટેલ હાઈસ્કૂલ, ડભોઈ, જિ. ખેડા.

૨૧. ડૉ. શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

સુપ્રસિદ્ધ હાસ્ય લેખક - અમદાવાદ.

૨૨. ડૉ. શ્રી પી.જી. પટેલ

આચાર્ય, શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ - અમદાવાદ.

૨૩. ધોરણ ૫, ૬ અને ૭ના ક્ષમતાકેન્દ્રી પાઠ્યપુસ્તકોના સમીક્ષકો/સંપાદકો :

- (૧) શ્રી તખ્તસિંહ પરમાર
- (૨) શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા
- (૩) શ્રી રમેશભાઈ ત્રિવેદી
- (૪) શ્રી ઈન્દ્રવદન ઉપાધ્યાય
- (૫) શ્રી પ્રહ્લાદભાઈ મહેતા
- (૬) શ્રી અશોકભાઈ દવે
- (૭) શ્રી ચંદ્રકાંત શેઠ
- (૮) શ્રી જયંતી ગોહિલ
- (૯) શ્રી પોપટભાઈ પટેલ
- (૧૦) શ્રી ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ
- (૧૧) શ્રી ચંદ્રકાંત જોશી
- (૧૨) શ્રી બાબુભાઈ લાઠિયા
- (૧૩) શ્રી વાસુદેવ સોઢા
- (૧૪) શ્રી મોહનભાઈ શં. પટેલ
- (૧૫) શ્રી મોહનલાલ પટેલ
- (૧૬) શ્રી ભીખુભાઈ આદ્રોજા

(૧૭) શ્રી વિનયગિરિ ગોસ્વામી

(૧૮) શ્રી કલેરાબહેન કિશ્ચિયન

(૧૯) શ્રી પ્રવીણ દરજી

(૨૧) શ્રી તુલસીભાઈ પટેલ

૨૪. શ્રી આર.કે. ચૌધરી

નિયામક, જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર.

૨૫. ડૉ. શ્રી નલિન પંડિત

અધિક નિયામક, જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર.

૨૬. રિસર્ચ ફેલો, રિસર્ચ એસોસિએટ તથા રીડર(તમામ)

જી.સી.ઈ.આર.ટી., ગાંધીનગર.

૨૭. ગુજરાત શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ(જી.સી.ઈ.આર.ટી.)ના

કાર્યના ભાગરૂપે શૈક્ષણિક કાર્ય શિબિરો, તાલીમો, મુલાકાતો, વ્યાખ્યાનો

વગેરેમાં મળવાયોગ્ય વ્યક્તિવિશેષો.